અનુક્રમ

* આ મથાળું શ્રી. મેઘાણીએ એમના મૃત્યુ અગાઉ કરેલું તે જ રાખ્યું છે.

લેખક

[૧૯૩૭]

જીવન પંથ

[સંસ્મરણોની ભૂમિમાં કરેલી
એક પર્યટન કથનિકા.]

'ઊર્મિ'માં 'જીવનપથ'ના 'સંસ્મરણો'ની લેખાવલિ પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું, ત્યારે એક ક્ષણભર એમાં રહેલી ધૃષ્ટતાનો વિચાર આવ્યો. સિદ્ધસેન દિવાકરનું પેલું પ્રસિદ્ધ વચન, 'निर्लज्जः को न पण्डितः ।' આ ધૃષ્ટતાનો ઉપહાસ કરતું નજર સામે તરી આવ્યું અને એડમન્ડ ગોસે પોતાની આત્મકથા આલેખતાં એક સુંદર વાક્ય લખ્યું છે એ પણ યાદ આવ્યું. વય વધતાંની સાથે માણસ, પોતાનાં સંસ્મરણોની પરિમનસૃષ્ટિ ધીમે ધીમે ગુમાવતો જાય છે, એટલે એ પરિમનસૃષ્ટિને કાંઈક પણ સાહિત્યસ્વરૂપ જેવું આપવાનો, એને થોડો પણ અધિકાર હોય તો, એની તાજગી હોય ત્યાં જ, એ વાત એણે ઉપાડી લેવી જોઈએ.—" While he is unbiased by the sensibility of advancing years " આટલું છતાં સ્વ. શ્રી મેઘાણી, મારી એક માંદગી દરમ્યાન અચાનક આવી ચડ્યા ન હોત—અને મારી પાસે એ વખતે પડેલી અનેક નોંધપોથીઓ વગેરેનો નિર્દેશ કરીને, સંસ્મરણોની માળા ઉપાડવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું

ન હોત, તો કદાચ આ વસ્તુનું પ્રાગટ્ય હજી ઘણું વહેલું અટકાવવાની મનોવૃત્તિ ચાલુ રહેત. આવી કેટલીક નોંધપોથીઓ, એ માંદગી દરમ્યાન આરામ લેવા માટે વાંચી જવાની તક મળી અને સંસ્મરણોની જાગી ઊઠેલી આખી માનસસૃષ્ટિ અને અંદરથી આવેલો છાનો અવાજ—'હમણાં અથવા કદાચ કોઈ દિવસ નહિ—' એ સઘળી ઘટનાઓએ, 'જીવનપંથ'નું તાત્કાલિક નિર્માણ કર્યું: અને આ 'આત્મકથા' તો નહિ, પણ આપ કથા કહી શકાય એવી, સંસ્મરણોની સૃષ્ટિનું આલેખન કરવાની હિમ્મત કરી.

પરંતુ માણસની પાસે વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય એવી એની કેટલીક હકીકતો હોય છતાં, સાહિત્યનો આ પ્રકાર ઘણો જ અટપટો અને વિકટ ગણાય છે. એમાં જેટલો ભય અતિશયોક્તિનો છે એટલો જ ભય હીનોક્તિનો પણ છે. ગોસના શબ્દો ટાંકીએ તો 'Perhaps an even more common fault in such autobiographies is that they are sentimental, and are falsified by self admiration and self pity' આ પ્રકારમાંથી માણસ જેટલો બચી શકે એટલું એનું મૂલ્યાંકન વધારે. છતાં જ્યાં દિગ્ગજો પણ જતાં ડરે એવું આ ક્ષેત્ર છે. અને માણસ પોતે પોતાની રીતે સત્યની ધખનામાં ઘણો નક્કર હોય ત્યારે પણ, એ અસત્યના દોષઆરોપણમાંથી બચી શકે એવું ન બને તો, એણે એ વિશે લેશ પણ ગ્લાનિ ધરવી ન જોઈએ, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ દૃષ્ટિબિન્દુ ભિન્ન ભિન્ન રહેવાનો જ

છે; અને કલાની પેઠે સત્ય એ પણ વ્યક્તિનો મનોગત પદાર્થ છે કે કોઇ ત્રિકાલાબાધિત નિશ્ચિત વસ્તુ છે એનો એકમતી નિર્ણય હજી સુધી તો થઈ શક્યો નથી. ગીલ્બર્ટ મરેએ આનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે. ઉદ્યાનમાં સુંદર પુષ્પ ખીલ્યું છે. સમય, સ્થિતિ, વાતાવરણ, સ્થાન—સઘળાં પુષ્પના સૌન્દર્યમાં વધારો કરે તેવાં છે. પણ એ પુષ્પને જોનાર જ કોઈ ન હોય તો? એ પુષ્પ સુંદર કહેવાય કે ન કહેવાય? કહેવાય તો કહેનાર કોણ? અને જો ન કહેવાય તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે સૌન્દર્ય વ્યક્તિ વિના અપૂર્ણ ગણાવું જોઈએ. અને જ્યાં વ્યક્તિનો એ મનોગત પદાર્થ બન્યો કે વ્યક્તિનાં મર્યાદાશક્તિ એ એનાં પોતાના મર્યાદાશક્તિ બન્યાં.

આપણી સમકાલીન વિચારચર્ચા લઈએ તો જણાશે કે વીર કવિ નર્મદ ચાર આનાના પૈઆદૂધ ઉપર દિવસો વિતાવતો. એ વસ્તુને એક જીવનચરિત્રકારે નર્મદના વીરત્વની પરિસીમા માની છે; અને ગૂજરાતની કંગાલ ઉપેક્ષાવૃત્તિને દોષ દીધો છે; તો બીજા જીવનચરિત્રકારે એમાં ગૂજરાતનો દોષ ન જોતાં કવિ નર્મદની મનોવૃત્તિના અસમાધાનકારી ખૂણાઓનો દોષ કાઢ્યો છે. ખરી રીતે આ બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓ સાચાં છે અને બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓ ખોટાં પણ છે. તમે કઈ ભૂમિકાથી એને જુઓ છો એ ભૂમિકા ઉપર જ બધો આધાર છે. કેન્ટ જેવો કોઈ ફિલસૂફ એને 'Idealism' 'Realism'નો જ ભેદ ગણી કાઢે. એટલે 'જીવનપથ'નો પણ જેટલો બને તેટલો સત્યાન્વેષી સ્વાંગ છતાં રેખાંકિત થયેલા પ્રસંગો, પાત્રો અને પ્રકીર્ણ વિચારો,

એ પોતાની મનોગત ભૂમિકાના દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે. એ સાચાં છે, ખોટાં છે, એ કાંઈ જ નથી, અને વળી એ કાંઈક છે પણ ખરાં.

આ જીવનપ્રવાસી રેખાંકનમાં અનિવાર્યપણે 'હું'-કાર વાપરવો પડે છે; પરંતુ એ 'હું'-કારમાં હુંકાર, જો જાણી જોઈને કોઈ ખાખાખોળા કરીને ગોતી નહિ કાઢે, તો ગોત્યો તો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે, એટલો સભાન કહેવાય તો સભાન, પણ લેખકનો માનવપ્રયત્ન તો જરૂર રહે જ, પોતાની જાતને મહત્ત્વ ન આપવાનો તેમ જ એવી લઘુતા પણ, ખોટી રીતે વિનયી બનીને પ્રગટ ન કરવાનો. ખોટો વિનય એ હુંકારના કરતાં પણ મોટો હુંકાર છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. બાકી તો વિસ્યમ હેન્રી હડસને કહ્યું છે તેમ સર્જકનું કામ સૌન્દર્ય છુપાવવાનું છે અને વિવેચકનું કામ એ સૌન્દર્ય ફરીને પ્રગટ કરવાનું છે. અને સૌન્દર્ય એ સત્યથી જુદી વસ્તુ નથી. સાહિત્યના તમામ જુદાજુદા પ્રકારોમાં જીવનરંગી આ પ્રકાર, એકીસાથે અને એક જ સમયે, સર્જકની અને વિવેચકની એવી બે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓનો વધુમાં વધુ સમન્વય અને સંયમ માગે છે. એટલે જેમ જીવનચરિત્રો તેમ જીવનકથાઓ સોએ સો ટચનું શુદ્ધ કુન્દન આપે એ પ્રસંગ ઘણો જ વિરલ ગણાય છે. છતાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો રહે છે જ. સમકાલીન ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક, સામાજિક ભૂમિકાઓને સમજવામાં મદદરૂપ બનવાનું કે સત્યપ્રસંગો આપીને કોઈક અંશે વિવેચકને, તો કેટલેક અંશે પોતાની જાતને વધુ સ્પષ્ટ કરવાનું.

કવિ નર્મદનું પોતાનું સાહિત્ય સમજવામાં એની ' મારી હકીકત' સુંદર ભૂમિકા આપે છે; તો સમકાલીન સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ સારો પ્રકાશ નાખે છે. નારાયણ હેમચંદ્રનું ' હું પોતે, ' મણિલાલ નભુભાઈની ' આત્મકથા, ' નરસિંહરાવનું ' સ્મરણમુકુર, ' મુનશીજીનું ' અડધે રસ્તે, ' બ. ક. ઠાકોરનું ' પંચોતેરમે, ' મેઘાણીની સાહિત્યસ્મરણાંજલિ જેવી ' પરકમ્મા, ' હમણાં પ્રગટ થવા માંડેલી શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની 'સંસ્મરણો'ની લેખમાળા, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટની 'ધાતરકાયા' કે કાકા કાલેલકરની ' સ્મરણયાત્રા ' એમના જેવી તાજી ખુશ્બો વાંચનારને આમાંથી ન મળે તો એણે આ પ્રયોગને નભાવી લેવાનો રહ્યો. આમાં વિવિધતા રજૂ કરવા માટે જોઈતી સામાજિક ભૂમિકા—સમકાલીન યશોકાય વ્યક્તિઓનો સંપર્ક—મારા જેવા કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં પડેલા અબુધ તથા વર્ગહીન માણસ પાસે ન જ હોય, એ એની મોટામાં મોટી ખામી—રસહાનિ કરાવે એ સંભવિત ખરું; છતાં પણ વસ્તુ તદ્દન નિરુપયોગી નહિ નીવડે એવા વિશ્વાસથી વહાણ હંકાર્યું છે. માણસને જ્યારે એમ લાગે છે કે એનામાં પણ કોઈક રસ લેનારું છે, ત્યારે એની આંતરસૃષ્ટિની પ્રફુલ્લતા ઓર ખીલી ઊઠે છે. અને કલ્પનાની મનોભૂમિમાં રાચનારા લેખકની તો આ એક જ મહામૂલ્યવાન સમૃદ્ધિ ગણી શકાય. મને એક પ્રસંગ સાંભરે છે. પણું કરીને શ્રી મેઘાણી પોતાની તબિયતને અંગે થોડો વખત આબુનિવાસ કરવા માટે નીકળેલા; અમદાવાદ જેવા ખખાલિયા સ્ટેશનમાં એમના સરસામાનની ચિંતા તો હતી

એ પોતાની મનોગત ભૂમિકાના દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે. એ સાચાં છે, ખોટાં છે, એ કાંઈ જ નથી, અને વળી એ કાંઈક છે પણ ખરાં.

આ જીવનપ્રવાસી રેખાંકનમાં અનિવાર્યપણે 'હું'–કાર વાપરવો પડે છે; પરંતુ એ 'હું'–કારમાં હુંકાર, જો જાણી જોઈને કોઈ ખાંખાંખોળાં કરીને ગોતી નહિ કાઢે, તો ગોત્યો તો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. એટલો સભાન કહેવાય તો સભાન, પણ લેખકનો માનવપ્રયત્ન તો જરૂર છે જ, પોતાની જાતને મહત્ત્વ ન આપવાનો તેમ જ એની લઘુતા પણ, ખોટી રીતે વિનયી બનીને પ્રગટ ન કરવાનો. ખોટો વિનય એ હુંકારના કરતાં પણ મોટો હુંકાર છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. બાકી તો વિલ્યમ હેન્રી હડસને કહ્યું છે તેમ સર્જકનું કામ સૌન્દર્ય છુપાવવાનું છે અને વિવેચકનું કામ એ સૌન્દર્ય ફરીને પ્રગટ કરવાનું છે. અને સૌન્દર્ય એ સત્યથી જુદી વસ્તુ નથી. સાહિત્યના તમામ જુદાજુદા પ્રકારોમાં જીવનરંગી આ પ્રકાર, એકીસાથે અને એક જ સમયે, સર્જકની અને વિવેચકની એવી બે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓનો વધુમાં વધુ સમન્વય અને સંયમ માગે છે. એટલે જેમ જીવનચરિત્રો તેમ જીવનકથાઓ સોએ સો ટચનું શુદ્ધ કુન્દન આપે એ પ્રસંગ ઘણો જ વિરલ ગણાય છે. છતાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો રહે છે જ. સમકાલીન ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક, સામાજિક ભૂમિકાઓને સમજવામાં મદદરૂપ બનવાનું કે સત્યપ્રસંગો આપીને કાંઈક અંશે વિવેચકને, તો કેટલેક અંશે પોતાની જાતને વધુ સ્પષ્ટ કરવાનું.

ણુંજલિ આપતી એમાં એક પ્રકારની ઓર મીઠાશ છે. એ પયે આજે ફરીને રસળતા રસળતાં—કેટલા બધા પ્રસંગો અને કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો દુખભર્યો સુખદ મેળાપ થશે એ સાંભરે છે ત્યારે તો, આજ દિવસ સુધી એ મેળાપને ઠેલી રાખવા માટે થોડીક અંતરગ્લાનિ પણ થાય છે; એટલા માટે કે, કદાચ, આટલે લાંમે ગાળે હવે એમાંથી કોઈને કોઈ રહી જાશે.

પેલો લંગડો, ભૂતાવળની આખી સૃષ્ટિ રજૂ કરતો રજપૂત, એની સામે વાતમાં તાલ પુરાવતી ખાંટની વિધવા બાઈ સોમલ, પેલી તોતીડોશી, બકાલી નરસૈં લુવાણો, સુમરા, પીંજારા, ખાંટ, કોળી, રાવળિયા, મીર, કારડિયા રજપૂત, ભરવાડ, મેકિસમ ગોર્કીએ પોતાની જીવનસંસ્મરણાંજલિમા જે પડોશીઓમા પોતે વસ્યો હતો એમને સંભાર્યા છે, એવા આ હમેશનું લાવીને હમેશ ખાઈ જનારા, નીચલામાં નીચલા થરના મારા પાડોશીઓમાંથી, અનેક તો આજ દિવસ સુધી સાથે ચાલ્યા આવ્યા છે. છતાં લાગે છે કે કોઈ ને કોઈ તો નજર ચૂકવીને રામરામ કર્યા વિના જ કોણ જાણે કયે ખૂણે છુપાઈ ગયા હશે કે એમને શોધતાં હવે તો ભોં ભારે પડશે.

પણ આજ હવે જ્યારે સંસ્મરણોની દુનિયા જાગી ઊઠી છે ત્યારે મને લાગે છે કે ધૃષ્ટતા મનાય તો ધૃષ્ટતા, અભિમાન ગણાય તો અભિમાન, વિનિપાત કહેવાય તો વિનિપાત, ગપ્પાં સમજાય તો ગપ્પાં, પણ એક વખત તો મારુ સનાળું અંતર પ્રગટ કરી દઉં ! હું, વધુમાં વધુ કાવડિયાં છનુનો પગાર લાવનાર, માત્ર બાર વર્ષનો, ગુજરાતી

જ, અને સાથે હું હતો કે જેને સ્ટેશનમાં કોઈ ઓળખે નહિ અને સ્ટેશનમાં જે કોઈને ઓળખે નહિ; દિવસો પણ હજી લડાઈપ્રસંગના, એટલે એમના સરસામાનને આણુ સુધી પહોંચાડી દેવાની વેતરણ કરવી એ પણ મુશ્કેલીનો જ પ્રસંગ મણાય. એ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો શોધવા માટે અમે બન્નેએ ઑફિસમાં પ્રવેશ કર્યો અને મેઘાણીનું નામ આવતાં જ, આ શુષ્ક યાંત્રિક ઑફિસના સામાન્ય કલાર્ક જેવા માણસે પણ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનો રસ પ્રગટ કરીને અમને બન્નેને છુટકારાનો દમ લેતા કરી મૂકેલા. ત્યારે જ લાગેલું કે, કહો ન કહો, પણ આપણા જેવા નાના માણસોની નાની સૃષ્ટિમાં પણ રસ લેનારા કોઈ ને કોઈ નાના માણસો કોઈ ને કોઈ ખૂણે વસે છે ખરા. અલબત્ત આવા પ્રસંગો અનિવાર્ય રીતે Subjective —આપવડી જેવા ગણાય, એ એની મર્યાદા ધ્યાનબહાર નથી, પણ અહીં તો આ પ્રયોગના ઉદ્‌ગમની થોડી ઝાંખી કરાવવા પૂરતો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ સઘળી મર્યાદાઓની વચ્ચે પણ આનંદોર્મિની એક ઝાંખી રેખા દર્શન દે છે. માણસ, પોતાના સંસ્મરણોનો પોતે જ સ્રષ્ટા અને પોતે જ ભોક્તા પણ છે. કોઈ રસ ન લે તોપણ, પોતાનાં સંસ્મરણોમાં માણસનું જીવન-કાવ્ય વસી રહ્યું છે. 'સ્વપ્નો જેવા ભૂતકાળના દિવસો' –'એપ્રલ્મ' નાટકમાં આવતું આ વાક્ય, હજી મારે માટે તો એની એ મધુરતા રાખી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા જ્યાં માણેલી, ત્યાંનાં હર્ષ, શોક, સુખ, દુઃખ, ગ્લાનિ અને ભય આજ પણ ફરી ફરીને અનુભવાય છે, એવાં બનાવોને સંસ્મર-

ણાંજલિ આપવી એમાં એક પ્રકારની ઓર મીઠાશ છે. એ પંથે આજે ફરીને રસળતાં રસળતાં—કેટલા બધા પ્રસંગો અને કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો દુઃખભર્યો સુખદ મેળાપ થશે એ સાંભરે છે ત્યારે તો, આજ દિવસ સુધી એ મેળાપને ઠેલી રાખવા માટે થોડીક અંતરગ્લાનિ પણ થાય છે; એટલા માટે કે, કદાચ, આટલે લાંબે ગાળે હવે એમાંથી કોઈ ને કોઈ રહી જાશે.

પેલો લંગડો, ભૂતાવળની આખી સૃષ્ટિ રજૂ કરતો રજપૂત, એની સામે વાતમાં તાલ પુરાવતી ખાંટની વિધવા બાઈ સોમલ, પેલી તોતીડોશી, બકાલી નરસૈં લુવાણો, સુમરા, પીંજારા, ખાંટ, કોળી, રાવળિયા, મીર, કારડિયા રજપૂત, ભરવાડ, મેક્સિમ ગોર્કીએ પોતાની જીવનસંસ્મરણાંજલિમાં જે પડોશીઓમાં પોતે વસ્યો હતો એમને સંભાર્યાં છે, એવા આ હમેશનું લાવીને હમેશ ખાઈ જનારા, નીચલામાં નીચલા થરના મારા પાડોશીઓમાંથી, અનેક તો આજ દિવસ સુધી સાથે ચાલ્યા આવ્યા છે. છતાં લાગે છે કે કોઈ ને કોઈ તો નજર ચૂકવીને રામરામ કર્યા વિના જ કોણ જાણે કયે ખૂણે છુપાઈ ગયા હશે કે એમને ગોધતાં હવે તો ભો ભારે પડશે.

પણ આજ હવે જ્યારે સંસ્મરણોની દુનિયા જાગી ઊઠી છે ત્યારે મને લાગે છે કે ધૃષ્ટતા મનાય તો ધૃષ્ટતા, અભિમાન ગણાય તો અભિમાન, વિનિપાત કહેવાય તો વિનિપાત, ગપ્પાં સમજાય તો ગપ્પાં, પણ એક વખત તો મારું સઘળું અંતર પ્રગટ કરી દઉં! હું, વધુમાં વધુ કાવડિયાં જૂનો પગાર લાવનાર, માત્ર બાર વર્ષનો, ગુજરાતી

સાતમી પાસ કરી આંકમીમાં ભણતો, વીરપુરની તાલુકા-સ્કૂલનો, તે વખતનો 'પ્યુપિલ ટીચર', તે વખતનો સંસ્મરણો જ્યારે આલેખતાં છે ત્યારે, આજની આ સ્થિતિની એવી તે શી તમન્ના મારે જગવવાની હોય કે ફરી શિશુ બનવાનો આવો મહા આનંદ, માંડમાંડ કલ્પનાની મનઃસૃષ્ટિ વડે મળી ગયો છે, તે જતો કરું ? એટલે હું તો orthodox—જુનવાણી ગણાઉં તો જુનવાણી—જે ગણાઉં તે—મારી મારી તમામ આંતરસૃષ્ટિ પ્રગટ કરી દેવી છે; પછી ભલેને એમાં કોઈ ન માને એવો ચૂડેલનો નજરોનજર રાસડા રમતી જોવાનો પ્રસંગ આવે કે પેલા વીરપુરની ભગાવાકોના ભૂવાને કંકુ કાઢતો દેખાડવામાં આવે ! એ આંતરસૃષ્ટિને પોતાની સચ્ચાઈ હોય એટલે થયું; એમાં 'હિપ્નોટીઝમ'નો અધકચરો અભ્યાસ પણ આવે; રાયપુર પખાલીની પોળમાં રહેતા એક સ્ટેશન માસ્તર મણિલાલના 'મેસ્મેરીઝમ'ના પ્રયોગો પણ આવે; નૃસિંહપ્રસાદ—નાનાભાઈ ભટ્ટ—શ્રીમથુરામ શર્માના આશ્રમમાં, સ્વપ્નમાં ગોપીભાવ પામ્યા હતા એ આખો રમૂજી પ્રસંગ—'બ્રહ્મનાદ' નામે માસિકમાં પ્રગટ થયેલો એ પણ આવે; અને એમ ને એમ એ 'જીવનપંથ' ઈ. સ. ૧૯૨૨–૨૩ની સાલમાં જ્યારે મેં અમદાવાદમાં પહેલવહેલો પગ મૂક્યો ત્યાં સુધી આવીને અટકી પડે; જીવનપંથના આ પ્રથમભાગની આટલી કલ્પનિક રેખા–મર્યાદા અત્યારે આંકી રાખી છે. એથી આગળનો પંથ–તદ્દન સમકાલીન છે એ એક કારણ, અને એમાં આવતાં પાત્રો ને પ્રસંગો હજી નજર સમક્ષ છે એ બીજું કારણ, એટલે એ હમણાં ન આલેખતાં અવિચ્છ-

ના કોઈ દિવસ માટે રાખી મૂકવો પડશે. પણ કાલમર્યાદા પ્રમાણે ગણુતાં જીવનનાં પતનનાં તમામ વર્ષો અત્યારે આંકેલી રેખામાં આવી જાય છે. કોઈક બહેને એક વખત પ્રશ્ન કર્યો હતો અને એમની કટાક્ષી શૈલીમાં રમૂજ પણ કરી હતી, કે સર ચિનુભાઈના બંગલામાં બેઠાં બેઠાં ગરીબોની સૃષ્ટિ વિશે લખનારા વાર્તાનવેશો આપણે ત્યાં ક્યાં નથી? મારી રંકકૃતિઓમાં રસ લેનારા અનેકોએ આજ દિવસ સુધી જુદીજુદી રીતે એમાં રસ લીધો છે. 'કૂતરાં પાળું છું કે નહિ?' એવા પ્રશ્નથી માંડીને મે અમુક વાર્તા કેવા પ્રસંગમાં લખી છે ત્યાં સુધીના અંગત કહી શકાય એવા પ્રશ્નો પણ પુછાયા છે. સૌમાંથી નવાણુંને આજ દિવસ સુધી પ્રત્યુત્તર આપ્યા નથી. અલબત એથી એક હવાઈ ખ્યાલ ફેલાયો જણાય છે કે અતડાપણું અને ગર્વિષ્ટના એ બન્ને મહાન દોષો, ગૂજરાતના તમામ લેખકોના ભાડાના ઘરમાંથી ગાંસડાપોટલા સીખે એમનાં 'રેશનકાર્ડ' લઈને મારે ત્યાં આવીને વસ્યા છે!

પણ ખરી વસ્તુ તદ્દન જુદી જ છે. મેં જો આ છેલ્લાં વર્ષોમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનું કામ કર્યું હોત તો એ એટલું મહાભારત કામ હોત કે એમની આડે મારી પુસ્તકો લખવાની તમામ મહેનત બગી જાત અને વળી મારી કીર્તિસુવાસ ફેલાત; પરંતુ દરેક લેખકને પોતાની અમુક ખાસિયત છે, જેને આપણે મિજાજ કહીએ [સારા અર્થમાં] એ હોય છે. મિજાજની પણ ઋતુઓ આવે જાય છે. અને જેને ઋતુઋતુના પાક લેવાની તલ્લીનતા લોહીમાં વહેતી થઈ ગઈ હોય એટલે કે કામ કરવાની

એવી જ ટેવ જેને કાવી ગઈ હોય, એને કદાચ હાથ ઉપર એક કામ હોય, ત્યારે બીજું કામ હૈયે ચડે જ નહિ, અને ચડે તો એમાં એનો મીઠો સંવાદી સરોદ જાગે જ નહિ! એ તો કામ કરવાની ફાવટનો અંગત અનુભવનો વિષય કહી શકાય; એટલે એવી અનેક વસ્તુઓની ગૂંચ પણ આ 'જી વ ન પં થ ' ને રસ્તે ઉકેલાતી જશે એ કાંઈ જેવો તેવો લાભ નથી.

અત્યારે જ જ્યારે માલંકીયુગની આખી ભૂતાવળ મારી આસપાસ ફરી રહી છે, ત્યારે આ ગોકુલથી છ ગાઉ દૂર આવેલા, વીરપુરના સીમાડાઓ, નદીઓ, વોંકળાઓ, પાણીની પાટો, ડુંગરાઓ, ટેકરાઓ, અનેક પાત્રો અને પ્રસગોને જાગ્રત કરવાનું કામ મેં આરંભ્યું છે એ તો એક અનોખા ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુથી. અને એક રીતે એ બન્નેનો પંથ સમાન જેવો છે. કારણ કે સીઝર, સિકંદર, જયસિંહ સિદ્ધરાજ, વનરાજ, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, પ્રતાપ, હાનિબાલ, નેપોલિયન, એકીલીઝ, હેકટર, એલેકઝાંડર, બાજીરાવ, બાપારાવળ, શાર્લમન, ફ્રેડરિક, નર્મગદ્યની ઈ. સ. ૧૮૯૯ ની છઠ્ઠી આવૃત્તિના પહેલા પૃષ્ઠથી માંડીને પાંચસોત્રીસ પૃષ્ઠ સુધીના અનેક વખત થયેલા વાચને—આ ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને મારી શિશુકલ્પનામાં એક એવું તો વિચિત્ર અને અનોખા પ્રકારનું સ્થાન તે વખતે અપાવ્યું હતું, કે આજ દિવસ સુધી હજી એ ચોપડો તો અણુકોસ્યો જ રહ્યો છે. વીરપુરના રેવાશંકર મહારાજ પાસેથી દોઢ રૂપિયામાં ખરીદેલું એ 'નર્મગદ્ય' આજ પણ મારી પાસે છે. એના

માલિક તરીકે, મારું જે નામ મે એના ઉપર લખ્યુ છે તે 'મણિરાય વિ ગોવર્ધનરામ જોષી ' જેઠ શુક્લ ૪, વીરપુર' એમ છે. આ નર્મગદ્ય અને એક ત્રણુ આનામા પ્રસિદ્ધ થયેલુ અને પાનકોર નાકાના હરગોવનદાસ દ્વારકાદાસ બુકસેલરે પ્રગટ કરેલુ 'વૃદ્ધ ચાણુક્ય' એ બે પુસ્તકોએ એટલો તો જીવન્ત-રસ, એ વયમા પણુ મને આપેલો જણાય છે કે ચિત્તશાસ્ત્રના થોડાઘણા અભ્યાસ પછી પણુ હજી એનુ ખરુ કારણુ તો કોયડારૂપે જ રહ્યુ છે. 'નર્મગદ્ય' મારી પાસે છે પણુ 'વૃદ્ધ ચાણક્ય ' કોઈ ચોરી ગયુ છે ! એ નર્મગદ્યના પૃષ્ઠો ફેરવતા એમાંથી જર્મનીનો ફ્રેડરિક, ફ્રાન્સનો લૂઈ ૧૪મો ૧૫મો, મેવાડની મુખતેસર હકીકત અને ગેબ્રિરિયા બેબિલોનની ઇતિહાસ-નોંધો ખાસ આકર્ષણુથી વાંચેલી જણાય છે.

[૨] નર્મદના વારાએ સિંચેલું શિશુહૃદય

૧. પૂણ જે અણઉકેલ્યા કોયડાની વાત કરી તે કોયડો સો—આજ પણ જે 'સ્લેટ' ક્યાંક સાચવીને મૂકી રાખેલી છે, તે 'સ્લેટ' ઉપર છે. એ મનોવિશ્લેષણ હજી પણ પૂરેપૂરું સમજણમાં આવી શક્યું નથી, કે એ શી રીતે થતું કે શા માટે થતું કે કઈ પરિસ્થિતિમાંથી એનો જન્મ શક્ય હતો. એ 'સ્લેટ' ઉપરનો કોયડો આ પ્રમાણે છેઃ એ 'સ્લેટ' ઉપર ભારતવર્ષના નકશા જેવી રેખાઓ દોરીને પછી એમાં હિંદુસ્તાનના તમામ પરાક્રમી રાજાઓને એકીસાથે, જાણે રંગભૂમિ ઉપર મૂક્યા હોય, અને તેમની વચ્ચે સંધિ, વિગ્રહ, વાટાઘાટો, સૈન્યરચના અને સામ્રાજ્યસ્થાપનાના પ્રશ્નો ઊભા થતા હોય તેમ, એ પાટીને ખોળ ઉપર મૂકીને, એ નકશામાં પેન ફેરવતાં ફેરવતાં હું, ક્યારેક તો બાર વાગે જાગીને બેસી જતો, તે ઠેઠ સાંજે ૭ સાડા ૭ સુધી, એ 'મનમાં પરણવું ને મનમાં રાંડવું' એવું કાલ્પનિક સૃષ્ટિનું કામ ચલાવ્યા જ કરતો! એમાં જયસિંહ સિદ્ધરાજ, પૃથ્વીરાજ સામે જતો, પૃથ્વીરાજ

ને શિવાજી વળી ભેગા થતા, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, પ્રતાપ, સિદ્ધરાજ, બાજીરાવ, અકબર, અશોક સૌ યૂરપ ઉપર સવારી લઈ જતા, ગજની સામે ભીમદેવ આખાવળી માજતો અને એની મદદે બાજીરાવ જઈ ચડતો, ક્યારેક કોઈ મહાભારતનો યોદ્ધો પણ એમાં આવી પડતો. ને એમ ને એમ એ મનશ્ચક્ર ચાલ્યા જ કરતું. ક્યારેક ક્યારેક તો સાંભરે છે કે, પંદર પંદર દિવસ એવી સતત રાજરમત ચાલ્યા જ કરે ! સંભવિત છે કે નર્મદના રાજ્યરંગમાંથી આ કલ્પના જાગી ઊઠી હોય આવી રીતે અનેક વીર-પુરુષોની એકીસાથે પૃથ્વીમાં પરિષદ ભરવાનું કવિ ન્હાનાલાલની 'વિશ્વગીતા'માં છે. આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે આ પાત્રો હરહમેશ મારી સાથે ફર્યા કરતાં ને હું એમની સાથે ફર્યા કરતો ! ગ્રાનતંતુની આ ક્રિયા કામ કરી રહી હોય, ત્યારે બીજુ કોઈ કામ આવી પડે, તો ઉશ્કેરાઈ જવાનો મારો તે વખતનો સ્વભાવ આજ પણ નિર્બળતા-રૂપે હજી રહી ગયો છે. અને એમાંથી ઘણી વખત ગેર-સમજણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નબળાઈ આરામાં ન હોય-એમ ઘણી વખત લાગી આવે છે ! પણ માણસ પોતાની પ્રકૃતિનો ગુલામ છે ને સ્વામી. તો એ ઘણા ઘણા પ્રયત્ને થઈ શકે છે. આ પાત્રો વિષે મારા મનમાં પાછો પક્ષપાત હતો. પૃથ્વીરાજનો પરાજય સહન થતો જ નહિ. મહાભારતના અર્જુન કરતાં કર્ણ મને વધારે પ્રિય—અને એ જ મારો ભેરુ ! પરશુરામને તો હું રામચંદ્રની સામે પણ હારવા દઉં નહિ ને ! અને યૂરપના એકચક્રી સ્વામી નરકેસરી નેપોલિયન સામે . થવા . માટે તો ભારત-

વર્ષના ઇતિહાસમાંથી ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્તને મારે સજીવન કરીને એ સદીમાં મૂકવો પડતો ! કોઈ કોઈ વખત પરશુરામનો સ્વાંગ તો હું પોતે જ ધારી લેતો; અને બીજો તો કોણ સામો જોદ્ધો યુદ્ધ કરવા આવવાનો હતો, પણ વાડામાં ઊગેલા આકડાને કે તલઆવળિયાને લાકડી લઈ ને કે તીર લઈ ને ઝૂડયા કરતો, અને એમને 'આકડા-રાજ' ને 'તલઆવળિયારાજ' એમ મનમાં ગણતો. એવી ઘેલી ક્રિયામાં જે રસાનંદ અનુભવાતો તે પાછળથી પુસ્તકિયા લખાણમાં રૂપાંતર પામ્યો હશે! પુસ્તક લખવું એ એક પ્રકારની ઘેલી ક્રિયા તો છે જ, જો કે ઘણા એને ડાહી માને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પક્ષપાતનું જે થોડુંઘણું મનોવિશ્લેષણ હું કરી શકું છું, તે આ પ્રમાણે છે: હું જાતિએ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ. શિશુઅવસ્થા એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ; નર્મદના વાચને આ કલ્પનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય; અને એક કૌટુમ્બિક પરિસ્થિતિ, મારાં માતાપિતાના કલહ વખતે હું હમેશાં માતાની પડખે ઊભો રહેતો— એ પરિસ્થિતિ પણ, આમાં બીજાંકુર રૂપે કામ કરતી હોય. પરંતુ એ જે હોય તે—પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, નેપોલિયન, એ સઘળા જ મારા હીરો હતા અને એમનો હું હીરો હતો. અને સાંભરે છે કે નેપોલિયનનો પરાજય થાય છે એ વિભાગ હું વાંચી જ શકતો નહિ એવી જ રીતે મરાઠાના ત્રીજા વિગ્રહમાં આનંદરાવ પવાર, સદાશિવરાવ ભાઉ,

જંકોજી સિંધિયા કે વિશ્વાસરાવ—એમને રણભૂમિમાં પડેલા વાંચીને જે ઉદાસી વ્યાપી જતી—એ બીજું તો શું કરે! સાંજની મારી વાળુની ખીચડીનો સ્વાદ બગાડી જાય! આ ઘેલછાને દૂર કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ નથી, પણ એને દૂર કરવા જતાં એ બમણા વેગથી મારી પાછળ ધસે છે! આવી ઘેલછામાંથી હજી હું નવરો થઈ શક્યો નથી, એ તો એક પછી એક આવતી સોલંકીઓની ભૂતાવળ જ બતાવી દે છે!

પરંતુ તે સમેની આ આખી મનઃસૃષ્ટિ ક્યારે અને શી રીતે સરી ગઈ અને એમાં બીજી સૃષ્ટિ શી રીતે આવી ચડી—એ સઘળી અટપટી મનોભૂમિનો ખ્યાલ યોગ્ય સ્થાને અપાતો રહેશે. આંહીં અત્યારે તો આટલું વિષયાંતર કર્યું છે, તે એટલું જણાવવા માટે જ કે, આ વીરપુરુષોની પેઠે જ એમનાં જીવનચરિત્રો આપનાર કવિ નર્મદનું આકર્ષણ પણ મને શિશુવયથી જ થયેલું. આજ જે 'નર્મગદ્ય'ને મેં સાચવી રાખ્યું છે, એના ઉપર પાણકોરાનું પૂંઠું છે. એ પાણકોરું કાંતેલું મારી માનું છે. એક રૂપિયાનું બાવીસ શેર સૂતર કાંતવાનો એ જમાનો. મારાં મા દિવસ રાત જ્યારે નવરાં પડે ત્યારે પોતાનો રેંટિયો ચલાવે અને એમના ખોળામાં માથું મૂકીને પડેલો હું, માથે ઓઢીને સૂતો સૂતો, કવિ નર્મદની સાથે, એણે રચેલી આ ઇતિહાસસૃષ્ટિમાં ફરવા નીકળી પડું! નર્મદ સાથે થયેલી પ્રીતિ એ ત્યારની. આજે તો એ કવિને કનૈયાલાલ મુનશીએ ઘણી ઘણી રીતે પ્રસિદ્ધિ અપાવી છે—છતાં મને તો હજી પણ લાગે છે કે એનું એક જીવનચરિત્ર મારી ઉપર ઋણની પેઠે લટક્યા

વર્ષના ઇતિહાસમાંથી ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્તને મારે સજીવન કરીને એ સદીમાં મૂકવો પડતો ! કોઈ કોઈ વખત પરશુરામનો સ્વાંગ તો હું પોતે જ ધારી લેતો; અને બીજો તો કોણ સામો જોદ્ધો યુદ્ધ કરવા આવવાનો હતો, પણ વાડામાં ઊગેલા આકડાને કે તલઆવળિયાને લાકડી લઈને કે તીર લઈને ગૂંડ્યા કરતો; અને એમને 'આકડારાજ' ને 'તલઆવળિયારોગ' એમ મનમાં ગણતો. એવી ઘેલી ક્રિયામાં જે રસાનંદ અનુભવાતો તે પાછળથી પુસ્તકિયા લખાણમાં રૂપાંતર પામ્યો હશે! પુસ્તક લખવું એ એક પ્રકારની ઘેલી ક્રિયા તો છે જ, જો કે ઘણા એને ડાહી માને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પક્ષપાતનું જે થોડુંઘણું મનોવિશ્લેષણ હું કરી શકું છું, તે આ પ્રમાણે છે: હું જાતિએ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ. શિશુઅવસ્થા એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ; નર્મદના વાચને આ કલ્પનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય; અને એક કૌટુમ્બિક પરિસ્થિતિ, મારા માતાપિતાના કલહ વખતે હું હમેશાં માતાની પાસે ઊભો રહેતો–એ પરિસ્થિતિ પણ, આમાં બીજાંકુર રૂપે કામ કરતી હોય. પરંતુ એ જે હોય તે—પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, નેપોલિયન, એ સઘળા જ મારા દોસ્તો હતા અને એમનો હું દોસ્ત હતો. મને સાંભરે છે કે નેપોલિયનનો પરાજય થાય છે એ વિભાગ હું વાંચી જ શકતો નહિ એવી જ રીતે મરાઠાના ત્રીજા વિગ્રહમાં આનંદરાવ પવાર, સદાશિવરાવ ભાઉ,

[૪] કેરાળા ગાયકવાડનું; ત્યાંનું ભાભા કુટુંબ

આંહીં કહેલું વીરપુર ગામ એ મારું જન્મસ્થાન. પરંતુ વીરપુરની પહેલાં જે સ્થળનાં સંભારણાં સચવાઈ રહ્યાં છે, વાર્તાલાપ દ્વારા, તે કેરાળા—બગસરા ભાયાણી પાસેનું, ગાયકવાડી રાજનું એક ગામડું, એ અમારું મૂળ રહેઠાણ હતું શ્રી. મેઘાણી મૂળ આ બગસરાના.

એ કેરાળામાં એક કુટુંબ રહેતું—ભાભા કુટુંબ એ ભાભા કુટુંબ, નામે જ ઓળખાતું ગામના પટેલનું ગોરપદું એમને હતું. એટલે આખા ગામમાં એ કુટુંબની એક પ્રકારની અનોખી પ્રતિષ્ઠા હતી. એ જમાનાની વિચારસરણી પ્રમાણે ભાભાકુટુંબનો બે વરસનો ઘોડિયામાં હીંચકતો છોકરો હોય, તો પણ એ ભાભો જ કહેવાતો; ને ભરજવાનની વહુવારુ, ભલે આધેડ હોય પણ આ બે વરસના
1 છોકરાની મર્યાદા કરતી. ખાસ કરીને કેરાળા ગામનો વેકરો મને યાદ રહી ગયો છે. જો કે હું ત્યાં ઘણી મોટી ઉમ્મરે ગયો હતો, પણ કેરાળા અને કેરાળાની લગોલગ આવેલ ચારણની પીપળી—એ બન્ને ગામડાં વિષે એક પ્રકારનો

જ કરે છે! જાણે મને કહેતું હોય કે અલ્યા! એક વખત તો આવ, આપણે મળીએ!

પણ અહીં આ બધી વાત આડકથા રૂપે થઈ ગઈ. કાલક્રમ પ્રમાણે એ જ્યારે આવશે ત્યારે એનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ પ્રગટ થશે.

આ એકલી ઐતિહાસિક સૃષ્ટિ જ મારી આસપાસ ફર્યા કરતી હોત તો મને લાગે છે મારું શરીર કાંઈક તો જાડું થાત! પણ એક બીજી સૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે કામ કરી રહી હતી. મીલ્ટન મરે પોતાની જીવનકથા 'Between Two Worlds'માં એક વાક્ય આપે છે તે પ્રમાણે, "But this dream world had little to do with the day dreaming of which I was often guilty"—એક અનોખી જેવી જાગ્રત સુષુપ્ત અવસ્થા પણ આવતી જતી રહેતી. અને તે હતી કવિતાની સૃષ્ટિ! જેવી રીતે નાનાં છોકરાં ધિસોડાંના વેલાનાં કુંભારણાંની ખીકીનો રસ લીધા વિના રહી શકતાં નથી, તેમ ભાગ્યે જ કોઈ પણ લેખક પોતાની એક અવસ્થામાં તો, કવિતા કર્યા વિના રહી શકતો હશે! મેં પણ અનેક કવિતાઓ લખવાનો અપરાધ કર્યો છે. અને અનેક લખીને ફાડી નાખવાના દોષ પણ કર્યા છે. એ કવિતાસૃષ્ટિ પણ ક્યારે સરી ગઈ તે આજે સંભારવું પડે તેમ છે.

પણ 'જીવનપંથ'નો પ્રવાસ જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ તેમ યથાસ્થાને અને યથાસમયે આ વસ્તુઓનો નિર્દેશ આવી જશે.

[૩] કેરાળા ગાયકવાડનું; ત્યાંનું ભાભા કુટુંબ

આંહીં કહેલું વીરપુર ગામ એ મારું જન્મસ્થાન. પરંતુ વીરપુરની પહેલાં જે સ્થળનાં સંસ્મરણો સચવાઈ રહ્યાં છે, વાર્તાલાપ દ્વારા, તે કેરાળા—બગસરા ભાયાણી પાસેનું, ગાયકવાડી રાજનું એક ગામડું, એ અમારું મૂળ રહેઠાણ હતું. શ્રી. મેઘાણી મૂળ આ બગસરાના.

એ કેરાળામાં એક કુટુંબ રહેતું—ભાભા કુટુંબ. એ ભાભા કુટુંબ, નામે જ ઓળખાતું. ગામના પટેલનું ગોરપદું એમને ત્યાં. એટલે આખા ગામમાં એ કુટુંબની એક પ્રકારની અનોખી પ્રતિષ્ઠા હતી. એ જમાનાની વિચારસરણી પ્રમાણે ભાભાકુટુંબનો બે વરસનો ઘોડિયામાં હીંચકતો છોકરો હોય, તો પણ એ ભાભો જ કહેવાતો: ને જજમાનેની વહુવારુ, ભલે આધેડ હોય પણ આ બે વરસના છોકરાની મર્યાદા કરતી. ખાસ કરીને કેરાળા ગામનો વેકરો મને યાદ રહી ગયો છે. જો કે હું ત્યાં ઘણી મોટી ઉમ્મરે ગયો હતો, પણ કેરાળા અને કેરાળાની લગોલગ આવેલ ચારણની પીપળી—એ બન્ને ગામડાં વિષે એક પ્રકારનો

મનમોહક પક્ષપાત રહી જાય એવો સુંદર એ વેકરાનો પટ છે. ગામડામાંથી હવે તો મર્દાનગીની રમતોએ વિદાય લેવા માંડી છે. બાકી મર્દાનગીની રમતો માટે એ પટ ઘણું જ આકર્ષણ આપે તેવો હતો. એ કુટુંબના બે વડીલો રતનજી ભાભા અને જીવરામ ભાભા—તે જમાનાનું અસલી રૂપ પ્રગટ કરતા આજ પણ મનોમય આંખની સામે નજરે તરી આવે છે.

જીવરામ બાપા અને રતનજી બાપા કેરાળા છોડીને વીરપુરમાં આવ્યા એ સઘળો ઇતિહાસ તો કેવળ વડીલો સાથેની વાતચીતમાંથી જ મેં સંઘરી લીધેલો છે.

મારા પિતા, જીવરામબાપાની એક વાત કહેતા, તે તે જમાનાનું સાચું રૂપ પ્રગટ કરે છે. એ જમાનો એટલે ગાયકવાડ સરકાર ખંડેરાવ મહારાજનો જમાનો. તે સમે કાઠિયાવાડના માનસમાં બે વ્યક્તિઓ માટે અદ્વિતીય માન હતું. એક વડોદરાના મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડ. બીજા જામનગરના જામ વિભાજી—'જામ વિભો.' ત્રીજું કોઈ એમની સાથે ભામ પડાવે તો તે જસદણના આલા ખાચર.

ગાયકવાડ ખંડેરાવ વિષે મારા પિતા ઘણી વાતો કહેતા. મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડે એક વખત એવી આજ્ઞા કરેલી કે ગાયકવાડનાં તમામ ગામડાંમાં જે કોઈ બ્રાહ્મણ કુટુંબ હોય તે સૌને ઘરદીઠ રૂપિયા દસ દાન આપવું! આખા રાજને માટે આ હુકમ કર્યાનું મારા પિતાએ કહેલું એમ મને યાદ છે. આ હુકમનું પાલન પણ થયેલું અને એ પ્રમાણે દાન અપાયેલું. મહારાજને મલ્લકુસ્તીનો એટલો શોખ કે કોઈ પણ જુવાનડો શરીર

સંપત્તિ બતાવે તો મહારાજ ઘેલા ઘેલા. એવા એક કેરાળાના જુવાનને મહારાજે નવાજી નાખ્યાની વાત પણ થાતી હતી. લોકકલ્પના પોતપોતાની કિંવદંતી ગોઠવી કાઢે છે, એટલે એમાં કેટલું સાચું ને કેટલું ખોટું એ ભગવાન જાણે. પણ કેરાળાના કોઈ કુટુંબને અધિકારીઓને હાથે અન્યાય થયેલો એ સાચું. એનો એક જુવાનો વડોદરા પહોંચી ગયો એ પણ સાચું. મહારાજ ખંડેરાવને મળવાના તો ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ એ સફળ થયા નહિ. છેવટે કોઈ વ્યાયામપ્રયોગમાં એણે બતાવેલી વીરતાથી મહારાજનો ભેટો થયો ને એને ન્યાય મળ્યો

એવી જ વાતો ઝમ વિભા વિષે પણ ચાલતી. એક રબારી અલકમલકની વાતો કરતો. એ નાડાવા આમ પણ જાય, ને તેમ પણ જાય ! એણે વિભા જામને નજરોનજર નિહાળેલા. લોકકલ્પનાને ચમત્કાર વિના તો કોઈ વાતમાં રસ આવે નહિ. ડંડેપહોરે બેઠા હોઈએ ત્યારે એ હાંકતો: 'મારા સમ–ભાઈ ! મેં નજરોનજર નિહાળેલું ને ! વિભા જામની માનતા હાલે. સવાલાખ કોરીનું દન ઊગ્યે દાન કરે, પછી તો એ મોંમાં દાતણ લ્યે. એવો કોઈ સતજુગી મહા-પવિતર જીવ ! ઊઠતાંવેંત વિભા જામને ઘોડો તૈયાર જોઈએ. ઘોડા ઉપર ખડિયો માંડ્યો હોય. ખડિયો કોરીથી તો ફાટફાટ થાતો હોય. પછી એ સવારી ઊપડે. રસ્તે જે મળે, સાધુ-સંત, બાવા, બ્રાહ્મણ, ભગતભિખારી, માગણ, મીર, ફકીર, તમામને મૂઠી ભરીને કોરી આપતા જાય.* કોરીઓ ખૂટે

* આંહી એક અત્યંત સુંદર જર્મન નવલિકા યાદ આવે છે. એક જર્મન કાઉંટને એવી ટેવ હતી કે પોતે ઘોડેસવારી

સારે ઘોડો પાછો કરે, અને ત્યાર પછી તો જનમ વિજો એમાં દાતણ નાખે! આવા સતની આરાધના! પછી એની માનતા નો હાલે?'

એમટના નરકેસરી નેપોલિયનમાં વાંચેલું કે નેપોલિયન

કરતો સવારમાં નીકળે, ત્યારે રસ્તામાં વૃદ્ધ અપંગ અશક્ત જે કોઇ મળે, તેને સિક્કો આપતો જાય! એની એવી નામના થઇ ગયેલી. એટલે એને ફરવાને રસ્તે અપંગ વૃદ્ધ અશક્તનાં ટોળાં પણ જામે. એક વખત એવું બન્યું કે કાઉંટ તો આ સૌને સિક્કા આપતો, પોતાને માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો, પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે, એણે અચાનક પાછા ફરીને જોયું તો એક લંગડો ભિખારી, જેને એણે લંગડો માનીને સિક્કો આપેલો, તે ઝડપથી દોડી રહેલો એની નજરે પડ્યો! કાંઇ ન હોય તેમ કાઉંટે તો દૃષ્ટિ પાછી ફેરવી લીધી. પણ પેલા ભિખારીએ અકસ્માત્ કાઉન્ટની દૃષ્ટિને નીરખી હતી અને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો! એક ક્ષણ તો એ એમ ઊભો રહ્યો, પણ પછી પોતાના તમામ બળથી કાઉંટને પકડી પાડવા માટે એની પાછળ એ દોડ્યો! શ્વાસ માય નહિ ને એણે કાઉંટને પકડી પાડ્યો. આશ્ચર્યમાંથી મુક્ત થાય તે પહેલાં કાઉન્ટે એના માર્ગમાં આડે ઊભેલા ભિખારીને જોયો. ભિખારી ગદ્‌ગદ્ કંઠે બોલી રહ્યો હતો: 'મારા દાતા! મેં તમને છેતરેલ છે. પણ હું દોડતો આવ્યો છું એક યાચના કરવા માટે. મારી આ અમાનુષી છેતરપિંડીથી તમારા હૃદયને આઘાત લાગે ને સેંકડો અપંગો પોતાનો આશ્રય ગુમાવી બેસે, એ બીકથી હું દોડતો આવ્યો છું! મારે એક જ પ્રાર્થના કરવાની છે તમારા હૃદયમાંનું દયાનું ઝરણું મારી આ ઠગબાજીને પરિણામે, સુકાવા દેતા નહિ! મારી આટલી આ છેલ્લી પ્રાર્થના સ્વીકારો!'

કાઉંટે સ્મિત સાથે એને રજા આપી. પણ પછી એ લંગડો કોઇ દિવસ ત્યાં દેખાયો નહિ!

કયે રસ્તે ગયો છે તે જાણવા માટે, ઘોડાગાડીમાં બેઠાં બેઠાં ચાલતી ગાડીએ નેપોલિયને જે કામ ઉકેલ્યાં હોય, ને નકામાં કાગળિયાં ફેંકી દીધા હોય એ નીરખવાની પેરીસવાસીઓને ટેવ હતી! કદાચ જામ વિભાને માર્ગે એ પ્રમાણે લોકો વેરાયેલી કોરીઓ જોતા હશે. જામ વિભા વિષેની તમામ વાતોને ભેગી કરી લેવામાં આવે તો એમાંથી તે જમાનાનો એક રસમય અને આપણા ગુણદોષોનું હૂબહૂ વર્ણન કરતો અર્ધઇતિહાસ મળી આવે! આ સ્વારી હાંકતો તે પ્રમાણે, જામ વિભાની માનતા હાલે. કોઈ બાઇને આડું આવ્યું હોય તો જામ વિભો સાંભરતો એને ધરવા માટે નાળિયેર આવતું, જામ માથું નમાવતો, નાળિયેર ધરાતું. ને સત એવું કે નાળિયેરના તરત બે ફાડાં થઇ જતાં!

લોકઅભિરુચિને અસામાન્ય ચમત્કાર વિના કોઈ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

અને આપણા આ જમાનામાં પણ, કરોળિયાની જાળમાં ગાંધીજીનું નામ ગુંથાયાની લોકકલ્પનાને, પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉત્તેજન આપનારા રાજદ્વારી પુરુષો ક્યાં પડ્યા નથી કે આ અજ્ઞાનનો આપણે દખધોખો કરીએ?

ખંગેરાવ મહારાજનો એ જમાનો—એટલે કાઠિયાવાડમાં હજી અક્ષરજ્ઞાનના પણ ગણેશ માંડેલા નહિ. કોઈ માણસ કાનામાત્રવાળા અક્ષરો લખે તોપણ એની ગણના 'વેદ-વાન' માં થાય. સાધારણ રીતે બોડિયા અક્ષરથી જ વ્યવહાર ચાલતો. મારા દાદાની નામાપોથીમાં એવા બોડિયા અક્ષર જ મળે છે. પણ મારા પિતાએ એ જમાનામાં ત્રણ ચોપડીનું જ્ઞાન મેળવેલું, અને બોડિયા અક્ષરને

દેશવટો આપેલો. એટલી મૂડી ઉપર તો આખા ગામમાં એ 'વેદવાન' ગણાતા અને 'ભાભા'ના વેદવાન છોકરા લેખે એમને પ્રતિષ્ઠા મળતી!

એક વખત કોઈ ગાયકવાડી અમલદાર કેરાળામાં આવેલો. એમને મારા પિતાનો આટલો અક્ષરપરિચય અને સશક્ત શરીર ગમી ગયાં. એણે મારા પિતાને અને કાકાને કહ્યું: 'છોકરાવ! આવી જાવ નોકરીમાં. જમાદારી હમણાં આપું, અને વહેલેમોડે ફોજદાર થઈ જાશો!'

પણ એ જમાનો નોકરીને તુચ્છ માનનારો હતો. એટલે દાદા—બાપાબાપાની સલાહ પૂછી. જેમણે જીવનભર દરરોજ સવારમાં ભગવાન ચંદ્રમૌલીશ્વરને જલઅભિષેક કરવામાં બ્રાહ્મણત્વની અવધિ નીરખી હતી, એમને આ વાત ભયંકર વિનિપાત સમી લાગી. કેરાળાની પાસે જ ચારણની પીપળી નામે નાનકડું ગામડું છે. કેરાળા ગાયકવાડનું પણ ચારણની પીપળી એ જૂનાગઢનું. આ પીપળીમાં ચારણ દરબાર. મારા બાપા—પિતાથી મોટાભાઈ—મૂળજીબાપા, આ ચારણ દરબાર પાસે કારભારું કરતા. કારભારામાં બીજું તો શું! ગાયકવાડી કેરાળા ગામ સાથે, પીપળીના ચારણને, સીમાડાની હમેશની તકરાર રહેતી.—એટલે બન્ને ગામડાના સ્વયંનિર્મિત મોટેરાઓ વારંવાર ભેગા થાતા. અને એમાં એ જમાનાના ઠાઠમાઠ પ્રમાણે, લાકડી, તલવાર, ભાલા, કુહાડા દેખા દેતા. એ વખતે પીપળી અને કેરાળાની વચ્ચેનો એ નાનકડો પ્રશ્ન, રશિયા અને પોલાંડની પૃથ્વી જેવો જ મહત્ત્વનો થઈ પડતો. અને એમાં તો નાક જવાની ને જણ ખોવાની મધ્યકાલીન રજપૂતવટ આવતી!

મૂળજીબાપાને કામદાર લેખે રણભૂમિ ઉપર હાજર રહેવું પડતું. જનડાબાપાએ મોટા છોકરાનો આ વિનિપાત દુઃખભરેલા હૃદયે નીરખ્યો હતો, ત્યાં તો નાનો પણ એ પંથે પળવાની વાત કરવા લાગ્યો, એ એમનાથી સહન થયું નહિ. એમણે ઊકળતા દિલે કહ્યું: ' અલ્યા છોકરાવ ! તમને આ સપાઈડા થાવાનું કોણે સુઝાડ્યું ? બ્રાહ્મણનો છોકરો હાથમાં બંધૂકડી લેશે ત્યારે તો ધરતી રસાતાળ જશે ! આપણે એ સપાઈવિદ્યા કરવા નથી. આપણો ધરમ બ્રાહ્મણનો, સવારના પહોરમાં આ કેરાળાનો વેકરો ભલો ને શંકરડાનું મંદિર ભલું ! બે લોટા પાણી ત્યાં રેડી આવો, એટલે દી આખો ભયો ભયો ! આપણે એ જમાદારું કે ફોજદારું જોતું નથી ! '

જીવરામબાપાની આ વાત એ જમાનાની આબેહૂબ માનસ છબી બતાવે છે. પણ જીવરામ બાપાનો જમાનો બદલી રહ્યો છે એ મારા પિતા જાણી ગયા હતા. તેમણે દલીલ કરી:

' પણ બાપા ! આ તો ગાયકવાડ સરકારની નોકરી. એમાંથી કોક દી ફોજદાર થવાશે ! ને ગામ આખું સલામ ભરશે ! ' જીવરામબાપાનો પિત્તો ગયો : ' અલ્યા ! તું ઊઠીને, ભાભા કુટુંબનો છોકરો, આખા ગામની સલામની વાતું કરે છે ? તને ખબર છે, તારી આબરૂ બ્રાહ્મણ લેખે કેટલી વધારે છે ? ભાભા કુટુંબનો છોકરો, ભલેને ઘોડિયામાં એક દોઢ મહિનાનો પડ્યો હોય, એંશી વરસની કણબીની ડોશી એની લાજ મરજાદ કરતી ત્યાંથી નીકળે છે ! અને તને સલામુંનો મોહ થયો ! ગામ આખું તને બે હાથ જોડે છે એ શું ઓછું છે ! સાવરકુંડલા જઈને ભાઈ ! તારું

બ્રાહ્મણનું કર્મકાંડ શીખી આવ. આપણો ઉદ્ધાર બ્રાહ્મણિયાધરમમાં. સપાઈધરમમાં પડવું હોય તો આ ત્રણ તાંતણા તોડી નાખો!'

એ વખતે સાવરકુંડલા બ્રાહ્મણધર્મનો દીપક જળવી રાખનારું મથક ગણાતું. ત્યાં જઈને ભાગવત ભણી લેવાની ઈચ્છાએ, કેરાળામાંથી મારા પિતા—અને એમના કાકાના દીકરાઓ, એમ ચાર છ જુવાનડાઓએ પ્રવાસ કર્યો જણાય છે. પણ યુગનો મહત્ત્વાકાંક્ષી પવન થોડોઘણો તો, કેરાળા જેવા છેક ખૂણે પડેલા સ્થાનને પણ, સ્પર્શી ગયો હતો. એટલે સાવરકુંડલામાં રહીને થોડુંઘણું કર્મકાંડી સંસ્કૃત તો મારા પિતા શીખ્યા, પણ એમને આ બ્રાહ્મણધર્મના સર્વતોમુખી વિજયટંકાર વિષે હવે શંકા પડી ગઈ હતી, એટલે ત્યાંથી પછી એમણે ને દેવકૃષ્ણ કાકાએ જામનગરની વાટ પકડી. છોટી કાશી લેખે જામનગરની એ વખતે પ્રસિદ્ધિ એ આકર્ષણ તો ખરું જ; પણ વિખ્યાત ઝંડુભટ્ટજીના અંતેવાસી બની, વૈદવિદ્યાનો પરિચય મેળવી લેવાની ઇચ્છા વધારે બળવાન હતી. ઘણા જુવાનો એ વખતે કાઠિયાવાડને ખૂણે ખૂણેથી ઝંડુભટ્ટજી તરફ આકર્ષાતા. ભટ્ટજીનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત મનાતું, ને એ રીતે મારા પિતાએ પણ જામનગરનો પંથ લીધો. ઝંડુભટ્ટજીના અંતેવાસી લેખે એમણે વૈદવિદ્યાનો ઠીક ગણાય એવો પરિચય મેળવ્યો હતો. જ્યારે દેવકૃષ્ણ કાકાએ તો વૈદ વિદ્યાને આજીવન પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય બનાવી મૂક્યો હતો. એ ઝંડુભટ્ટજી વિષે મારા પિતા અનેક વાતો કહેતા. તેમાં એક વાત કહેલી તે આજ પણ

યાદ આવે છે. ભટ્ટજી વિદ્યાર્થીઓને કહેતા કે જ્યાં સુધી શરીરરચનાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન મળે ત્યાં સુધી વૈદવિદ્યા અપૂર્ણ ગણાય. તે વખતે આજની જેમ માણસના મુડદાં સસ્તાં નહિ હોય અને જમાનો અનુકૂળ નહિ હોય, એટલે ભટ્ટજી પોતાના વૈદકવિદ્યાર્થીઓને, ઢેડ અને ચમાર ઢોર ચીરે ત્યારે ત્યાં હાજર રહીને બધું નિરીક્ષણ કરવાની સૂચના આપતા. ભટ્ટજીની રજવાડામાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી ને એમને બેસવા માટે મિયાનો આવતો. જેતપુર દરબાર મુરગવાળા, વીરપુર દરબાર સુરસિંહજી, પોરબંદર રાણા વિક્રમાજિત અને જૂનાગઢના યુવરાજ છોટુમિયાં એ તમામની ઝંડુભટ્ટજી પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી અને સૌ સંકટ સમયે એમને યાદ કરતા. વીરપુર ઠાકોર સુરસિંહજીની દવા કરવા માટે ભટ્ટજી વીરપુર આવેલા તે વખતે મારા પિતા ગુરુભક્તિથી એમની સેવા કરવા માટે ચાર માસ જેટલો સમય તેમની પાસે પણ રહેલા.

વૈદવિદ્યા જીવનભર મારા પિતાની અત્યંત પ્રિય વિદ્યા રહી. પરંતુ, એનો ધંધાદારી ઉપયોગ તો એમણે કોઈ દિવસ કર્યો ન હતો. પણ અનેક કુટુંબોને એમની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હતી. અને એમણે અવારનવાર પોતાની એ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી દેખાડ્યો હતો. આજે જે વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક રીતે 'વિટામીન' જાળવનારી ગણાય છે તે વસ્તુ આજથી વર્ષો પહેલાં એમણે અમારા ઘરમાં ચાલુ કરી હતી તે આ જામનગરના પ્રવાસને પરિણામે. એમણે મોગરી, મૂળા, મેથી અને પાકાં ટમેટાંને કાચાં ને કાચાં ખાવાની, આજથી લગભગ ચાલીસ પિસ્તાળીસ વર્ષ પહેલાં સૌને સલાહ આપેલી.

એવી જ રીતે, આજે તો હાસ્યાસ્પદ લાગે, પણ તે વખતે તો એ મહાન પરાક્રમ ગણાય એવી બે વસ્તુઓ—લસણ અને ડુંગળી—એમનો ઉપયોગ અમારા ઘરમાં એમણે શરૂ કરાવ્યો હતો. એમના આ નાસ્તિકવાદનો ઉગ્ર સામનો ઘરમાં સૌએ વારંવાર કર્યો હશે, પણ એમણે તો લોકાચાર જળવાય એટલું ધ્યાન રાખીને, આ પદાર્થોનો લાભ ઉઠાવવાની પ્રણાલિકા ચાલુ કરી દીધી હતી. મને બરાબર સાંભરે છે કે આજે હિંદુના ઘર પાસે ઈંડાંનાં ખોખાં પડ્યાં હોય તો જેવું કુતૂહલ લોકોમાં પ્રગટે છે, એવું કુતૂહલ પ્રગટાવવાનું એ વખતે ડુંગળીના ફોતરામાં સામર્થ્ય હતું! અને એને પરિણામે એ ફોતરાંઓને અંધારું પડ્યે જમીનમાં દાટી આવવાનું કામ મને સોંપાતું. એ દાટવાનું કામ દેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. ફોતરાં તમામ તોફાની હોય છે અને ડુંગળીનાં ફોતરાં વધારે તોફાની હોય છે! પવન એમનો ભેરુ છે. અને જરા જેટલી ભૂલ કરો તો આ ફોતરાં, આજના જમાનાના વર્તમાનપત્રની ચાર કે પાંચ 'એમ'માં પ્રગટ થયેલી જાહેરાતની પેઠે, તમને જાહેર કરી દે! એટલે એ દાટેલાં ફોતરાંની, બીજે દિવસે સવારમાં જ વહેલો ઊઠીને હું હાજરી લઈ આવતો—કોઈ રડ્યું-ખડ્યું તોફાની વૃત્તિવાળું ફોતરું ઊડતું ઊડતું પાડોશીને ત્યાં પ્રભાતફેરી કરવા પહોંચી જાય તો!

તો તો પછી ગમકા'ણી રહી જાય નાં! ગામ આખું આ અભક્ષ્ય કર્મને માટે ટાલ પાડી નાખે!

ક્યાં એ ડુંગળી-લસણથી ડરનારો જમાનો અને ક્યાં આજનો ઈંડાને અને મત્સ્યને શાકાહારમાં ગણાવનારો આ

જમાનો! પ્રજાજીવનમા ચાલીસપચાસ વર્ષ કેટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે !

મારા પિતા અને એમના કાકાના દીકરા ભાઈઓ બન્ને સાવરકુંડલા ભણવા ગયા તેમાં બીજું પણ કારણ હતું. એ વખતે સાવરકુંડલામાં પાઠશાળામાં ભણવા જનાર વિદ્યાર્થીને સીધું મળતું. એટલે ભણવાનું કાંઇ ખર્ચ નહિ ને ભાગવત શીખે તો ગામ આખામાં પ્રતિષ્ઠા જામે. પણ પછી, મારા પિતા—અને કાકા દેવકૃષ્ણ—બન્ને જણા સાવરકુંડલાથી ઝંડુભટ્ટજી પાસે જામનગર ગયા. ભટ્ટજી ભારે સ્વમાની અને ઉદારાત્મા પણ હતા. જામ વિભાની પાસે પણ એ હાથ લાંબો ન કરે એટલી એમની પ્રતિજ્ઞા હતી. અને છતાં જો કોઈ દર્દી આવી ચડે, એની દવા—દર્દનું રહસ્ય મેળવી લેવાની ખાતર પણ કરતા. અને એમાં ગરીબ દર્દીને તો પોતાના ખર્ચે નિભાવતા પણ ખરા ! અને વિદ્યાર્થીઓને રાજમાંથી સીધું અપાવતા.

પણ જેવા ઝંડુભટ્ટજી સ્વમાની હતા એવા જ જામ વિભા વિવેકી જાણકાર હતા. ચાર છ મહિને વિશ્વાસપાત્ર સાધનો દ્વારા તપાસ કરાવી લે કે ભટ્ટજી ઉપર કેટલુંક દેવું થયું છે ? અને પછી એક દિવસ એ તમામ દેવું પોતે ભરપાઈ કરાવી દે ! ભટ્ટજી જ્યારે હાથ ઉપર રકમ આવે ને વાણિયા વેપારીને પાછી દેવા જાય, ત્યારે તો એમને ખબર પડે કે દેવું ભરાઈ ગયું છે !

એ જમાનાનું આ એક સુરેખ ચિત્ર છે એને પોતાના ગુણદોષ નથી એમ નથી, પણ યુગના પવન સાથે સુમેળ રાખીને એમાંથી શી રીતે એક નવીન ચિત્રસર્જન કરવું

એ કોયડો એટલો અઘરો હતો અને પરદેશી અત્યંત વિચિત્ર રાજસત્તાની જમાવટને લીધે એવો અટપટો થઈ ગયો હતો કે એમાંનાં તમામ શુભ તત્ત્વો વેડફાઈ ગયાં— અને અશુભ તત્ત્વો જ મોટા રૂપમાં બહાર આવ્યાં.

કદાચ આપણી આજની પ્રજા પાસે એ જ પ્રશ્ન નથી! આપણું જે મૂળધન છે એને કેમ સમજવું અને દુનિયાનું જે પ્રગતિધન છે એને કેમ આંહીં લાવવું!

જામનગરના આ પ્રવાસે પછી હાલાર તરફનું આકર્ષણ થયેલું જણાય છે. એમાં બીજાં પણ કારણ હશે પણ મુખ્ય કારણ તો યજમાનનાં ગામડાં—ઉમરાળી, હડમતાળા, ચરખડી, ઘોળીધાર, ધોરાજી, ગોંડલ, ગોમટા, ફરેણી, રીબડા, કોટડા એક બાજુ પડી જતાં હતાં એ હતું. અને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે આજના જેટલી સુધરેલી રાષ્ટ્રીય અસ્પૃશ્યતા હજી અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી! એટલે તેમાં જીવનનિર્વાહ ચાલે તેમ હતું!

આ વિષય ઉપર એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી શકાય. અંગ્રેજ અમલ તો કાલનો હતો; એણે રાજ નાનાફડનવીસ જેવા પાસેથી પડાવ્યું હતું. એને હિંદુસ્તાનનો બ્રાહ્મણ ભયંકર રીતે બુદ્ધિશાળી લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. એણે તો આજે રોપ્યો છે તેવો વર્ગવિગ્રહનો રણથંભ રોપાવવાનો યત્ન કર્યો. એણે બીજાઓને કહ્યું કે હિંદનું પતન થયું. કારણ કે બ્રાહ્મણો તમારા ઉપર અધિકાર જમાવીને બેઠા હતા! અને પછી સૌએ એ અર્ધસત્યને પોપટમંત્ર પેઠે પઢ્યે જ રાખ્યું. એની ઐતિહાસિક ભૂમિકા સમજવાની, સામાજિક અધઃપતનનાં વહેણો તપાસવાની, મૂળમાં ઊંડાં ઊતરવાની, અન્વેષણપદ્ધતિ તો મળે નહિ, એટલે એમનું

શીખવ્યું તે સૌએ શીખ્યું કે હિંદના પતનમાં ને પ્રજાકીય વિનિપાતમાં બ્રાહ્મણો જ મુખ્ય કારણરૂપ હતા ! એણે એ જ પ્રમાણે એક વર્ગને બીજા વર્ગ સામે ઉશ્કેરીને ઠસાવ્યું ન હતું કે તમે પાછળ રહ્યા, કારણ કે પેલા દુષ્ટો આગળ વધી ગયા છે !

અંગ્રેજોની રાજનીતિનો આ વિજયડંકો લેખા સેંકડો વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે. અને હજી પણ એની એ રાજનીતિ જ સફળ થતી આવે છે.

પણ એ જમાનામાં બ્રાહ્મણોને હજી ઠીક આજીવિકા યજમાનો આપતા રહેતા, એટલે યજમાનના આ ગામડાં ને સાચવવાં હોય તો કેરાળા એક ખૂણામાં પડી જતું હતું રેલવેનું સાધન નહિ. ખડિયા ખભે ભરાવીને ત્રીસ ત્રીસ માઈલ ચાલવું એ જીવરામબાપાને હવે ભારે પડતું. એમની ઉમર પણ થઈ હતી. શરીર એમનું ભારે પડછંદ, ઊંચું. અને ઘણામાં ઘણો શ્રમ લેવાને કસાયેલું હતું, છતાં હવે એમને જરાક આળોટવાની જરૂરિયાત જણાતી હતી. વળી મોટા છોકરાએ બ્રાહ્મણત્વનું લિલામ કર્યું એ પણ એમના જેવા નિત્ય ભેરખાધારીને ગમ્યું લાગતું નથી

એટલે કેરાળાથી ભાભાકુટુંબના ત્રણ છોકરાઓએ વીરપુરનો પંથ લીધો. એક મારા પિતા, અને બીજા એમના કાકાના દીકરા બે ભાઈઓ. દેવકૃષ્ણકાકા અને દામોદરકાકા.

આ વીરપુર ગામ આજે એટલું પ્રસિદ્ધ નથી, પણ એક વખત લાલા લજપતરાય ને તિલકમહારાજના જમાનામાં, કહેવાય છે કે, અંગ્રેજ સરકારની કાળી કે વાદળી, જે કાંઈ ચોપડી એના રાજકીય ખાતામાં રખાતી હોય, એમાં નામે

ચડવાનું માન, આ ભાગ્યે જ અઢારસો ઓગણીસસો માણસની વસ્તીવાળા વીરપુરને મળ્યું હતું. એના અત્યારના ઠાકોરના પ્રપિતામહ—સુરસિંહજી ઠાકોર—સુરાજી—અનેક રીતે મધ્યયુગના ગુણદોષનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. તે વખતે પ્રસિદ્ધ થતા 'સત્યવક્તા'ના ગ્રાહકોને ૫૯મી કે પછી ૬૩મી ભેટ લેખે, એ પત્રે ઠાકોર સુરસિંહજીની એક છબી ભેટ આપી હતી. સુરસિંહજી ઠાકોર માથા ઉપર ચકરબની જેવી પાઘડી રાખતા. ઈડરશાહીનો એ સુધારેલો વધારેલો આકાર હતો. ટીપુ સુલતાનની પાઘડીને જો આગળ લેવામાં આવે—ત્રિકોણના બિંદુની જેમ—તો એ આકાર બને. એક હજાર ને એક રાજા બેઠા હોય તો એમાં પણ એ પોતાની ચકરબની પાઘડીથી તરત એકલા તરી આવતા!

ઠાકોર સુરાજીને ત્રીજા વર્ગનો અધિકાર હતો, બાર ગામ હતાં, અને આશરે એકલાખની ઉપજ હતી. પણ ભલભલા રાજાઓમાં ન મળે એ એમનામાં હતું એનો આત્મા પરદેશી શાસન સાથે કોઈ રીતે મેળ લેતો ન હતો. દેખીતી રીતે તો એવડું નાનકડું રાજ, રાજકોટના એક પોલિટિકલ એજંટની ચિઠ્ઠી આવે ત્યાં નરમઘેંશ થઈ જાય—ને ઠાકોર સુરાજી તો પાછા રહ્યા પણ, જરા હાથ છૂટા એટલે નિત્યના દેવાદાર, એટલે બીજું તો શું થઈ શકે? પણ ઠાકોરનામાં—બીજા કોઈનામાં ન મળે એવી ભૂમિપ્રીતિ હતી. અને કેટલાક પ્રકારની સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાનો એમને શોખ હતો. સુરસિંહજી ઠાકોર, કહેવાતું કે, જુવાનીમાં તો અસલ રજપૂતી રંગ ધારીને ફરતા. મનદુઃખે ઘોડા

વખત ગામમાં ભાંગવામાં પણ એમનો હાથ હોવાનો શક પડ્યો હતો એમ સંભળાતું ને ઘણું કરીને એ કારણે છ-સાત વર્ષ જેલમાં પણ રહેલા એમ લોકકંઠમાં અર્ધી સાચીખોટી વાત ચાલતી. પણ ભાભાકુટુંબના આ ત્રણ છોકરાએ અહીં રહેવા આવ્યા ત્યારે તો ઠાકોર-સાહેબની પ્રતિષ્ઠા એક રાજવી તરીકે જામી ગઈ હતી. અને ગઈ ગુજરીને કોઈ સંભારનું પણ ન હતું

ઠાકોર સુરસિંહજીને આ ત્રણ નવા આવેલા માણસો-માં કાંઈક વિચિત્રતા લાગી હશે. એમણે તો ગામ વચાળે કે ગામની પાસે, મીનળવાવના દરવાજે કે એવે કોઈ સ્થળે, એમને જમીન આપવાનો આગ્રહ રાખેલો. પણ જીવરામ-બાપાનું તો એક જ મહાન વ્રત હતું. 'બ્રાહ્મણને બંધન નહિ! કોઈની નોકરી નહિ, અને વસ્તીનો વાસ નહિ'

'અમે છેક છેવાડે સારા, બાપુ!' એમણે કહ્યું : 'ખળાવાડ પાસે પડે, બહાર આવવુંજવુ ઠીક પડે, ગામ ગમતરે જાવુ હોય તો અમને દરવાજાનું મફતનું બંધન થાય! બહાર હોઈએ તો નદીકૂવે નાઈને ઘરભેગા!'

રતનજીબાપા—એમના નાનાભાઈ સાથે હતા, એમનો પણ એ જ મત

એ પ્રમાણે વીરપુર જેવા માત્ર અઢારસોની વસ્તીના ગામમાં છેક છેવાડે—જ્યાં કોઈની વસ્તી જ મળે નહિ, ત્યાં મારા પિતાએ, પિતામહે, અને સાથે આવેલા રતન-જીબાપાના બે દીકરા—દામોદરકાકા અને દેવકૃષ્ણકાકાએ નવાં માટીનાં મકાન શરૂ કર્યાં. એ વખતે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૩ની સાલ હતી.

મારો જન્મ ૧૯૪૯માં થયો એ હિસાબે છસાત વર્ષ પહેલાં જ કેરાળાથી વીરપુરનો વાસ થયો કહેવાય. હું લગભગ બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તો આ વાસમાં સુધારા, વધારા, ઘટાડાનું, પોતાનું જ કહી શકાય તેવું કડિયાકામ, મારા પિતાએ ચાલુ રાખ્યું જ હતું ! એક દિવસ એવો ન જાય કે જ્યારે કડિયાકામ ચાલતું ન હોવ ! પરિણામે ઘણી વખત અમને એ મજૂરીનો લાભ મળ્યા જ કરતો. નિશાળે ન જવાની સરતે એ મજૂરી મેં કેટલી હોંશથી કરેલી એ આજ સાંભરે છે ત્યારે લાગે છે કે ઉદ્યોગને કેળવણીથી જુદો પાડ્યો ત્યારથી અજ્ઞેના પતન થયાં ! જેને નિશાળની છૂટ મેળવવી હોય તેણે ગારાનાં તગારાં વહેવાનું કામ કરવાનું એ એક સામાન્ય નિયમ જ ઘરમાં હતો ! અને એનો સૌથી વધારેમાં વધારે લાભ—આપણે ઉઠાવેલો !

[૪] વીરપુર

આ વીરપુર ગામમાં ઈસ્વીસન અઢારસો બાણું [૧૮૯૨] ના ડિસેમ્બરની બારમી તારીખે મારો જન્મ થયો. તે વખતે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૯ના માગશર વદી ૯ અને સોમવાર હતો. એક કોઢ જેવું ઘર હતું, તેમાં ગાયભેંશ વાછરડાં બંધાતાં, ખડ પણ રહેતું, ને સંસારમાં નવો પ્રવેશ પામનાર માટે આતિથ્યગૃહ પણ એ જ હતું. નાનપણમાં મારી આંખો એટલી નબળી હતી કે કદાચ એમાંથી ખોડ આવી જાશે એવો ભય લાગતો હતો. પણ એવી કુદરતને વશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ મારી માએ, સતત, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, કાસાંજણુ—કાયાની મેંશ કરી કરીને, એને સવાર ને સાંજ નિયમિત રીતે આંખમાં આંજવાનું વ્રત જ જાણે લીધું! મને બરાબર સાંભરે છે કે ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં હું આવ્યો ત્યાં સુધી તો આંજણ વિનાની આંખ રહેતી જ નહિ! આને લીધે હો કે ગમે તેમ પણ મને ત્યાર પછી આંખનો ઓછામાં ઓછો વ્યાધિ થયો છે.

તે વખતની એક નોંધપોથી જેમાં હમેશના બનાવોની મારા પિતાએ નોંધ રાખેલી છે તે હાથ આવતાં

તેમાંથી એક વાત માલૂમ પડે છે કે શરૂઆતમાં મારું નામ 'ભીમદેવ' રાખવામાં આવ્યું હતું. સંવત ૧૯૫૦ના આષાઢમાં શીળી કઢાવ્યાની નોંધમાં આ નામ છે.

આ સમયનું મારું જૂનામાં જૂનું સ્મરણ ગુજરાતી ત્રીજી–ચોથી ચોપડીનું મને યાદ આવે છે. હાથમાં દફતર અને પાટી લઈને નિશાળે જવા નીકળું ત્યારે એ લાંબી શેરીના નાકા સુધી કૂતરાઓ સાથે વળાવવા આવતા. એક ધોળિયો કરીને કૂતરો હતો. એ અમારો સૌનો ખાસ માનીતો હતો. ઘર છેક છેવાડું—અને જીવરામ બાપાએ તો યજમાન સાચવવા માટે થઈને વીરપુર વસાવેલું, પણ મારા પિતાને એ વૃત્તિમાં આવી રહેલ ફેરફારના પડઘા સંભળાતા હતા, એટલે એમણે તો પોતાની પાસેની ચારસો સાડાચારસોની નાની સરખી મૂડીમાં ઘરેણાં ઉપર પૈસા ધીરવાનો, વ્યાજવટાવનો ધંધો ગામમાં શરૂ કર્યો હતો. પાસે પૈસા નહિ, છતાં એમણે શરૂ કરેલા આ ચાલી ધંધાને લીધે, થોડા વખતમાં આખા ગામમાં એમની શાખ શાહુકાર તરીકેની શરૂ થઈ ગઈ. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે, આ તદ્દન છેવાડા ઘરને જાળવવા માટે નાનીમોટી એક કૂતરાની સેના જ અમારે આંગણે પડીપાથરી રાખવી પડતી!

એ સેનામાં ધોળિયો સેનાનાયક હતો. એના જેવો આજ્ઞાંકિત, વિશ્વાસપાત્ર અને સમજુ કૂતરો કોઈ નહિ. ધોળિયો, બાવળો, ટીપુડી, રફમેંયો અને સસલો—એવી પાંચ૭ કૂતરાની સેના તો અમે ફરવા નીકળીએ ત્યારે પણ સાથે રહેતી. આમાંથી પછી બાવળાને સ્વાતંત્ર કરવામાં આવ્યો હતો. એણે લડાઈમાં એક આંખ ગુમાવી

હતી એટલે એ કાણો થઈ ગયો હતો. અને 'કાણિયા નર કોક સાધુ' એ લોકવાયકા માણસો માટે છે, પણ આ બાવળાએ કોણ જાણે કેમ એ કૂતરાને માટે પણ સાચી કરી બતાવી! કાણિયો ન હતો ત્યાં સુધી બાવળો સાધુ હતો પણ કાણિયો થયા પછી એ અસાધુ બની ગયો. એ પાસેની ખાટ બાઈ સુમલડોશીના ફળીમાં પણ બેસતો. સુમલડોશીની એક ભીત અમારા ફળીમાં પડતી અને બન્નેના વાડા વચ્ચે તો માત્ર વંડી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે મધરાતે એક નાનાસરખા કુરકુરિયાના કરુણ આક્રંદથી અમારું ફળી આખું જાગી ઊઠ્યું!

તાજી વિયાએલી ટીપુડીના નાનકડા કુરકુરિયાને ઉઠાવવા માટે કોઈ જંગલી જાનવર આવી પહોંચ્યુ હતું.

હોહા થઈ ગઈ. ચારે તરફથી લાકડીઓ લઈને અમે સૌ ફળીમાં આવ્યા ટીપુડી જોસથી ભસી રહી હતી. ધોળિયાએ આક્રમણ કરનારને વડી પાસે સપડાવ્યો હતો. પણ પેલો ઘાસલેટિયો દીવો કાંઈ કામનો ન હતો અને એક ફાનસ હતુ તે મેડા ઉપર પડ્યુ હતું. પ્રકાશના અભાવે આક્રમણ કરનાર જાનવર કોણ છે તેનો પત્તો લાગતો ન હતો. કોઈ જંગલી 'નારડો' આવ્યો લાગે છે એ અનુમાને સૌ સાવધાનતાથી આગળ વધી રહ્યા હતા.

એટલામાં ફાનસ આવ્યું અને ઓતતારીની—સુમલ ડોશીની વડી પાસે પહોંચીને, એને ટેકવા માટે મથતો કાણિયો બાવળો નજરે પડ્યો!

ધોળિયાએ એને પકડી પાડ્યો હતો, એટલે છેવટે એને કુરકુરિયું છોડીને ભાગી જવુ પડ્યુ. પણ ત્યાર

પછી એ કાળિયા બાવળાને સેનામાંથી રસ્ખાતલ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કૂતરાની સેના શેરીના નાકા સુધી વળાવીને પાછી ફરે એટલે મારો નિશાળ તરફનો પ્રવાસ ચાલુ થાય. એમાં પાછા વિરામ આવતા જાય.

પહેલો વિરામ આવે દરબારી વાડે. ત્યાં દરબારની ગાયોભેંશો રહેતી. એનો ધણખૂંટ અને પાડો એ બન્ને જોવા જેવી જોડ હતી.

મોટાં માસાહેબની એક હાથણી જેવી ભેંશ પણ ત્યાં બંધાતી. જોતાં ન ધરાઈએ એવી જબરજસ્ત હતી. ટંકે દૂધ મણ પોણો આપતી. ને બે રબારી દોવા માટે વારાફરતી બેસતા ત્યારે દોવાતી. આ મોટાં માસાહેબને જાનવરનો શોખ હતો. લોકકંઠમાંથી મળેલી એમની એક વાત યાદ આવે છે: દરબારગઢમાં ભેંશો એમની હાજરીમાં દોવાતી. પોતે ઢોલણી ઢાળીને દૂર બેસતાં. એક ભેંશને, રબારી બપોરે શેઢે દોહી લેતો લાગે છે, એવી એમને શંકા ગયેલી. એટલે ભેંશને ઘેર રાખીને સાંજે પોતાની હાજરીમાં રબારીને દોવા બેસાર્યો.

રબારીએ દોહી લઈને બોઘરું બતાવ્યું તો દૂધ ઊલટાનું હમેશ કરતાં ઓછું!

'અલ્યા આમ કેમ? અાંચળમાં ગપ્યું લાગે છે!'

'ગરીબપરવર! ભેંશની જાત, હું શું જાણું? ઘેર બાંધી એટલે આઉમાં ચડાવી ગઈ!'

પણ વાત જુદી હતી. રબારીએ સાચક થાવા માટે પોતાની જુકિત ગોઠવી હતી. દોતાં દોતાં બરુની બે ઝીણી ભૂંગળી મોંમાં રાખેલી: દૂધ દોતો જાય ને પીતો જાય.

ખાસ્સો સાતશેરનો ખાડો પાડી દીધો.

નિશાળે જતાં બધ ઝાંપાની જાળીમાથી ગાયો, ભેંશો, વાછરડાં, પાડરડાં એમને જોવાનું શરૂ થાય. ખબર તો હોય જ કે માસ્તર પહેલવહેલાં ગણિતના દાખલા લખાવે છે. અને ગણિત સાથે ત્યારથી જ બિયાબારું. એટલે જે કાંઈ વખત વીતે એ હોય તો મેળમા જ! પણ એટલામા બને એવુ કે કાં મા—અથવા તો ભાભી—કોઈ ને કોઈ મીનલવાવે પાણી ભરવા માટે નીકળે, અને એમનો રસ્તો ત્યાંથી જાય એટલે પછી મીનલવાવના દરવાજા ઉપર બેસતી નિશાળ સુધી એ સાથે આવે, અને જેમ રખારીને ઢોરની સોંપણી થાય, તેમ છેક માસ્તરની ખુરશી સુધી જઈ ને નિશાળમાં મારી સોંપણી થઈ જાતી.

એ સોંપણી થઈ ગઈ એટલે તો પછી કાંઈ છટકબારી મળે નહિ. અગિયાર વાગ્યા સુધીનો ઘટ વાગે ત્યાં સુધી નિશાળમાં રહ્યા વિના છૂટકો નહિ.

પણ એટલું છતાં આ નિશાળ તદ્દન અરસિક ન હતી. નિશાળની નીચે જ જેલ હતી. અને ત્યાં દરવાજે સિપાઈઓની ચોકી રહેતી. એટલે નિશાળ ઉપરથી કેદીઓ જોવા મળે—ને સિપાઈ એની પણ ઝાંખી થાય છતાં ગણિતનો ભયકર વિષય, ક્લાસમાં એ પહેલો જ વિષય —એટલે 'નિશાળમાંથી નીસરી જવુ પાંશરુ ઘેર' એ લીટીનું તો અક્ષરશઃ પાલન થતું, પણ ઘેરથી નીકળીને નિશાળે જતા એ ભુલાઈ જતું. ને હમેશાં મોડુ થાતું!

એવામાં એક જબરજસ્ત ફેરફાર થયો—ગુજરાતી નિશાળમાં નીચલા ધોરણમાં તો ઊરસો જે વિષય હોય તેમાં

તમારો જ્યાં નંબર હોય તે નંબર હાજરીપત્રકમાં નોંધાય— અને આખા મહિનાના એ નંબરના સરવાળા પ્રમાણે બીજા મહિનાનું 'રેટરોલ' તૈયાર થાય એ વખતે એવો રિવાજ હતો. એ 'રેટરોલ' છેલ્લી તારીખે સાંજે બહાર પડતું હોય ત્યારે ધારાસભાના બજેટની - જેટલી આતુરતાથી આજે સટોડિયા રાહ જુએ છે એના કરતાં હજારગણી વધારે આતુરતાથી છોકરાઓ, પોતાના નવા અનુક્રમની રાહ જોતા હોય! પણ આપણા રામને તો એક ખાતરી જ હોય કે ત્રીસ છોકરાના વર્ગમાં, આપણો અઠ્ઠાવીસની ઉપર નહિ હોય ને ત્રીસની નીચે તો નહિ જ હોય! એટલે છોકરાઓ તો છેલ્લી તારીખે સાંજના સાતઆઠ વાગ્યા સુધી રોકાઈને માસ્તરને સરવાળા ગણવામાં મદદ કરીને પણ, પોતાનો નવો અનુક્રમ મેળવવા તલપાપડ રહેતા, ત્યારે એક જ જણ એમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા અનુભવતો; અને તે હું!

પણ આ સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા અચાનક જ ફરી ગઈ. છેલ્લો વિષય અત્યાર સુધી આંકનો રહેતો એને બદલે નવા આવેલા એક માસ્તરે ઇતિહાસનો રાખ્યો!

આ નવો માસ્તર ભારે ક્રાન્તિકારી નીવડ્યો. એણે આંકને બદલે ઇતિહાસને છેલ્લો વિષય ઠરાવ્યો. અને એક નવી પ્રથા પણ દાખલ કરી—છોકરાઓ અંદરઅંદર સવાલો પૂછે એવી. એમાં જે જવાબ ન આપી શકે એનો નંબર, સવાલ પૂછનાર, જવાબ આપીને લઈ જાય. છેલ્લા નંબરે સવાલ પૂછ્યો હોય અને પહેલો નંબર એનો જવાબ ન આપી શકે, તો એ છેલ્લો જઈને બેસે, ને છેલ્લો નંબર પહેલો આવી જાય!

આ નવીન પ્રયાગે કેટલાકને ભારે અકળામણમાં મૂક્યા. કેટલાકને એમાં રમૂજ પડી. ઘણાને સમજણું ન પડી. પણ મારા જેવા થોડાકને એમાંથી નવીન દિશા પણ જડી.

મેં તે ઘેર જઈને ખાખાંખોળાં શરૂ કર્યાં. ઘરમાં જે જે પુસ્તકો હતાં તે ફેંદ્યાં. 'કાષ્ટના ઘોડા'ની વાર્તા નીકળી. 'મેના પોપટની વાત' નીકળી. 'ગુલબંકાવલી'નું ગુલાબી પૂંઠું તો હજી આજ પણ નજરે પડે છે, એ પણ નીકળ્યું. 'સુંદર કામદાર'ની વાત જડી પણ એક પુસ્તક મળ્યું અને એણે જાણે નવું જ માર્ગદર્શન આપ્યું. એ પુસ્તક હતું ખુડખુડિયા અને બારોટ કૃત ગુજરાતના ઇતિહાસનું. ફિરમાન બચલ ખુડખુડિયા રાજકોટ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ડ્રાઇંગ માસ્તર હતા. એમણે અને બારોટે આ ઇતિહાસમાં ઠાંસી ઠાંસીને હકીકતો ભરી હતી.

તમામ છોકરાએ પાસે જે ચાલતો હતો તે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. માસ્તર એમાંથી શીખવતા છોકરાએ એમાંથી કડકડાટ બોલી જતા આ ઇતિહાસની કોઈને ખબર ન હતી. મેં એ ઇતિહાસ ઘેર વાંચવા માંડ્યો.

બીજે દિવસે—ક્રાન્તિકારી પ્રથાના પહેલે જ દિવસે—છેલ્લા વિષય તરીકે ઇતિહાસ લેવાયો. અને ત્યાર પછી સવાલોની પરંપરા ઊપડી.

નિયમ પ્રમાણે આપણા રામનો છેલ્લો નંબર હતો. પણ પેલા ઇતિહાસમાંથી જે અમોઘ શસ્ત્ર મળ્યાં હતાં તે વગર વિવેકે ફેંકી દેવાનાં ન હતાં. એમાં તો મહારથી કર્ણના કુંડળ જેવી અભેદ્ય રમત હતી. જેમ જેમ વખત

જતો ગયો તેમ તેમ છોકરાઓને રસ પડતો ગયો. નંબર ખોનારા મૂંઝાતા હતા, તો નંબર મેળવનારા ખુશ પણ થતા હતા. આખો વિષય રસિક થઈ ગયો હતો !

એમ કરતાં કરતાં નિશાળ છૂટવાને ભાગ્યે જ પાંચ મિનિટનો સમય બતાવતી, રેતઘડી જે સામે જ ટિંગાતી હતી, તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી. અમોઘ શસ્ત્ર ફેંકવાનો ખરેખરો વખત હવે આવ્યો હતો. ફરીને જ્યારે મારો વારો આવ્યો કે તરત ઊભા થઈને મેં નંબર પહેલાને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો:

'ભીમ આણાવળાની ગણીઓનાં નામ આપો !'

'રાણી ઉદયમતી,' પહેલા નંબરે ચટ ઉતર આપ્યો. અને તે તરત વિજયગેર બેસી ગયો.

'ખોટું. રાણી ઉદયમતી અને બકુલાદેવી !'

પણ વાચતા ઇતિહાસમાં બકુલાદેવીનું નામ મળે નહિ. એટલે તકરાર શરૂ થઈ. તકરાર માસ્તર સાંભળી રહ્યા હતા.

એક છોકરો થોડુંઘણું બહારનું વાચન કરે છે એ જોઈને એમને આનંદ થયો.

'બકુલા—વાણિયણ—ભીમદેવની રાણી હતી, એ બરાબર છે. નંબરછેલ્લો, પહેલો આવે. પહેલો, છેલ્લો જાય !'

એકદમ ત્રીસમે નંબરેથી મળેલા એ પહેલા નંબરે મને જે આનંદ આપ્યો તે અવર્ણનીય હતો. પણ પેટમાં ધડક ધડક ધડાકા થઈ રહ્યા હતા. નંબર પહેલો મળ્યો ખરો—પણ એ ટકાની ટકાગે! સામે ટાંગેલી રેતઘડી ઉપર દૃષ્ટિ કરી. રેતી પૂરી થાય ને અભિયારના ટકોરા પડે તો રંગ રહી જાય !

પણ જે માણસ છેલ્લે નંબરથી પહેલો આવ્યો, એને આરામ મળના દે એવો એ કલાસ ન હતો પહેલા નંબર ઉપર તરત એક પછી એક ઇતિહાસના સવાલોની ઝડી જ વરસવા માંડી ! મારે તો ઊભે પગે જવાબ ઉપર જવાબ આપવાના આવ્યા !

એમ કરતાં કરતા મારી પાસે જ બેઠેલા બીજા નંબરનો વારો આવ્યો એને તો પહેલા નંબર સિવાય બીજા કોઇને પ્રશ્ન પૂછવાપણુ હતું નહિ એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો જવાબ મળી ગયો રંગ રહી ગયો

પણ સામેની રેતશીશી હજી જરાક રેતી દેખાડી રહી હતી. એટલી પૂરી થાય તો જગ જીતી જવાય. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ રેતીને પણ કોણ જાણે શુ થયુ હતું તે જલદી જલદી મેહમાથી સરી જતી ન હતી!

અને એટલામાં તો છેલ્લો નંબર ખડે પગે તરત ઊભો પણ થઈ ગયો હતો.

'પહેલો નંબર—' એણે વિજયથી પડકાર કર્યો અને તરત સવાલ મૂક્યોઃ 'પૃથ્વીરાજની માનું—'

પણ 'નામ' એ શબ્દ એના મોંમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં, બાજી પ્રભુ દેશપાંડેએ સાંભળી હતી એવી, નિરાંતનો દમ આપનારી તોપગર્જના જેવી, ઘટની ગર્જના સંભળાઈ રેતી પૂરી થઈ ન થઈ ને નિશાળને છૂટવાના વખતની તો બરાબર ચોકી રાખનાર કોઈ છોકરાએ, હેડ માસ્તરના આંખના ઇશારે, ટન ટન ટન ટન કરતો, છુટીનો ઘંટ વગાડી દીધો હતો'

નીચેની પોલીસ ચોકી ઉપરથી અંધારના ટકોરા

પણ વાગવા માંડ્યા. નિશાળમાં ધડાધડ પાટીઓ ને દફ્તરોનો અવાજ થઈ રહ્યો. નાની નિશાળના બીજા ઘંટ પણ ધણેણી ઊઠ્યા. રેતીની ચોરી ફેરવાઈ ગઈ. એકડિયાનો આખો વર્ગ તો નિશાળ ઉપરથી ઊતરવાનાં અરધાં પગથિયાં પણ ઊતરી ચૂક્યો હતો!

રંગ રહી ગયો. સવાસ સવાસને ઠેકાણે નવા નંબર પુરાવા માંડ્યા તે દિવસે પુરાયેલા નંબર એકે જે આનંદ-સમાધિ આપી હશે એની આજે તો કેવળ કલ્પના જ કરવી રહી.

પણ ત્યાર પછી ઘેર જઈને તો ઈતિહાસનાં જેટલાં મળ્યાં એટલાં નાનામોટાં પુસ્તકો વાંચવા જ માંડ્યાં

૧-૯-'૦૮ પછીનો તારીખવાર ' સ. ન [સારાં નઠારાં] કૃત્યનો સવિસ્તર જિંદગાની હેવાલ " એક મારી પાસે સચવાયેલો પડ્યો છે. તેમાં આ સમયની ઘણી વાતો લખેલી જણાય છે. કેટલીક તો બાલિશ છે જ, પણ કોઈક વાદશક્તિને ઠીક ટેકો આપે તેવી પણ છે. એમાં લખ્યા પ્રમાણે એક બીજા માસ્તર પોપટભાઈએ 'વિદ્વાનજી' ઉપનામથી મને સંબોધવાનું શરૂ કરેલું એનું કારણ આ ઈતિહાસ જણાય છે.

પરંતુ આ તો એક જ વિષયની વાત થઈ. લેખાં ઊભાં હોય, 'અગિયારી અગિયારી એકવીસાસો' ગાઢ જોતાં હોય, પાંતી હોય, ભયંકર એવું લાલશ કરતું નાનું ગણિત હોય—એમાં ક્યાંય આપણો પત્તો લાગે તેમ ન હતો. એટલે નિશાળના જેટલા દિવસ પડે એટલા દિવસ શી રીતે પાડવા એ એક જ યુક્તિ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રસ્થ થાતું!

અને એને માટે એ વખતે જે જે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ તમામ સાધનો તો આજે સ્મરણમાં ચડવાં મુશ્કેલ છે. પણ એમાંનું એક પ્રિય સાધન—'Sun bath' — 'સૂર્યસ્નાન'નું હતું.

એ સૂર્યસ્નાનનો મહિમા નીચે પ્રમાણે છે.

એ વખતે પ્રાથમિક શાળાઓનાં સવારબપોરનાં દશ્યો જોવા જેવાં હતાં. એક બાજુથી ચારપાંચ છોકરા કોઈ ને ટીંગાટોળી કરી લાવતા હોય, તો બીજી બાજુ, ઢોરને હાંકવા માટે હોય તેમ કોઈ મા, પોતાના છોકરાને સોટીથી હાંકતી હાંકતી આવતી હોય ! ક્યાંય માસ્તર કોઈ તોફાની છોકરાને ઉપાડી લાવવા માટે એક સેના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ લઈને જતા હોય, તો બીજી બાજુ બે કડા તાણતા છોકરાને ધૂળમાં ખેંચીને કોઈ ને કોઈ વીર સેનાપતિ લાવી ગ્યો હોય ! આ પ્રમાણે જે છોકરા અનિયમિત રહેતા એમને અમે તે રીતે નિશાળ ભેગા કરવાની અનેક યુદ્ધરચનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી આજે જેમ રાજદ્વારી પુરુષો અપમાન થાય તો માંદગીની રજા ઉપર ઊતરવાનું અમોઘ શસ્ત્ર વાપરે છે, તેમ નિશાળમાંથી પણ ગેરહાજર રહેવા માટે એ જ અમોઘ શસ્ત્ર કામનું હતું. એટલે બપોરે લગભગ બે અઢીવાગે છોકરાઓ બોલાવવા આવે તે પહેલાં, અમે તે રીતે શરીર ઊનું દેખાય ને તાવ લાગે એવું કાંઈક કરવાનું!

સૂર્યસ્નાન એને માટે સર્વોત્તમ સાધન હતું બાર-એક વાગ્યે જમીને તડકે બેસી જવાનું, તે બપોરનો નિશાળ શરૂ થયાનો ઘંટ સંભળાય ત્યાં સુધી બેઠા રહેવાનું. બોલાવવા આવનારા છોકરાઓ શેરીના પ્રવેશદ્વારે પ્રવેશ

કરે કે તરત જ, ખાટલો અગાઉથી ઢાળી રાખ્યો હોય તેમાં, ગોદડું ઓઢીને સૂઈ જવાનું. છોકરાઓ આવે, ગોદડામાંથી માંડ માંડ જાગ્યા હોઈએ એવી રીતે આપણે મોં બહાર લાવીએ, ' આજ તો તાવ આવ્યો છે ' એમ કહીને ગોદડા બહાર હાથ કાઢીએ, મા બેઠાં, આ અસત્યને મનમાં દબાવેલા હાસ્ય વડે જરાક પ્રેમભર્યું પ્રોત્સાહન આપતાં હોય ને એમાં પેલો તેડવા આવનારો ઢીલો ઢીલો હાથ જોઈને રવાના થાય. મનમાં ખાંડ ખાતો જાય કે મારો હતો એટલે શું નહિતર ઉપાડ્યા વિના ન રહેત! આ સૂર્યસ્નાનનું ફળ!

પણ છોકરાઓ હજી શેરીને નાકે માંડ પહોંચ્યા હોય ત્યાં પહેલાં ગોદડું ફેંકીને તરત હું ઊભો થઈ જતો. કૂતરો ધોળિયો, આ સઘળાં કરતૂકનો પોતે જાણકાર હોય તેમ, જીભ કાઢતો સામે ઊભો જ હોય!

અને તરત એ આખી સેના સાથે બેલાડિયાની પાટ, હેમદો, બિહામણીનો પુલ, કનુભાની વાડી—એ સઘળાં સ્થાનો રાહ જોઈ રહ્યાં હોય, ત્યાં રખડપટ્ટીમાં ઊપડવાનું.

અલબત્ત, આમ હાવતરામાં પહેલેથી માને મેળવી લેવાં પડતાં. પણ એ તો ગમે તેમ કરીને ગોઠવી શકાતું.

પણ આ નિશાળ પ્રત્યેની અનભિરુચિએ બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મને રસ લેતો કરી મૂક્યો હતો. એમાંનું એક ક્ષેત્ર તે ભેંસો ચારવાનું.

[૫] અભણ ભાભીને ભણાવતાં ભણતરનો શોખ જાગ્યો !

દરેક ગામડાને પોતાનાં બેચાર કાવ્યમય સ્થળો હોય છે. આ રમણીય સ્થાનોની પિછાન જેટલી રખડુઓને અને રબારીઓને હોય છે એટલી બીજા કોઈને હોતી નથી. અને ગામડાનું હૃદયતંત્ર જે આનંદ આ સ્થાનોમાંથી ખેંચે છે એવો આનંદ એને ગોઠીમોટી મેદની જમાવતી સભાઓમાંથી પણ મળતો નથી. આવાં રમણીય સ્થાનોમાં કુદરતે છૂટે હાથે સૌન્દર્ય વેર્યું હોય કે કોઈ આરસની મેડીમોલાતો કે મનોહર ઉદ્યાનો ત્યાં ઊભાં હોય એવું પણ કાંઈ હોતું નથી; ઘણી વખત તો માત્ર વેકુરભરેલો નદીનો વિશાળ પટ પોતાની સાદી રમણીયતાથી ગામડાનું અનુપમ આકર્ષણસ્થળ થઈ ગયેલ હોય છે, કે ગામને ગોદરે ઊભેલો ખોખડધજ* વડ કેવળ પોતાની છાયાથી મોહિનીનું ધામ બની રહેલ હોય છે !

વીરપુરનું એવું એક રમણીય સ્થાન માનકેશ્વરનું મંદિર. પણ તે ગામની બહુ પાસે. ગામથી દૂર અને તેથી

---

*આ ખોખડધજ શબ્દ છેક સિદ્ધરાજ જયસિંહના જમાનાના ' કુકુટધ્વજ'નો વારસો જાળવી રહ્યો છે.

કલ્પનામય રંગથી રંગાયેલું સ્થળ તો 'હેમદો' હતું ઉનાળામાં પણ ત્યાં પાણી હિલોળા દેતું હોય. લોકોએ તો હેમદાની વ્યુત્પત્તિ પણ શોધી હતી. કોઈ સાધુની મુદ્રા ત્યાં પડી ગઈ, અને હઠયોગી સાધુએ તો આસન જમાવીને ત્યાં ને ત્યાં મુદ્રાનો જાપ માંડ્યો. 'હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા !' એમાંથી થઈ ગયું હેમદો. આ તો આપણી લોકકથાની ભૂમિકા કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એનું એક ઉદાહરણ છે. બાકી તો ' હેમદો 'એ સમુદ્ર ઉપરથી જ નિષ્પન્ન થાય તેવો શબ્દ છે, અને એ નાનકડા ગામનો તો જળભંડારી સમુદ્ર જ હતો !

આ હેમદાની આસપાસ પણ 'બેલાડિયાની પાટ ' અને બીજાં ઘણાં જળસ્થાનો હતાં. ત્યાં આગળ ડુંગરા, ટેકરા, ધાર, પથ્થરખાણો ને કુદરતી રીતે બાર માસ લીલીછમ રહેતી ધરતી હતી. રબારીઓનું એ પ્રિય સ્થળ હતું. ભાગેડુઓ માટે સંતાવાની જગ્યા ત્યાં હતી. નર્મદ ગણાવે છે તેવા 'લાલ લલના' માટે એ જ સ્થળમાં રસિકતા સભર ભરી હતી. અને મૂરખાઓ માટે ડૂબી મરવાનું સ્થાન પણ એ જ હતું !

આ બેલાડિયાની પાટે તો અમે વારંવાર લૂગડાં ધોવા જતા—માની સાથે. એકલા જવાની તો હિમ્મત ચાલે નહિ. હેમદામાં મધર અચૂક રહેતી—પણ બેલાડિયાની પાટે એનો વાસ નહિ જેવો ગણાતો. એનાં શાંત, મીઠાં, પવનની લેરખીએ ચડેલાં, કાળાંનીલાં પાણી એવાં તો મનોહર હતાં ને કાંઠે આવેલાં પાનછૈયા એવા પડછાયી, રંગે એમને શણગારી દેતાં કે ગમે તેવો કાળજુસાચવુ પણ એક

વખત તો એને કઠિ ડોલી જાય. મા કપડાં ધોઈ લ્યે, પછી પોતાને તરતા બહુ સરસ આવડતુ એટલે લાંબે શેલારે પાણીમા પડે! હુ કાંઠે ઊભો ઊભો આનંદથી ઠેકડા મારું, પણ પાણીમાં પડવાનું ગજું નહિ. પછી પોતે પાછાં ફરે, ને મને ખભે લગાડીને લાંબે સુધી પાણીમાં લઈ જાય!

આજ વર્ષો પછી જ્યારે એ પ્રસગ હુ સભારું છુ, ત્યારે એક ક્ષણભર તો વર્ષોનાં વર્ષો જાણે દૂર હઠી જાય છે—અને એ શાંત મીઠાં જળ, એ નીલાં ઘાસ, ડુંગરા, ટેકરા, ઘાટ ને પાણખાણો સઘળાં જ જાણે મને પાછો રમવા બોલાવી જાય છે. ખરેખર, મા ધરતી, એનુ અમી, જો કોઈની સાથે સરખાવાય તો એક જન્મદાત્રી મા સાથે જ એક વખત મારા કાકાએ કહેલો એક દોહો યાદ આવે છે :

ગર મોરાં, સર દાદરાં, અમરત ફળ ચુવે,
હેતુકવેણ, જનમભોમ, શે વિસરે મુએ

આ બેલાડિયાની પાટે પાણી ધીમી શાંત લેરખીમાં આખો દિવસ લહેરાતુ હોય—માને તરતા આવડે એટલે જ્યારે બેલાડિયાની પાટે લૂગડાં ધોવા જાય ત્યારે પાણીમા અચૂક પડવાનાં અને તરીને સામે કઠિ નીકળી જવાના એક વખત મારી કાકી પણ ધોવા માટે સાથે ગયાં એમને તરતાં ન આવડે પણ પાણીમાં હાથપગ હલાવવાથી તરાય છે એટલુ જાણે. માએ પાણીમાં હેલારો લીધો ને તરવા પડયાં કે કોણ જાણે શુ થયુ—પગ નીચેથી પથ્થર સર્યો કે પછી રહી શક્યાં નહિ—પણ જમનાકાકી, તરત પાછળ જ પાણીમાં ખાબક્યાં, માએ ચોટલો ઝાલવાનો યત્ન કર્યો

જેવા ગણી શકાય. એ જ રજપૂતવટ અને એ જ ટેક. એ જ રંગ અને એ જ રાગ. એમાં પાછા સુરસિંહજી તો પોતે જુવાનીમાં કૈક રણખેલ રમી ચૂકેલા ટેકનો, વટનો અને વચનનો એકરંગી પુરુષ. માથાના વાળ જેટલું દેવું થયું ત્યારે કોઈકે કીધું કે હવે તો આ કામ-દારને કાઢો—પણ એનો જવાબ એક જ: 'જેને મેં હાથ આપ્યો એને હું ન કાઢું !'

એક વખત કોઈક ભરવાડે વાત કરી કે 'બાપુ ! એલાડિયાની પાટે દીપડો આવ્યો છે. ને બેક ચાળાને ચૂંથ્યાં છે !'

દરબાર તરત તૈયાર થયા. વીરપુરની ઘોડાર એ વખતે ભારતવિખ્યાત હતી એમ કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ ન ગણાય એવાં સરસ જાતવંત ઘોડાં વીરપુરમાં રહેતાં. દરબાર ઘોડેસવાર થઈને ચાલી નીકળ્યા અને એની પાછળ પણ બેચાર જણા નીકળ્યા.

દીપડો એક ભાઠામાં અંદર સૂતેલો. ધીમેધીમે રમારી ડાગ લઈને આગળ ચાલ્યો. ને છેક સુધી પહોંચ્યો. સગડ મળ્યો. મરચાંની ધુમાડી દીધી હોય તો અંદરથી ભુરાયો થઈ ને ભાગે. સૌ થોડે છેટે ઊભા રહ્યા. ધુમાડી કરીને સગડિયો ભાગી ગયો.

થોડીવાર થઈને અંદરથી વિહ્વળ બનેલો દીપડો નીકળ્યો નીકળ્યો તો ખરો, પણ કોણ જાણે શું થયું તે નીકળ્યો એવો જ સીધો આવ્યો ઠાકોર સુરાજી ઉપર. ઠાકો-રને ઘોડો સાચવવાનો હતો, બંદૂક સંભાળવાની હતી, ને દીપડાને એક જ ઘાએ પાડવાનો હતો. બીજા ઘાનો

વખત ન હતો. બીજા કોઈ ઘા કરે એમાં તો સો ટકાનું જોખમ હતું. બોલવાનો સમય ન હતો. ઈશારાનો પણ વખત ન હતો. સ્થાન સાચવવાનો જ મોકો હતો.

ઠાકોર સુરાજીએ અકળ જેવી સ્ફૂર્તિથી એક હાથે ઘોડાને પોતાને વશવર્તી બનાવી દીધો ને બીજો હાથ ઘા કરવા માટે તત્પર, પણ વિવેકી એવી પળને સોંપી દીધો. એ પળમાં જીવનમરણ હતું. માથા ઉપર ખાબકે એવી તરાપે દીપડો અદ્ધર ઊડ્યો ને એક ક્ષણ— આંખ મીંચી ને ઉઘાડો એટલી ક્ષણ, આકાશમાં એ લગભગ માથા ઉપર તોળાયો. પણ એ તોળાયો ન તોળાયો ને એક હાથે મજબૂત લગામ પકડી, ઘોડાને પણ જરાક અદ્ધર થઈ જાય એટલી વજ્રરતાથી વશ રાખી રહેલા ઠાકોર સુરાજીએ, શરીરને થોડોક પાછળનો ટહાર એક આપી, એવી તો અજબ કુનેહથી બંદૂક ફોડી ને ઘોડાને પણ પાછળ દહાવી લીધો; કે શું થયું કે શું થાય છે, એ આસપાસના કોઈ જાણે તે પહેલાં તો દીપડો નીચે ફંગોળાઈ ગયો હતો! આ ઠાકોર સુરાજી!

આ હેમદો, બેલાડિયાની પાટ, ને વીરપુર જેતપુર ગોંડલ રાજકોટને સાંધનારી મોટી પગસડક ઉપરના બિહામણીના પુલ સુધી, પાણીની છત રહેતી. એટલે એ બધાં સ્થાનમાં ગાયો, ભેંસો, બકરાં ચારવા માટે રબારી, ભરવાડ રખડ્યા જ કરતા. મેં પણ અમારી ગાય, ભેંસોને ઢોર ચારવા માટે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી.

નિશાળે ન જવા માટે તો એ વખતે ગમે તેવું કામ કરવાની મારામાં હિમ્મત હતી. હત એટલી કે

નિશાળમાંથી ગજા મળતી જોઈએ અમે ઠેઠ છેવાડે રહેતા, અને એક સાધારણ નદિ જેવી મૂડી છતાં, કોણ જાણે કેમ શાહુકારમાં ખપતા ! મારા પિતાની રહેણીકરણી અને કોઈક કડો, સ્વમાની, દગાડ ન કરે તેવો, આગ્રહી અને જમાનાની ને 'ફેશન'ની હમેશાં સામે થનારો એકદમ નિખાલસ, ઉગ્ર અને એમની ત્યાંની નાનકડી કાર્યમર્યાદામાં સરખામણી કરવામાં રહેલાં જોખમ અને અયોગ્યતા વિષે ભાન છતાં, સરખામણી કરવી જ હોય તો, વાણી પૂરતો, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સરખામણી કરી શકાય તેવો કડવો, તીખો, એક ઘાએ બે કટકા કરવાવાળો, એવો સ્વભાવ આમાં કારણરૂપ હોવો જોઈએ એમની આંખમાં રતાશ રહેતી મો ઉપર ગભીરતા સાથે કડકાઈ દેખાતી. સ્વભાવમા ઉગ્રતા હતી વાણીમાં સ્પષ્ટતા હતી વર્તનમાં નિખાલસતા હતી વ્યવહારમાં ભગવાન કૌટિલ્યની કુનેહ-શક્તિ હતી સકટસમયે ધીરજ ને શૂરવીરતા હતાં અને અત્યત આગ્રહી સ્વભાવે લીધે ધાર્યું પાર પાડવાની તેજ-સ્વિતા પણ હતી એમના પ્રિય પુસ્તકો બે 'પચતત્ર' અને વૃદ્ધચાણક્ય' આ બન્ન પુસ્તકોમાં કોઈ જગ્યાએ પરાજયનો. મહિમા ન હતો એટલે હાર્યો દા લેતાં એમને મૃત્યુ જેટલું દુઃખ થતું

પણ એમણે આ જે વગરમાગેલી અને નાહકની ઉપાધિ મેળવી હતી—શાહુકારીની—એણે અમને તો રાત ને દિવસ સચેત રાખ્યા કર્યાં ક્યાંક ચોરી થાય એટલે પહેલો ફફડાટ અમારે ત્યાં અમારા ફળિયામાં કૂતરાની લગાર તો રહેતી, પણ એ ઉપરાંત અમારા ઘરની ચારે

તરફની વંડી, એ કોણ જાણે કેવા મહાન કિલ્લાની ભીંત બનવાની હોય તેમ, એ કોઇ દિવસ પૂરી જ થાતી નહિ! જ્યારે જુઓ ત્યારે સરકારી સમારકામની જેમ એનું સમારકામ ચાલતું જ હોય!

અને આ સમારકામ પાછું કરવાનું ઘરનાં માણસોને પોતાને જ! એટલે કડિયા, મજૂર, ચણતરવાળા, પાણા લાવવાવાળા, પાણી સારવાવાળા—એ સઘળા અમે પોતે જ. ઋતુએ ઋતુએ એ ભીંતો નવી નવી રીતે ચણાયા જ કરે!

હાલ તો કાઠિયાવાડમાંથી નાશ પામી ગઈ છે એ હાથલા થોરની મજબૂત વાડ પણ ઘરને વીંટળાઈને પડી હતી. એટલે પાંચપંદર દિવસે એકએ ભયંકર સોરિંગ પણ ઘરમાં દેખાવ દે! એમની સાથે પણ ચોવીસ કલાકનું જુદ્ધ ને ચોવીસ કલાકની સંધિ ચાલતાં જ હોય! પરંતુ ચોરથી, સાપથી, કે એવા કોઇ ભયથી ડરીને પણ ગામમાં રહેવા જવાની મારા પિતાએ ક્યારેય ઇચ્છા કરી ન હતી. હા, સર્પને પકડવાનો એક લાંબો દોરી બાંધેલો મજબૂત વાંસ હમેશાં ઘરમાં રહેતો. અને મોટો ભાલા આકારનો લોઢાનો સળિયો પણ રહેતો. એકબે ભાલા પણ હતા. અને બીજાં પણ અનેક સાધનો હતાં. ગામમાં તો એટલે સુધી વાતો ચાલતી કે અમારા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઇ માઇનો પૂત ઘરમાંથી સાજોતાજો બહાર નીકળે એ વાતમાં કાંઇ માલ નથી. કારણ કે ત્યાં એવી ભૂલભૂલામણી છે અને ટોકરીઓની એવી પરંપરા ઘરમાં રચેલી છે કે પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ આખા ઘરમાં અવાજ અવાજ

થઈ રહે છે ! આ અતિશયોક્તિની વાતોએ અમને ચોરી, ચોરની રંજાડમાંથી બચાવી લીધા એમ કહેવાય !.

ખરી રીતે આ તમામ દંતકથા કેવળ બેપાંચ વખત દરબારી માણસો—ખાસ કરીને નાણીઓના કામદારો—પૈસા લેવા માટે આવતા જતા કોઈક જોયા તેમાંથી ઉદ્‌ભવેલી હતી.

પણ પછી એ દંતકથાને થોડીઘણી ભૂમિકા આપી ચાલુ રાખવા માટે અમે પણ બારણાને થોડી ટોકરીઓ વળગાડી રાખી હતી ! એટલે બારણાને કોઈ અડે કે તરત જ ટનન ટનન એવા અવાજ થઈ રહેતા !

ઘરનાં તમામે તમામને મજૂરીનો પદાર્થપાઠ તો પેલી ભીંત ચણાતી હોય એમાંથી પ્રત્યક્ષ મળી રહેતો. ચણવાવાળો કોઇ મજૂર હોય તો ભલે, નહિતર મારા પિતા પોતે જ ચણતા ! ગારો, ગદેડાં, બેલાં ને ગડગડિયા પાણા—એમનો તો અમારે ત્યાં ભંડાર ભર્યો જ હોય. એ વખતે, ખાસ કરીને બપોરને સમયે, નિશાળનો ઘંટ થવાની તૈયારી હોય ત્યારે, હું એવા ઉત્સાહથી એમાં ભાગ લેવા માંડું કે પથરાઓને બરાબર ગોઠવવા માટે નાનકડી પાતળી પથ્થરની કરચો જોઇએ, એ ગમે ત્યાંથી શોધી શોધીને પણ હાજર કરી દઉં ! આ કામના ઈનામ લેખે ઘણી વખત બપોરે ઘેર રહેવાની રજા મળી જતી. આવી રજા મળે ત્યારે એ રજા વારવાર પાછી મળ્યા જ કરે એવું કરવા માટે, પરચૂરણ ઘરકામની હાથે જવાય એટલી મજૂરી ચીવટથી આપવી પડતી. પણ ગારો સારવો, ગદેડાં ઉપાડવાં, ગડગડિયા લાવવા, મીનલવાવમાંથી પાણી લાવવું, કાથી ભાંગવી, ખાટલા ભરવા, નળિયાં ચળાતાં હોય તો

ખોરડા ઉપર નળિયાં લઈ જવાં—એ તમામે તમામ કામ મારા મનથી સહેલાં હતાં. અઘરું તો પેલું ગણિત હતું!

પણ આટલું કામ આપ્યા છતાં નિશાળની હાજરી ગેરહાજરીનો સવાલ તો તલવારની પેઠે માથે લટકતો જ રહેતો. છોકરો તેડવા આવે તો તો ઠીક, પણ કોઈક વખત માસ્તર પોતે આવી ચડે ત્યારે તો પરાણે જવું જ પડે. સવારે આંક લેખાં થયાં હોય તો બપોરે ગણિત હોય—ને સવારે ગણિત થયું હોય તો બપોરે આંક લેખાં હોય. ઊલમાંથી નીકળો તો ચૂલમાં પડો; એવું આ વિષચક્ર ત્યાં હાજર જ હોય! અને માસ્તરની કાળી આંકણી—એ પણ ત્યાં હાજર હોય! એ વખતે મોન્ટેસોરી હતી નહિ ને સોટી લાગે ચમચમ એ સૂત્ર સર્વમાન્ય હતું.

પણ ભગવાન ભાગ્યાનો ભેરુ કહેવાય છે. કેટલાક ભાગ્યાનો ભેરુ કહે છે એ બરાબર નથી. ભાગે એનાથી તો ભગવાન પણ ભાગે. પણ જે ભાંગે એનું ગમે એમ કરીને ભગવાન ગાડું ચાલે. હું પણ મને લાગે છે ભાંગતો જતો હતો. આંખમાંથી આંસુ તો કોઈ ધોધમોટે ચાલ્યાં જતાં હોય, હીબકાંનો તો પાર ન હોય, રોઈ રોઈને આંખો સૂઝી ગઈ હોય, પણ નિશાળ—નિશાળ, કોઈ દિવસ મને છોડે, એ વસ્તુ હજી ક્યાંય ક્ષિતિજમાં દેખાતી ન હતી! એવામાં એક બનાવ બન્યો.

મોટાભાઈ પરણ્યા હતા બહુ નાના હતા ત્યારે. એટલે ભાભી આવ્યાં ને પિયરથી ×ધામેણી પાડી લાવ્યાં.

× ધામેણીનો અર્થ હાયલમાં આપેલો એવો છે.

આ પાડી બહુ જાતવંત હતી. ગામમાં તો નવીસવી એટલે સીમની અજાણી રખારી ચારવા છોડી જાય, પણ સાંજે પાછી ઘેર ફરે કે નહિ એની ખાતરી કોણ આપે ? અમારી ભેંશ હતી, એક વાછડી પણ હતી, એમાં આ એક પાડી આવી એટલે ત્રણ ચાર ઢોર થયાં પાડોશમાંથી છોકરા ને છોકરીઓ ભેંશો ચારવા જાતાં—એમાં હું પણ ભળી ગયો.

સવારમાં કાં સાથવો લઈને કાં *ઘશિયો લઈને, કાં દશમી લઈને અને નહિતર પછી ઘઉનો રોટલો લઈને, પણ પાણીને બદલે એ દૂધમાં કર્યો છે એવો ઢોંગ કરીને, નીકળી પડું. અને પાડોશી ખાટ, રજપૂત, સુમરા એમનાં છોકરાછોકરીઓ સાથે છેક ખેલાડિયાની પાટ અને હેમદા સુધી એમનાં ઢોર સાથે મારાં ઢોરને લઈ જાઉં. આ ક્રમ ઘણા દિવસ ચાલ્યો, અને તે પ્રમાણે નિશાળની મુક્તિનો આનંદ હું માણી રહ્યો.

સવારે જાવું અને છેક સાંજે આવવું. સવારમાં દહીં–રોટલો ખાધો હોય કાં જારનું ધાન ને છાશ ખાધી હોય, ને બપોરે ઝાડને છાંયે બેસીને બપોરાં કરવાં ને કટકબટક વધે તો વળી રેઢા પણ થાય; કોઈ વખત કોઈ હરિનો લાલ રબારી મળી જાય તો આપણને બકરીની બે શેડ પાડવા દે તો રોટલાનુ બટકું ને દૂધની શેડ એમ નાસ્તો પણ થઈ જાય; અને એ ને હિલોળા દેતાં પાણી જોયાં કરવાં કે કોઈ નીલીછમ ધાર ઉપર ઊભા રહીને છેટે છેટે

* ઘશિયો એટલે લોટને દૂધમાં શેકી જરાક ગળપણ માટે ગોળ નાખે તે.

ચરતી તમારી ગાયભેંશોને નિહાળ્યા કરતી—જીવનનું આ પ્રભાતી આકર્ષણ આજ પણ એટલું સતેજ રહ્યું છે કે, જો મને કાયાકલ્પથી કે જંતરમંતરથી વીસપચીસ વર્ષ પાછાં મળી જાય તો તરત પાછો 'નીલાછમ ટેકરાઓ ઉપર કાંઈ પણ હેતુ વિના રખડવા માટે તો હું એકલો જ જીવું છું!' એ મનોદશાનો પડઘો ફરીને અંગઅંગમાંથી જાગી ઊઠે! નીલગિરિના ઉત્તાકામાંડ પાસેના વિસ્તીર્ણ નીલાછમ ટેકરાઓ અને એમાં ઠેરઠેર આવેલી કુંજનિકુંજોવાળી હરિયાળી શો જોઈને મને મારી શિશુવયની આ ગોચરભૂમિ સાંભરી આવી હતી. હિમાલયની ગગનચુંબી પર્વતમાળા જોયા પછી આ નીલગિરિનાં ડુંગરાઓ કેટલાકને અનાકર્ષક લાગે છે. પણ એમનામાં જે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ રહ્યું છે—એ અદ્ભુત છે. એવાં વિસ્તીર્ણ લીલાં મેદાનો માણસને કલ્પનાનો નિઃસીમ પ્રદેશ દેખાડે છે. એટલે જ મને તો હિમાલય અને નીલગિરિ બન્નેની સરખી મોહિની લાગેલી.

આ હેમદાનાં જળભંડારી રમ્ય સ્થાનોમાંથી પાછા ક્યારે નિયમિત નિશાળતંત્રમાં આવીને જકડાયા એનાં ચોક્કસ કાલમર્યાદા જણાવવી મુશ્કેલ છે. પણ કાંઈક એવું સંસ્મરણ છે કે આ ભાભી—જે આવ્યાં હતાં—મોટી ભાભી—એમનામાં ગજબનું વાત્સલ્ય હતું. અને લગભગ રાજવંશી કહેવાય એવું રૂપ હતું. એ જે સ્થાનેથી આવ્યાં હતાં—ચારણની પીપળી—ત્યાં એના બાપ કામદાર હતા. ચારણની ભાષામાં જે લાડભરેલી મીઠાશ હોય છે, એ લાડભરેલી મીઠાશનો વારસો ભાભીને મળ્યો હતો. એનામાં

હૈયાઉકલત એવી હતી કે થોડા જ સમયમાં એણે ઘરનાં સઘળાંને પોતાનાં બનાવી દીધાં અને પોતે ઘરનાં બની ગયાં. એની કાયા મજબૂત, કસાયેલી અને શ્રમને સહન કરનારી હતી. મોટી, નિર્મળ, પ્રેમભરી આંખો, સીધું, ઘાટીલું, અણિશુદ્ધ નાક, ચંપકવર્ણી—ખરેખરા અર્થમાં ચંપકવર્ણી એવી દેહ, અને સપ્રમાણ ઊંચાઈ— ભાભીની સાથે ગીનલવાવે પાણી ભરવા જવાનો એક નવો આનંદ મને મળી ગયો.

ભાભી આવવાથી ઘરમાં મારા પિતાને પણ ધરપત થઈ હતી. અત્યાર સુધી એ બહારગામ જાય પણ જીવ ઘરમાં રહેતો. રાતે કોઈએ ખાતર તો નથી દીધું કે ? એની ચિંતા હમેશાં રહેતી. મોંઘીભાભી આવ્યાં, એની આવડત એમણે જોઈ, એની હિમ્મત દીઠી, અને એમને હૃદયે જાણે ભારે નિરાંત થઈ ગઈ: પોતે નહિ હોય તો પણ આ વહુ કોઈનાથી ગાંજી જાય તેવી નથી.

પણ જ્યારે મોંઘીભાભી આવાં સમર્થ હતાં, ત્યારે મોટાભાઈ રામજીભાઈ એવા જ નિર્બળ હતા !

એ હજી નાના હતા. આ નારીનો પરિમલ જાણ વાની એમનામાં શક્તિ ન હતી. આ મધ્યયુગી કંડારેલી આરસસમી સ્ત્રીમાં કેટલી અજબ જેવી શ્રદ્ધા છે એનું કોઈને જ્ઞાન નહોતું.

ભાભીની ઈચ્છાશક્તિનો એક પ્રસંગ મેં અનુભવ્યો હતોઃ વર્ષો પછી ભાભી ઘરમાં જતાંઆવતાં થયાં, ત્યારે એક વખત અમે ભાડવા ગયેલા. કોટડાસાંગાણી પાસેનું આ નાનકડું ગામડું હમણાં તો મોટાં નાનાં રાજ્યોના

બેજ'બેજા વખતે એના દરબાર ચંદ્રસિંહજીને લીધે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે, પણ તે વખતે તો ભાડવાનો કાઈને કાંઈ હિસાબ નહોતો. ગજ મેનેજમેન્ટ હતું. સ્કૂલ ઉપર એજન્સીની દેખરેખ રહેતી. રામજીભાઈ ત્યાં માસ્તર હતા.

ભાડવાથી સવારે નીકળેલા અમે, વીરપુર આવી ગયા હતા. ગોંડલ છોડ્યા પછી ધોમ તડકો તપવા માંડ્યો. વૈશાખ મહિનો હતો. ધામમાં આગ ઝરતી હતી. નપાણિયો એક લાંબો ગાળો ગોંડલ વીરપુર વચ્ચે આવે છે. એ વખતે એ નપાણિયા લાંબા ગાળામાં કાઈ કાઈ મુસાફર પાણી વિના તરફડીને મર્યાના કિસ્સા પણ બનતા હતા. હજી ત્યાં પરબ બેસારવાનું કાઈને સૂઝયું ન હતું. આસપાસ ક્યાંય વાવકૂવાનું ઠેકાણું નહોતું. આ ગાળો ઉનાળામાં ભયંકર ગણાતો. આ ગાળામાં અમે, ભાભી ને દિયર, ચાલી રહ્યાં હતાં.

ધામમાં નજર કરો તો ધામ આખી ઉજ્જડ વેરાન સમી પડી હતી. કાઈ ક્યાંય દેખાતું ન હતું. કાઈ ઠેકાણે એક ઝાડનું પણ નામનિશાન નજરે આવતું ન હતું. એકલી આગ પ્રજ્વલી હતી.

એ વખતે એ ગાળામાં અધવચાળે, અતિશય તૃષાને લીધે મારું ગળું સુકાવા માંડ્યું. પાણીની ઝંખના થઈ આવી. મોં ઝાંખું પડી ગયું. હોઠ ઉપરથી અમી ઊડી ગયું.' પાણી! પાણી! પાણી!' એમ મન મોટેથી મનમાં પોકારવા માંડ્યું.'

ભાભી એ કળી ગયાં. ભણ્યાં તો એક અક્ષર પણ નહોતાં, પણ ગણ્યાં એટલું બધું હતાં, કે એક વાક્ય અત્યારે બોલવું એ શક્તિ ગુમાવવા જેવું છે એ સમજી ગયાં. એટલે મનમાં ગાંઠ વાળીને, પોતાની ચાલને શાંત

રીતે વેગ વધારી દીધો, ને મને ઝાપી ચાલે રસ્તો કાપી નાખવાની આજ્ઞા આપી સાથે ઉપાડ્યો.

અમે સપાટાભેર લગભગ દોડવા માંડ્યાં. પણ જેમ જેમ વેગ વધારતાં ગયાં તેમ તેમ ' પાણી ! પાણી ! અને પાણી !' નો આર્તનાદ પણ મારા મનમાંથી વધારે ને વધારે મોટો અવાજ કરતો ઊઠવા માંડ્યો. પાણી નહિ મળે—એ ભયથી પગ બળહીન થતા જણાયા.

ઘડી બે ઘડીમાં તો ટાંટિયામાંથી ચાલવાનું સામર્થ્ય જાણે કે ગયું એવું લાગવા માંડ્યું.

છેટે એક કૂવો દેખાતો હતો. ભાભીએ લગભગ દોટ મૂકી—એ કૂવા તરફ, અને ત્યાં પહોંચી પણ ગયાં હું તો પાછળ ઢસડાતો હતો. મારે માટે જીવનમરણ જેવો પાણીનો પ્રશ્ન હતો.

હું કૂવા પાસે આવ્યો. ભાભી થાળા ઉપર બેઠાં હતાં પણ એની આંખમાંથી તો બોર બોર જેવડાં આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. હું પહોંચ્યો—ન પહોંચ્યો ને એણે મને વાત્સલ્યથી તેડી લીધોઃ 'મણિભાઈ ! ચાલો, ભાયલા, હમણાં પાણી આવ્યુ દેખાડું !'

હું તો એની આ અચાનક ચાલથી અકળાઈ ઊઠ્યો. પગ પછાડવા માંડ્યો. જાત ઉપર ગયો—'અરે ! વીરા ! હમણાં—હમણાં—આ આવ્યુ – જુઓ, ત્યાં કૂવો દેખાય !'

ભાભીએ તો કૂવા પાસે પણ મને જવા ન દીધો. મને તેડીને આગળ જ વધવા માંડ્યાં. જેણે ત્રણ ત્રણ ઋણ માસની ભારી સાથે ઉપાડી હતી, એને આ મારો

ઓછામાં ઓછી સત્તર અઢાર માઈલની આ ભરતકઠાની મુસાફરી થઈ ચૂકી હતી. એના પોતાના હોઠ પણ સુકાતા હતા; છતાં એ તો મને તેડી લઈને આમળવખવા માંડ્યાં.

પણ ભાભીએ આ કૂવાનું પાણી જાણીજોઈ ને છોડી દીધું—સાડલો પહોંચતો કરીને, કે પછી સાડલો, મારું પોતિયું, પહેરણ, સઘળાંને બાંધીને, પાણીમાં બોળીને પણ પાણી મેળવી સેવાત એ પાણી જવા દીધું! પાણી! પાણી! મારા મનમાં એ વખતે પાણી એટલે શું એની જાણે ખબર જ ન હોય, તેમ એ બાઈ તો ગાંડાની માફક સીધી સડકે દોડવા માંડી! મારું મન ખિન્ન થઈ ગયું. પાણી જાણી જોઈને ખોયું. હવે નહિ મળે એ ખાતરી થઈ ગઈ. બળ રહ્યું નહોતું. હું તો હતાશ થઈ ગયો. એટલામાં થોડે આઘે બીજો કૂવો દેખાયો. અને ત્યાં કોઈક માણસ પણ ફરકતું લાગ્યું—પાણી ભરતું હોય તેવું. ભાભીમાં હિમ્મત આવી ગઈ.

તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. 'મણિભાઈ! જુઓ, ત્યાં પાણી રહ્યું—એ કૂવો દેખાય!'

એ કૂવા પાસે પહોંચ્યાં ત્યાં તો એક માણસ પાણી ખેંચી રહ્યો હતો. અધીરાઈની હદ ન હતી. આનંદનો પાર ન હતો. મેં ધરાઈને પાણી પીધું—શાંતિ થઈ ગઈ. ભાભીને પણ તરસ તો બહુ હતી, પણ એણે દઢ મનોબળથી માથું ધુણાવ્યુંઃ

'મારે નથી પીવું!'

'કેમ?'

કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ પેલા માણસની આભડછેટ

જાણે એમને મૂંઝવી રહી હોય એમ લાગ્યું. મેં તો જાત-ભાત પૂછ્યા વિના જ પાણી પીધું હતું. ભાભીએ ના પાડી, એટલે મને તક મળી ગઈ.

'તો પછી, ભાભી! ત્યાં પિવાત નહિ! ઓલ્યે કૂવે—સાડલો પાપડી પહોંચી જાત નહિ?' પેલા કૂવાનું પાણી જાણી જોઈને 'આણે ખોયું' એ મૂરખાઈ ઉપરની તીખાશ મેં ઠાલવી.

'ભાઈ! હાલો હવે, પહોંચી જાશું,' ભાભી બોલ્યાં: 'મારી ફકર નહિ, મને પાણા ય ન પડે!'

'ત્યારે ઓલે કૂવે તેં પી લીધું હોત તો—! એટલી બધી ચોખલી...' ભાભીએ પેલો કૂવો છોડી દીધો એનો રોષ હજી પણ શમતો ન હતો—પાણી પીધા છતાં પાણીની વ્યથાનો અનુભવ મને પીડી રહ્યો હતો.

ભાભીએ શાંતિથી કહ્યું: 'ભાઈ મણિભાઈ! એ વખતે તમને કહ્યું હોત તો તમે ચક્કર ખાઈને નીચે પડી ગયા હોત. એ કૂવામાં ત્યાં કાંકરા ઊડતા'તા!'

'હેં!' આશ્ચર્યમાં એક ક્ષણ તો સ્થિર થઈ ગયો. આ સમાચાર ભાભીએ પેલે કૂવે આપ્યા હોત તો જે માથે વીતત એના ભાને સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો!

'પણ ત્યારે હવે તમે આંહીં પાણી પી લ્યો, ભાભી! આપણે પછી ચાલીએ—' મેં કહ્યું.

ભાભીના હોઠ હજી સુકાતા હતા. ચહેરો ફિક્કો પડતો જતો હતો. પણ એણે પોતાનું રૂપાળું સ્મિત કર્યું: 'મારે તો ભાઈ! માનકેશ્વર મંદિરે નાળિયેર વધાર્યાં પછી પાણી પીવાનું છે; હાલો, હવે આપણે, લ્યો.'

આવી આ અદ્‌ભુત નારીની છાયાની અને જે મોહિની લાગી એને લીધે ધીમે ધીમે પાછો નિશાળ તરફનો પંથ લીધો હોય એમ જણાય છે.

આજે એની કડીબંધ રચના આપવી એ તો અશક્ય છે પણ થોડાંઘણાં સાધનો મારી પાસે પડ્યાં છે, તેમાંથી કેટલોક ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે.

આ ભાભીમાં આટલી બધી મીઠાશ અને વાત્સલ્ય વસી રહ્યાં હતાં, એટલે જેમ ઘરનાં સૌને એણે પોતાનાં બનાવી દીધાં તેમ મને પણ એણે પોતાનો દોસ્ત કરી લીધો.

ભણ્યાં તો એ કાંઈ ન હતાં. એક આંકડો પણ નહિ. જે પહેલી ચોપડી મેં એમને ભણાવવાની શરૂ કરી એ પહેલી ચોપડી આજ પણ મારી પાસે પડી છે તેમાં 'લાસબાઈ', 'ગીગાભાઈ', 'વાલબાઈ', 'પુનાબાઈ' એવાં નામ એમના હાથથી લખેલાં છે. ગીગાભાઈ એ પીપળીના ચારણ દરબાર. લાસબાઈ એનાં સ્ત્રી. વાલબાઈ ઘણું કરીને દીકરી.

ભાભીના કુટુંબનો ઘરોબો આ ચારણ દરબાર સાથે હતો. એ કુટુંબની મિટ્ઠી માયાભરેલી ચારણી જબાન, એના ઉચ્ચાર અને ભારણમાં નહિ, પણ અર્થમાં તો ભાભીને વરી હતી. એ વાતાવરણમાંથી ભાભીએ પ્રેમનો પ્યાલો લીધો હતો. એ કુટુંબની નારીકથાએ ભાભીને પણ "કૌટુમ્બિક ભાર તો સ્ત્રીઓ માથે જ હોય" એવી આત્મશ્રદ્ધા આપી દીધી હતી જ્યારે એ જમાનામાં ગામડામાં વર્તમાનપત્રો પહોંચતાં નહિ, બીજાં મોજશોખનાં સાધન હતાં નહિ, બહુ લપનછપન દેખાતી નહિ, ચોટી, ચગકાટ-

ભરેલી, શહેરી નારીઓ ગામડામાં દોડીને મોટાભા થવાની ભયંકર લાલસા સેવે છે એવી લાલસા પ્રગટેલી નહિ, ત્યારે તો જે કોઇ ગામડાની નજરે શ્રેષ્ઠ ગણાતું તેનુ ઉદાહરણ અનેકોને પ્રેરણાજનક બનતું.

આ દરબાર ગીગાભાઈ તે જમાનાના અણિશુદ્ધ સજ્જન માણસ હતા. શંકરના ભગત હતા ભાભા કુટુંબના આપ્તજન સમા. એના કામદાર વિઠ્ઠલજી મહારાજે એની આ કન્યા મારા મોટાભાઇ રામજી વેરે આપી હતી.

પણ એ સગપણ કઢંગું હતું. મોંઘીભાભી સમર્થ. રામજીભાઈ ખુશાન. મારા પિતાના વિચાર તો આ જમાનામાં પણ ઘણા આગળ જાય એવા, એટલે એ જમાનામાં તો અતિ સાહસિક ગણાય તેવા હતા. એનું મૂલ્ય એમને અવશ્ય આપવુ પડયું—છતાં એમણે સિદ્ધાંતમાં ભાગ્યે જ ફેરફાર કર્યો હતો.

આ લગન કઢગાં છે એમ ધારીને, એ જમાનામાં મારા પિતાએ અજબ હિમ્મતથી એમ વાત મૂકેલી કે મોટીને બદલે નાની છોડી સાથે સગપણ ગોઠવવુ. કારણ કે આ જોડું બરાબર નથી. પણ ગીગાભાઇના જમાઈ ગંગદાસભાઈ, ગીગાભાઇ પોતે, અને બાઇઓ સૌને આ વિચારથી અરેરાટી છૂટી. એટલું જ નહિ ભાભાકુટુંબ જેવા ધર્મનિષ્ઠ શંકરભક્ત કુટુંબમાં આ અબ્રહ્મણ્ય વિચાર આવ્યો જ ક્યાંથી એનું એમને આશ્ચર્ય થયું! સગપણ રાખવુ પડયું. વિવાદ થયો. પણ મોંઘીભાભીના અમીરી સ્વભાવે સઘળી કઢંગતા અજબ જેવા ધીરજથી ગાળી નાંખી. અને મારા પિતાના અતિક્રમ સ્વભાવને પણ એ

બાઈ ફેરવી શકી. એ એક નારીનો મહાન વિજય હતો.

આવી શક્તિ બાળીમાં આવી—અભણ બાળીમાં—એનું કારણ વિચારતાં, તેણે જે વાતાવરણનો ઉછેર લીધેલો તે કારણરૂપ. એ ઉછેરનો એમાં ઘણો મોટો ફાળો હતો.

આ પીપળી દરબાર ગીગાભાઈને પુત્ર નહિ. પીપળી જૂનાગઢ તાબે. એની કામકચેરી મેંસાણમાં ગીગાભાઈએ પોતાનો ગરાસ દીકરી વાલબાઈને ઘર્યું કરીને રજીસ્ટર કરાવી આપેલો. ગીગાભાઈ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે જૂનાગઢે તો આ કિસ્સો ગેરકાયદે ગણી જમીન ખાલસા કરી !

હવે શું થાય ? વાલબાઈએ પોતે જૂનાગઢના તે વખતના નવાબને રૂબરૂમાં મળવા જઈને દાદ મેળવવાની હામ બીડી.

વાલબાઈ એ રીતે, ગીગાભાઈની દીકરાની ખોટ ભાગે એવી શક્તિશાળી નીવડી.

એવા નાનકડા, ભાગ્યે જ ૨૫૦-૩૦૦ માણસના ગામમાં તો, આ હિમ્મતે ઐતિહાસિક ભૂમિકા સરજી હશે. મને લાગે છે, બાળીને પણ એમાંથી ખ્યાલ આવ્યો હશે કે નારીને પોતાનો ભાગ સાચવવાનો છે. વાલબાઈ જૂનાગઢ પહોંચ્યાં. હંમેશાં ધક્કા ખાય. પણ ગાયકવાડી ને નવાબીની તો કહેવત વિખ્યાત છે. કાંઈ પત્તો ખાય નહિ ! ને અમલદારો એમણે પોતે કરેલા કામને ફેરવવા મથનારને એમ પત્તો લાગવા દે ખરા ?

પણ એક દિવસ કોણ જાણે કેમ—ચારણ છે એમ ધારીને, નવાબ પાસે, બાઈને જવા દેવાની ભૂલ કોઈકને હાથે થઈ ગઈ ! થઈ રહ્યું. એ તો પછી વાલબાઈ ! એની

વાણીની મીઠાશે તો ઓલિયા નવાબને ડોલાવી દીધા ! બીજી વખત મળવા આવવાનું કહ્યું.

'ભલે બાપ ! તું તો મલકનો બાદશા' કેવા—પણ આ તારી લાખું કરોડુંની મોલાતમાં મને કોણ ફરીને આવવા દેતું તું.? આંઈ મારા બાઈ માણસનો. કાંઈ ટાંટિયો કોણ ઠરવા દયે ? ખેરયત આપવી જ હોય તો બાપ ! હમણાં ટાંકં નથી દેતો ? '

નવાબી હુકમ થયો કે વાલબાઈ મળી શકે. પણ અમલદારો—અમલદારો કાંઈ ગાંજ્યા જાય ? જિવાઈ બાંધી આપવાની વાત સરકાવી.

'જમીં'—જમી તો મારી મા છે,' વાલબાઈએ કહ્યું: 'ગડિયાનો હોય તો ગડિયાનો પણ ગરાસ. ધારણ બંધાવવી હોય બાપ ! દીકરીને, તો, એના વળી ક્યાંય વાયદા હોતા હશે ? તારે બાપ ! ક્યાં ખોટ છે ?'

નવાબ તો ચારણી બાઈની વાણીએ વાણીએ વિનોદ પામે છે વાલબાઈને આવવા જવાની ગેરટોક ગઈ. પણ પોતાનું કર્યું પાછું ન ફેરવવાના અમલદારશાહીના વજ્જર-કિલ્લાને ભેદવો મુશ્કેલ હતો.

વાલબાઈએ તો જમીન વિના પાછા ફરવાની ના પાડી દીધી, 'હું બેઠી છું, બાપ! જૂનાગઢમાં. આંઈ મારે મોજ છે. એ ને મારે જમિયલશાહ દાતારનાં દરશન થાશે!'

વાલબાઈ હમેશાં કચેરીએ જાય. બેસે. કચેરી બરખાસ્ત થાય એટલે ઉતારે પાછી ફરે. કોઈ દી કોઈને કાંઈ બોલાવતી નથી, પણ પોતે જમીન લીધા વિના પાછી, નહિ ફરે—એ અડગ નિશ્ચય એના ચહેરા ઉપર બેઠો હતો..

એ જમાનો પણ દુલા નવાબોનો હતો. વાલબાઈ પોતાની જિંદગીની હયાતી સુધી એ જમીન પાછી મેળવવાનો હુકમ લઈને જ પીપળી પાછી ફરી. કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં થયેલ આ સદાગ્રહની નોંધ કેવળ બેચાર અંગત માણસોના કંઠને આધારે રહી હતી. એને આંહીં નોંધી છે, એટલા માટે કે ભૂમિમાં ખમીર તો હમેશાં હોય જ છેઃ योजकस्तत्र दुर्लभः

ભાભીમાં પણ આ વાલબાઇની મીઠાશ, અડગતા, ટેક, ને સમર્પણી ધર્મની છાપ ઊંડી હોવી જોઈએ ભાભીએ બતાવેલી કુનેહ ગજબની હોવી જોઇએ. કારણ કે તીખો પણ અસમર્થ નાનકડો સ્વામી, અતિ ઉગ્ર અને તલવારની ધાર ઉપર ચોકસાઈ માગે એવા શ્વસુર, વાત્સલ્યપૂર્ણ પણ દુરાગ્રહી અને કામ લેવામાં એકાં સાસુ, અને મેએ ચડાવેલા આ દિયરો—એ સૌને એક તંતુએ બાંધી રાખવા એ સહેલું ન હતું.

એક દિવસની વાત છે. ઘણું કરીને રાતના આઠ કે નવ થયા હશે. મારા પિતા ગામમાંથી ઘેર આવી બેઠા હતા. હમેશના નિયમ પ્રમાણે કાંઇ જમાઉધાર કરવા માટે ચોપડાનો ડાયરો લીધો. એક ચોપડો કાઢ્યો ચશ્મા ચડાવ્યા. કાંઇક જોયું ને પુંઠા ઉપર નજર કરી ગઈ માનતા ન હોય તેમ ઉતાવળે દીવાની વધારે નજીક આવીને કાંઈક વાંચી કાઢ્યું. હું સામે બેઠો હતો, નજર એમના તરફ હતી; કોઇ દિવસ નહિ ને આજ પિતાના ચહેરા ઉપર એવી તો વિષાદછાયા આવી ગઈ કે મારા મનમાં શું હશેની ફડક પેસી ગઈ!

એ તો તરત ઊઠ્યા ચોપડો બંધ કર્યો. પોતાનો ખડિયો ગોત્યો એક લોટો એમાં નાખ્યો. એક ધોતિયું મૂક્યું. ગેર દોઢ ગેર સાથવો મા પાસે બંધાવ્યો.

'શું છે ? કયાં જાવું છે અટાણે ?' મારી માએ પૂછ્યું.

'એ તો રામજી . . .' એમનો અવાજ શોકથી વિહ્વળ, ક્રોધથી ઉગ્ર, પરાજયભાનથી જરાક ઊતાવળો, વિષાદથી દબાયેલો, એવો નીકળ્યો. એમની આંખના એક ખૂણામાં સહેજ આંસુ હતું. મોટા ડુંગર ડોસે એવી એ નિશાની હતી. આસુ—મારા પિતાની આંખમાં જરાક ઝળઝળિયું—એ કુટુંબ માટે આશ્ચર્યની પરિસીમા હતી.

'શું છે રામજીનું ?'

'રામજી ભાગી ગયો !'

'કયાં ?'

'વડોદરા !'

રામજીભાઈ ચોપડાને પાને હકીકત આપીને, પોતે પચાસ કે સો રૂપિયા લઈને ઊપડી ગયા હતા એ વખતે રાજકોટ ગાડી બદલવી પડતી. વીરપુરથી બપોરે ગયેલી ગાડી ત્યા રાતોરાત પડી રહેતી, ને પછી સવારમાં વહેલી ઊપડતી લગભગ સાતેક વાગ્યે વીરપુરથી રાજકોટ અઢાર ગાઉ—છત્રીસ માઇલ થાય. આ અંતર સવારના સાત પહેલાં કાપી નખાય તો જ રામજી હાથ આવે નહિતર મોટો છોકરો જાય ! અને તે પણ એવે વખતે કે ઘણુ કરીને એકાદ દિવસમાં ગોઠીભાળીને મૂકવા માટે એના પિતા પીપળીથી આવી રહ્યા હતા !

રામજીભાઈ એટલા માટે જ ભાગ્યા. એ વખતે સરસ્વતીચંદ્રનો લોકોને ઘણો શોખ. ભાગવું એ 'ફૅશન' મનાતી. રામજીભાઈ અને અમારા કાકાના દીકરા રેવાશંકરભાઈ બન્ને સરખી ઉમરના. એમણે ફરતાં ફરતાં સતલસ ગોઠવી કે આપણે વડોદરા ભાગી જવું. ત્યાં કલાભવનમાં દાખલ થવું અને પછી કમણાં અહીં પાછું જ ન ફરવું. રેવાશંકર તો એ પ્રમાણે વડોદરા ભાગી ગયો. પણ રામજીભાઈને તક મળતાં વાર લાગી. પછી તક મળી ગઈ કે રામજીભાઈએ પણ રૂપિયા ઉપાડ્યા. રેવાશંકરે તો મહિનાણો દોઢ મહિનાણો સોનું લીધું હતું. રામજીભાઈએ રૂપિયા ઉપાડ્યા. ચડી બેઠા ગાડીએ. અત્યારે જ્યારે રાતે મારા પિતાને ખબર પડી, ત્યારે તો એ રાજકોટ પડ્યો હોય. ને સવારમાં તો વહેલા વડોદરા જવા નીકળી જાય! હું મૅટ્રિકની અમદાવાદમાં પરીક્ષા દેવા આવ્યો, ઇસ્વી ૧૯૧૪ની સાલમાં, તે વખતે પણ અમદાવાદ પરદેશ જેવું લાગતું, ત્યારે આ સમયે તો વડોદરા સાગરપાર જેવું મનાય; અને એમાં રામજીભાઈ તો ભાગ્યા હતા. એટલે મારા પિતાએ તો રાતોરાત રાજકોટનો પંથ કાપી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો! એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો.

પણ એ નિર્ણયે તો ઘરમાં સૌ ખળભળી ગયા! આખી રાત—એકલા સીમમાં ચાલ્યા જવું! અને એ સૌ વિચારથી ધ્રૂજી ઊઠ્યાં.

પણ ઘરનાં હરકત કરે ન કરે તે પહેલાં મારા પિતાએ તો પાણી પીને વહેનાં મૂક્યાં!

સૌ એમને જતા જોઈ જ રહ્યાં ખડકી બંધ થઈ જોડાનો અવાજ શમી ગયો. ફળીમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. રાત્રિના નિઃસ્તબ્ધતા વધારે ભયંકર થઈ રહી.

સવારમાં સાત વગ્યે રામજીભાઈ ટિકિટબારી પાસે વડોદરાની ટિકિટ કઢાવવા ઊભા હતા.

બેચાર મિનિટ ચાલી જાય તો રામજીભાઈ વડોદરા ઊપડી જાય !

ટિકિટના પૈસા પણ હાથમાં હતા. બારી ઊઘડે એટલી જ વાર. બારી ઊઘડી ને રામજીભાઈએ પૈસા પણ કાઢ્યા.

બરાબર એ જ વખતે એમના ખભા ઉપર પાછળથી કોઈનો હાથ પડ્યો !

અને એની સાથે જ ' રામજી ! ' એવો કાનમાં, પિતાનો પરિચિત અવાજ પણ તરત આવ્યો. રામજીભાઈનાં તો ધરણ જ મરી ગયા.

પહેલાં તો આ મનાય તેવુ ન હતુ. સવારના વહેલે કોઈ આંહી આવી પહોંચે એ એમણે અશક્ય માન્યું હતું !

પણ રામજીભાઈને ખબર નહિ કે પિતાએ તો રાત આખો રસ્તો કાપ્યો છે ! બારસો છત્રીસ માઈલ !

પણ આ વસ્તુને માગ પિતાએ ત્યાર પછી જે રીતે વળાંક આપ્યો એ રીતનો ખ્યાલ કરતાં તો આજ પણ એમની બુદ્ધિમત્તાને માટે માન ઊપજે છે એ વખતે તો છોકરાને વશ કરવા માટે સૌ મારતા વધારે મારે તે વધારે ડાહ્યો ગણાતો. માસ્તરોની તેજસ્વિતા પણ આંકણીથી મપાતી. એવા એ જમાનામાં માગ પિતાએ થોડા દિવસ

પછી જ, રામજીભાઈને વડોદરા જવાની ટિકિટ પોતે જ લેવરાવી દીધી!

પણ આ વાતની—રામજીભાઈ ભાગ્યાની—જ્યારે ભાભીને વાતવાતમાં વહેલેમોડે ખબર પડી ત્યારે એમના મનમાં શું થયું એ વાતની તો કોઈ જાણ મળે તેમ નથી. પણ એક દિવસ એમણે મને અચાનક જ કહ્યું: 'મણિભાઈ! તમે મને ભણાવો! મારે તમારી પેઠે વાંચતાં શીખવું છે.'

ઝાંખા દીવામાં ભાભીનું રૂપાળું મોં શોભી રહ્યું હતું. એમની આંખમાં આંસુ હતાં કશાક જ શ્યામ *કજ્જલ કાળી આંખની રેખા એનાથી વધારે શોભા રહી હતી.

મેં તરત જ સંકલ્પ કરી લીધો. ભાભીને ભણાવવાનું મારે માથે એ ભણાવનારો ગુરુ હું બન્યો. એટલે આવી કાઠી મોટી શિષ્યાના ગુરુ લેખે પણ મને વિદ્યાનો રંગ લાગવા માંડ્યો. નિશાળે ન જવામાં શરમ દેખાવા માંડી.

---

* 'આંજ' આપણે આંખમાં હવે અંજનનો રિવાજ રહ્યો નથી, પણ મારી મા જે રીતે એ મેંશ તૈયાર કરતાં તે રીત નીચે પ્રમાણે છે. આ મેંશને લીધે જ અમને આંખમાં ફાયદો જણાયો છે. જેતપુરથી મા કાપો—એ નામનો પીળચટો મૂળ જેવો પદાર્થ લાવતાં. એને લોઢાની કડછીમાં નાખી દેવતા માથે તપાવી પછી ઘી નાંખતાં. ઘી નાખતાં જાય ને જેમ ઘી બળતું જાય તેમ તેમ કાપો તૈયાર થતો જાય. જ્યારે પાકીને તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી લોઢાની કોરથી જ એને કડછીમાં ઘૂટે. બીજે દિવસે એ જ ક્રિયા ફરી કરે, ઘીની, બાળવાની, ને ઘૂટવાની. ત્રીજે દિવસે પણ એ કરે, ત્યારે કાપો તૈયાર થાય. આનું અંજન પણ જ ગુણકારી છે. પણ કાપો બાળનાં આવડવો જોઈએ.

ભાભીને ભણાવતાં—ને તેની પાસે વાતો વાંચતાં હું પણ ભેગો ભેગો ભણવાના તાનમાં પાછો જવા લાગ્યો.

સારું થયું કે ભાભીએ મને આ કહ્યું. નિશાળે ન જનારો એવો હું કામધંધા વિનાનો થતો જતો હતો. સીમમાં ઢોર ચારવાનું ખરું, પણ ભાભી આવ્યા પછી તો હવે ઘેર રહેવાનું પણ મને એટલું જ ગમતું. પણ ઘેર રહીએ તો નિશાળે જવું પડે. માટે આ સીમ ઠીક હતી.

પણ સીમને વળી પોતાનું જુદું જ લક્ષણ હતું. સીમમાં અમે છોકરાવ મોટા મોટા પથરા ઊંચકીને નીચેથી વીંછી કાઢતા. અને એમાં કોઈ વખત સાપ પણ નીકળી પડતા. વીંછીનો તો જાણે અમે મારવાનો ઇજારો જ રાખ્યો હતો. એમાં વળી કૂતરાંના સંગરસાથે હોય ને કોઈ નથી દેખતું એવું લાગે તો સસલાંની ને હરણની પાછળ પણ થતા. એમાં કોઈ વખત સસલાનો શિકારી આનંદ મળી જતો.

આ વખતે મને એક નવો તુક્કો પણ સૂઝ્યો હતો. અમારા ઘરમાં એક નાનકડી કોથળી હતી. છેલ્લામાં છેલ્લી સાલના તાંબાના પૈસા એ થેલીમાં ભેગા થતા. બીજા તો તમામે તમામ પૈસાનો હિસાબ રહેતો ને હમેશનો હમેશ રોજમેળ મેળવાતો. એટલે એક પૈસો પણ ખૂટે તો રાતે આડનવે તો મારા પિતાને એનો પત્તો લાગી જ જાય!

, પણ આ નવા પૈસાની થેલીમાં પૈસા ગણ્યા વિના નખાતા. મેં એ થેલી નજરમાં લીધી. અને ગામમાં ચાખવા કંદોઈને નજરમાં રાખ્યો.

પછી તો થેલીમાંથી પૈસા લઉં. ચાવવાને ત્યાંથી

પારીર પેઠા જોખાતું. ખેલાડિયાની પાટે નાસ્તો કરું. વીંછીનો શિકાર કરું. ને કૂતરાં ભેગાં આવ્યાં હોય તો સસલાંને તગડવાનું કામ કરું. ભેંશ તો ખેલાડિયામાં પડી હોય. ને સૌ ઢોર ભેગાં ગાવવાછડી ચરતાં હોય

પણ આ પૈસાની એક વખત મારા મોટાભાઈ અંબાશંકરને ખબર પડી ગઈ. એણે મા પાસે ફરિયાદ કરી. એ વખતે તો ભાભી મદદે આવ્યાં. ગપ લગાવી પૈસા તો મેં આપ્યા છે!

એ વખતે તો આ ચાલ્યું. પણ પૈસા ધીમે ધીમે ઓછા થતા જતા. નવા પૈસા જેટલા આવે એટલા મારા પિતા એ કોથળીમાં નાખતા. એટલે મારા મનને ધરપત હતી કે આ ચક્ર તો ચાલ્યા જ કરશે, ને રાખવા કંદોઈના પેંડા પણ મળ્યા કરશે! પણ એક વખત અંબાશંકરભાઈએ એ ભેદ બરાબર પકડી પાડ્યો!

તે વખતે વળી માએ મદદ કરી છતાં એનું રહસ્ય હવે પ્રગટ થઈ જવા આવ્યું.!

અંબાશંકરભાઈને રહસ્ય શોધી કાઢવાનો આનંદ હતો. માને, આ અનિયમિતતા જે વાતાવરણ ફેલાવશે એની ચિંતા હતી. ભાભીને, વખતે મણિભાઈને માર પડશે, એ બીક હતી. પણ એક વખત ફરીથી આ પ્રસંગે પણ મારા પિતાએ અપૂર્વ ધીરજ બતાવી.

તેમણે મને બોલાવ્યો સૌ ઘરવાળાં ધ્રૂજતાં હતાં. મને બચાવી લેવા માટે ભાભી ત્યાં લાજ કાઢીને ઓશરીમાં જ ઊભાં હતાં—ભીંતની ઓથે માને ખોટું બોલવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો મળ્યો ન હતો. પણ સૌને આશ્ચર્ય થયું.

મારા પિતાએ તો શાંતિથી બે આના મારા હાથમાં આપ્યા એ વખતે બે આને શેર પેંડા હતા અને એમણે મેં આની ન આપી પણ વજન લાગે એવા આઠ પૈસા મારા હાથમાં આપ્યા પછી પોતે મારી સાથે બજારમાં ચાલ્યા : 'જો, તને કદોઈ છેતરે, આટલા પૈસાના કેટલા પેંડા આવે એ હું દેખાડું !'

એમણે મને એકીસાથે ચાર પેંડા અપાવ્યા ઘેર આવીને અંબાશંકરભાઈને ચોરી પકડ્યાનો એક પેંડો મારે આપવો પડ્યો પણ ભાભીને તો હું પોતે આપવા દોડ્યો ! મને સાંભરે છે કે મેં ત્યાર પછી ઘરમાં કોઈ દિવસ એક પૈસો ચોર્યો નથી હવે મને બે શિષ્યો એકસાથે મળ્યા. ભાભીએ મારી પાસે પહેલી ચોપડી વાંચવી શરૂ કરી, અને માએ પણ પહેલી ચોપડી વાંચવી શરૂ કરી આવા એ બન્ને શિષ્યોનો હું ગુરુ થઈને—પોતે જ ભણવા ન જાઉં તો તો આબરૂ જ જાય ના ? એટલે એની મનમાં શરમ આવી હશે અને ધીમે ધીમે પાછો નિશાળનો પથ પકડ્યો હોય એવું જણાય છે

ખળાવાડમાં જતી વખતે, લણણી વખતે મેલાડિયાની પાટે મા ભાભી ધોવા જાય ત્યારે અને કોઈ મહેમાન આવે એ વખતે, રજા લેવાની છૂટ એમ સમાધાન થયું

એ વખતે પણ માનામાં વાચનબળ ઠીકઠીક હતું મારા પિતાએ જામનગરથી ત્રણ ચોપડીઓ મગાવી હતી મંજુ-શંકર ગોવિંદજી—આતંકનિગ્રહ ઔષધાલયવાળા—એમનું એક પુસ્તક 'રામ અને રાવણ', બીજું 'પાંડવ અને કૌરવ,' ત્રીજું એક વિશ્વનાથ ગોવિંદજીનું 'અવડાગદર્પણ'.

બપોરે જમ્યા પછી આ 'વ્યવહારદર્પણ' વાંચવાનું મારે માથે આવ્યું.

હું વાંચું, પિતા સાંભળે, માં સાંભળે, ભાભી એક સાંભળે—એ પરિસ્થિતિમાં રહેલા ગૌરવે મને વધારે ને વધારે વાંચવા માટે પ્રેર્યો. ભાવવાહી વાચન કરવાની ઉત્તેજના મળી.

'વ્યવહારદર્પણ'માં કપિલા ગાયનો એક પ્રસંગ આવે છે. જેમાં કપિલા, સિંહના ઝપાટામાં આવે છે. ને ઘેર સૌની રજા લઈ પછી હું પાછી આવું એમ વચન આપી ઘેર આવે છે. ઘેરથી વાછરની રજા લઈ પાછી ફરે છે—એ પ્રસંગ વાંચતાં તો હું આંસુ ખાળી શકું નહિ. કંઠ ગદ્‌ગદ થઈ જાય. બોલી શકાય નહિ વાચન એની મેળે બંધ થઈ જાય.

સાંજે, ભાભી પાસે 'રામ અને રાવણ' ચાલે. ધીમે ધીમે એ રસ જામતો ગયો. ભાભીને ભણાવવાનું ને સૌને વાંચી સંભળાવવાનું મારે માથે આવ્યું. મને એ ગમતું ગયું. ભાભી જેવડી મોટી શિષ્યા પાસે મશ્કરી ન થાય, એટલા માટે પણ, મન કઠણ કરીને નિશાળ ચાલતી કરી હોય. ગમે તેમ હોય, પણ ત્યાર પછી તો એકીસાથે અનેક આકર્ષણો જાગી પડ્યાં. આ કથાવાર્તાનું વાચન ચાલ્યું. સીમમાં જવાનું બંધ થયું. એટલે સાંજે લંગડા રજપૂતને ત્યાં અમારી પડોશી જોકરાંવની સભા મળતી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સુમધ ડાથી બેઠી હોય. એક મીરાંણી આવે. પિંજારો આવ્યો હોય, પિંજરાની વહુ પણ આવે. ચોથી ખાટ આવે રાઘવો કોળી હોય. કોક વખત ભગાભ નરસિં

લુવાણો આવી ચડ્યો હોય. લંગડાની પાસે ભૂતની, પ્રેતની, પચીસની, મામાની ડાકણુની-કોઈ પાર વિનાની વાતો હતી. લગડો વાત ઉપાડે—તે અમે સાભળીએ. ઘેર પછી પાછા ફરતાં, જવું હોય તો માત્ર પચીસ ડગલાં, પણ બેથી શરીર પ્રૂજતુ હોય! પણ રસ તો એવો આવે કે પાછા બીજે દિવસે ત્યાં હાજર!

મારા પિતાને પોતાને પણ વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો. 'વૃદ્ધચાણક્ય', 'પંચતંત્ર', 'ભર્તૃહરિના શતક', 'વ્યવહારદર્પણ' એમનાં વાચન ચાલતાં જ હોય. ઘરમાં 'મેનાપોપટની વાત', 'કાષ્ટના ઘોડાની વાત', 'ગુલમકાવલી', 'સુંદર કામદારની વાત', 'કાવ્યદોહન', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'કરણઘેલો' અનેક પુસ્તકોનો ભંડાર હતો. મેં એ તમામે તમામ પુસ્તકોની એક 'લાયબ્રેરી' બનાવી એનું 'લીસ્ટ' તૈયાર કર્યું.

એમાંથી કોઈ કવિ 'મોતી' કૃત 'ગોપીચંદ રાજાનો ખેલ' એ નામની પુસ્તિકા આજ મારી પાસે પડી છે. તેમાંથી જણાય છે કે આ પુસ્તિકા લાયબ્રેરીના લીસ્ટમાં વર્ગ પહેલામાં મૂકેલી છે. નબર ૧૨મો છે. ઉપર તા. ૩૦-૧૦-૦૪ છે. મોતીકૃત ગોપીચંદ રાજાના ખેલની આ 'આવૃત્તિ બીજી' "મુબઈ મધે કૃશણજી બલાલ એઓએ" છાપી છે. સંવત ૧૯૨૩ના સને. ૧૮૬૭ ઈસવી. ઠેકાણું વાડલવાડી.' આમાં ગોપીચંદ ગજાની વ ત છે. એનો કાંઈક નમૂનો આ પ્રમાણે છેઃ

'મમાઇમે મંમાદેવા' કીલકતેમે કાલી ॥
જખાણીમે ચાંમુડા, વો લાલ ચુંદડી વાલી

'બાલવ્યાસ ઉરતાદ હમારા લીજો મુજરો માન—'
આ ત્રીજી લીટી ધ્રુવપદ છે; અને 'હલકારાના દૂહા' એ નામના પદમાં વારંવાર આવે છે.

'બંગાલાસે આયા હલકારા, સબકે મનમેં ભાયા ॥
આવેગા ગોપીચંદ રાજા, બાજે નોબત બાજા-બાજ.

સિંહસિંહણે જંગલમાં કેર વર્તાવ્યો છે ને ગોપીચંદ રાજા શિકાર કરવા આવે છે. રાજા સિંહણને ભાગી જવાનું કહે છે. સિંહને જગાડીને લડાઈમાં મોકલવાનું કહેવડાવે છે. સિંહણ જવાબ વાળે છે.

'દૂર ભાગ કે કાંહાં મે જાવું, લડું સેરકે સંગ
સનમુખ આય મોરચા માંડયા કરાં ફોજમેં જંગ
તીરીયા લડે ખાવંદ કે આગે, ઉનને જીતનો પ્યાર
લગી ચોટ શીર સેર મરમકી, તું ચોર કરેગી માર.
ચોર મારકુ આગ લગાવું, જો જૂજે ભરથાર
સતી હોય કે સંગ ચલુંગી, જલું ઉનુંકે લાર.

ગોપીચંદને જોગી બનાવનાર મા મેનાવતી પોતે જ છે. ગોપીચંદ માને રોવાનું કારણ પૂછે છે:

'મેંણાવત માતા નીર ભર્યો થારા નેંણમેં ॥
બારહ બરસે કંચન મહેલમેં, ગોપીચંદ લડકા ॥
ક્યું માતા તું ઉનમની રે, નીતકી રહેત ઉદાસ
જો કોઈ કેહેવે ઉસ કટાવું, કરું દુસમનકો નાશ
મેંણાવન, માતા નીર ભર્યો થારા નેણમેં. ॥

જોગી જાલંધરને મોતીએ આગુવાસી બનાવેલ છે.

નીગમ મારાજ આગુકી જગ્યા
જહાં રૈદવે જોગેસર નગ્મા ॥

પુસ્કર હે હીંદુકા ધામ
બાલબ્યાસકુ મેરી સલામ ॥

આ પુસ્તકાલયની સંભાળ લેવા માંડી. તેની સાથે સાથે જ કાંઈક ને કાંઈક આંકડા માંડવાની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ જણાય છે. એક વખત અમારે એક કાગળ લખવાનો હતો. નિયમ એવો હતો કે મારા પિતા બોલતા જાય ને હું લખતો જાઉં. નાનકડા પોસ્ટકાર્ડમાં એક વસ્તુ લખવાની હતી કૌટુમ્બિક સંબંધ અંગે લખવાનું હતું કે તમને વાત પસંદ ન પડે તો તમે ફરી શકો છો. મનહર છંદમાં એ વસ્તુ મેં લખી કાઢી. એનું છેલ્લું પદ કાંઈક આવું હતું:

...'પસંદ ન પડે તો તો ફેરબદલીનો હક્ક છે " સૌ એ મનહર છંદ સાંભળી રહ્યાં હતાં. પછી એવા મનહર છંદ બનાવવા માટે પિતા ઉત્તેજન આપી રહ્યા હતા. કારણ કે એમણે અનેક સુવાક્યો ભેગાં કર્યાં હતાં. નવરા બેઠા હોય ત્યારે પોતાના વિચારો લખ્યા જ કરતા. એમાંનાં કેટલાંક સૂત્રો તો આજે પણ તાજાં ને સમર્થ લાગે છે. એમણે એક એવી નોંધપોથી રાખેલી કે જેમાં જેઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો વગેરે ચોમાસાના ચારેચાર માસનાં પવન, તાપ, વાદળાં, ને ઋતુ-ંગની માહિતી ટપકાવી હતી. લગભગ દસેક વર્ષના ચોમાસાની એમની એ નોંધપોથી આજે ક્યાંક આડીઅવળી થઈ ગઈ છે વર્ષાઋતુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. એમણે મને લખવાનું ઉત્તેજન આપ્યું. પરેલો એક પ્રસંગ મને સાંભરે છે કે જ્યારે અમારી ભાયને વાછડું આવ્યું,

ત્યારે મેં એક ડિઝાઈન વાળી મનોહર હસ્તપત્રિકા—હાથીછાપના ચીનાઈ કામળના પતાકડામાં પ્રગટ કરી, એમાં લખ્યું હતું:

'આ વાછડાને સૌએ 'મેઘનાદ' એ નામે ઓળખવાનો છે.'

આ મેઘનાદ શબ્દ તો 'રામ-રાવણ' માંથી ઇંદ્રજિતના બીજા નામ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો છે એ જ છે. પણ ગમે તેમ, હવે પછી ઘરની માહિતી આપનારી એક નાનકડી પતાકાપોથીનો હું માસિક સંપાદક થયો હતો.

પુસ્તકાલય રાખ્યું. પતાકાપોથી કાઢી. વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ભણીને ભણાવવા માંડયાં. લંગડાની વાતોમાં રસ લેવા માંડયો. અને પડખે પડોશમાં એક કવિ રહેતા હતા.—'ગૌરીશંકર'—એમને ત્યાં બેસવા જવા માંડયો.

એ કવિએ ડોકટર સુરાણી વિષે લખેલી બે પંક્તિ આજ પણ યાદ છે:

રુચે નહિ રમકડાં, રમત રણુરંગની,
બહાદુર બંકડો બાલપણુથી,
અટંકી આકરો, સત્ય આગ્રહ ઉરે,
વિબુધને વશ કરે વહાલપણુથી.

કવિ ગૌરીશંકર વ્રજભાષાના સારા અભ્યાસી હતા: ચારણી ઢબે પણ કાવ્યો ગાઈ શકતા: મેં અવારનવાર ત્યાં જવાનું રાખ્યું.

[૬] વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શામળ અને લોકવાર્તાઓની દોસ્તી.

તે સમયનું વીરપુર હું આજે સંભારું છું, અને મને અતિ આશ્ચર્યકારક ઘટના કલ્પનામાં દેખાય છે એવડી નાનકડી રિયાસતે ઠાકોર સુરાજીને લીધે એક પ્રકારનું અનોખું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે જમાનામાં આર્યસમાજનો એ અભેદ્ય કિલ્લો ગણાતો. વીરપુર દરબાર સુરાજી, સણિયુવા દરબાર શિવુભા, લાખણકા દરબાર, અને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગરાસિયાઓ એ સમયે આર્યસમાજના રંગે રંગાયા હતા. એ તમામની કેન્દ્રભૂમિ વીરપુર.

જાતવંત ઘોડાઓનો વીરપુર ઉછેર કરતું. ક્ષત્રિયોચિત મધ્યયુગી રંગમાં રાચતું. ગોપાલન ખરા અર્થમાં ત્યાં થતું. એની હદમાં પગ મૂકવો એ સિંહની બોડમાં પગ મૂકવા જેવું મનાતું. અને માથાના વાળ જેટલું દેણું ન હોત, તો ગોરાને પણ કેટલું માન આપવું ને કેટલું ન આપવું, એનું ઠાકોર સુરાજીને પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિનું ભાન હતું એ જમાનામાં એટલી સિદ્ધિ એ જેવી તેવી વસ્તુ ન હતી

આ ઠાકોર સુરાજીનું ભણતર તો નામનું ઊંડાં

જેટલું. પોતાની સહી માંડમાંડ કરી શકે તેટલું.

પણ એનામાં અનુભવ ઘણો હતો. અને અનુભવ કરતાં પણ વધારે તો જાતગુણોનો કેટલોક વારસો—ખમીરવંત ખજાનો એને મળ્યો હતો. ઘોડા ઉપરની એની સવારીમાં જે ગૌરવ અને ગર્વ અને લાલિત્ય દેખાતાં એવાં ગૌરવ, ગર્વ અને લાલિત્ય જોવા માટે, તમારે મધ્યયુગનો સીમાડો નિહાળવો પડે.

પોતાની ઘોડેસવારીનું, ઘોડાનું અને તલવારનું પોતાને અભિમાન હતું. એના હૃદયમાં એક છાનો ખૂણો હતો. એ ખૂણામાં રજપૂતોચિત વસ્તુઓનો સંસ્કારી વારસો ભર્યો હતો. એમાં એ જમાનાના દોષ પણ હતા. છતાં ગૌરવ આપે એવા ગુણોનો ખજાનો પણ હતો. એક વખત વીરપુરને પાદર સિંહ નીકળ્યો હતો. એ સિંહે એક બે ઢોરને ચૂંથ્યાં છે એવી ફરિયાદ ઠાકોર પાસે આવી. ઠાકોર સાહેબ તરત ચડયે ઘોડે સિંહનો સામનો કરવા ગયા હતા. એમને શિકારનો શોખ હતો. અને અચૂક નિશાનબાજી એમને વરી હતી. સિંહ તો સદ્ભાગ્યે વીરપુરની હદ છોડી થોડીવારમાં જ જતો રહ્યો, પણ મારી રિયાસતની હદ, એની તસુએ તસુ જમીન પવિત્ર વારસા લેખે જાળવવાની, એવી અભિમાની વૃત્તિ ત્યાં વસી રહી હતી. અને આ અભિમાન કેવળ શાબ્દિક અભિમાન ન હતું.

એક વખતની વાત છે કે, લગભગ સંધ્યા ટાણે એક ગોકળી સમાચાર લાવ્યો કે ગામને સીમાડે મીયાણા આવ્યા છે અને રાત્રે વીરપુર ઉપર છાપો મારવાનો મનસુબો રાખી રહ્યા છે. આખા ગામમાં આ સમાચારે સનસનાટી

ફેલાવી દીધી. ગામને ફરતો તો કોટ પણ હતો ને દરવાજા બંધ થાય એટલે કાંઈક પણ રક્ષણ મળે. પણ અમારા જેવા જે કોટની બહાર રહેતા હતા એમના તો ફડકે શ્વાસ અધર રહી ગયા. મીયાંણાની ટોળકી વીરપુર ઉપર ખાબકે તો એને પહોંચવું ભારે પડે એ તો નક્કરા આણુમો હતા. માથાં આઘેગ મૂકીને ગાયકવાડ જૂનાગઢ સામે બહારવટે ચડેલા. એમનો સામનો કરવો એમાં કાંઈ જેવુ તેવું જોખમ ન હતું.

અમારે ત્યાં પિતાએ ઘરવખરી સંતાડવા માંડી. કાઈક ભોં ભેગું કર્યું. થોડુંક આડુંઅવળું મૂકી દીધું. કાંઈક ઘાસમાં સંતાડ્યું. બીજુ મોઢવામાં મૂકી દીધું. ગામના માણુસોની જે ચીજો હતી એમને જીવની પેઠે જાળવીને જાત ઉપર બાંધી લીધી. રીડિયો પડે કે તરત શી રીતે સૌએ વરતવુ એની સૂચના અપાઈ ગઈ. બૈરાં-છોકરાંની સલામતી ખડના કુંદવાને આધારે ગણી પુરુષોએ ગામના સુમરાઓને ઘેર રહેવુ અને ત્યાં જોખમ જેવું જણાય તો જ બહાર નીકળવુ એમ કર્યું. સુમરા સિંધના મુસલમાન રહ્યા, એટલે એમના સ્થાન સલામત માન્યાં હતાં. આ પ્રમાણે રાતના પહેલા પો'રમાં બંદોબસ્ત કરીને અમે સૌ ફળીમાં બેઠા. ક્યારે રીડિયા થાય છે એ સાંભળવા.

એવામાં ગતની શાંતિને વીંધીને આવતા ઘોડેસવારી ડાબલાઓ સંભળાયા. ઠાકોર સુરાજી પોતે, પોતાના જેવા થોડાક માણુસોને લઈને અત્યારે રાત્રે જ મીયાંણાની ટોળકીનો સામનો કરવા માટે ચાલી નીકળ્યા હતા એવા સમાચાર આવ્યા. સૌના જીવમાં જીવ આવી ગયો. ઠાકોરે-

સાહેબ પોતે નીકળ્યા હતા એટલે વીરપુર તો સલામત હતું. એટલો બધો એમની *જાતબહાદુરીનો વિશ્વાસ લોકના મનમાં બેઠો હતો.

ઠાકોર સુરાજી ગામમાં પાકો બંદોબસ્ત કરીને અને કદાચ પોતે ખપી જાય તો સૌએ શી રીતે વરતવું એવી સૂચના આપીને ખરા ક્ષત્રિયોચિત વેશમાં નીકળ્યા હતા.

સરિયામની નામે નદીના ભાઠામાં મિયાંણા પડ્યા હતા. એમને સનસા આવી કે સુરાજી પોતે આવ્યા છે એટલે એ પણ વિચારમાં પડ્યા. બહારવટાં ખેડનારા સૌમાં એમના નામની પ્રતિષ્ઠા હજી જળવાઈ રહી હતી.

મિયાંણાએ એકાદ વાર બળ માપવા કરી જોયો. પણ સામેથી તરત જવાબ મળ્યો. અને તે પણ આબાદ.

*વીરપુરની આ જાતબહાદુરીનો વારસો ઘણા વખત સુધી સચવાયો હતો. વીરપુરના એક કુમાર રામસિંહજી, એક વખતના પાલીતાણાના દીવાન મૂળરાજસિંહના પિતા, એમનું લોકપ્રિય લાડીલું નામ નવલુભા હતું. નવલુભા, માનકેશ્વરના મંદિરના પાછળના ભાગમાં, એ વખતે દરબારી બગીચો હતો ત્યાં, અવારનવાર બંદૂકના ખેલ કરી બતાવતા. એક અજબ જેવો ખેલ તો આજ પણ યાદ આવે છે. એક ચક્કરમાં રંગરંગનાં માટીના લોટકા ગોઠવાતા. પછી એ ચક્કરને દોરીનો વળ આપીને ફેરફુદ-રડીમાં નાખવામાં આવતું. નવલુભા થોડે દૂર પોતાના ઘોડા ઉપર સૂઈને, માથું નીચે ઢાળી, એ ચક્કરને દેખતા. જ્યારે બરાબર ફેરફુદરડીએ ચક્કર જતું, ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી અમે તે એક રંગના લોટકાનું નામ દેવાતું, ને થોડી સેકંડમાં એ જ રંગના લોટકાને, નવલુભા બંદૂકના નિશાને ઉડાવી દેતા! નવલુભા થોડો વખત લશ્કરી તાલીમ પણ લઈ આવેલા.

એટલે ચેની જઈને એમણે નદીને આધારે રસ્તો પકડ્યો. ઠાકોરે પણ એમની પાછળ જ ચાલુ રાખી.

પોતાની હદની બહાર જૂનાગઢની હદ સુધી એમને પહોંચાડીને અને પાછા વીરપુર સામે ન જોવાનો સંદેશો આપીને ઠાકોર મધરાતે પાછા ફર્યા.

નાની નાની રિયાસતોએ આપણા સાર્વત્રિક વિકાસને રૂંધ્યો હતો એ-જેટલું સાચું હતું, તેટલું જ આ પણ સાચું હતું કે પરદેશી સત્તાને તો તમામ પ્રકારના ખમીરની હરરાજી બોલાવી દેવી હતી! એક લોકોક્તિમાં સચવાયેલી આ વાણી કેવું સત્ય રજૂ કરે છે!

અંગરેજ તુંમાં અક્કલ નહિ,

વાળાને તેડાવ્યો હોત વેલાત,

તો રેવા ન દેત રામડો

જરમર વાળી જાત!

એ દૃષ્ટિ આપણા નવસર્જનમાં હવે આવવી ઘટે છે.

એક ભારત ને એક ક્ષત્રિયવટ સંરક્ષણ સામર્થ્ય તો આપણે કેળવવું જ પડશે! સ્ત્રીઓના અપહરણ કરનારાઓને ત્યાં પણ શાંતિદૂતો મોકલવાની કોઈક હદ નહિ બંધાય, તો તો પછી કોઈ હદ જ નહિ હોય!

વીરપુર દરબારને જેવો ગૌપાલનનો, જૂની ક્ષત્રિયવટ જાળવવાનો અને અશ્વોનો શોખ હતો, તેવો જ વૈદકીવિદ્યા વેદવિદ્યા અને મધ્યયુગી અનેક રસભરેલી વસ્તુઓ જાળવવાનો પણ શોખ હતો: ઊંડ ખૂણામાં હતું રિયાસતની દૃષ્ટિએ નાનકડું રાજ હતું: છતાં એનું નામ ભાવનગર, જૂનાગઢ જામનગરની તુલનામાં પણ અગત્યનું ગણાતું. એનું કારણ

સુરાજી ઠાકોરની આર્યસમાજ પ્રીતિ અને એનું ક્ષત્રિય માનસ. મધ્યયુગી રસભરિત વસ્તુઓ જાળવવાની અને એ પરંપરાને વળગી રહેવાની પ્રીતિ છતાં, પરિવર્તનના સમયનું મહત્ત્વ જાણવાની ઠાકોરમાં અજબ શક્તિ હતી. એમના એક કુંવર જેઠીજી છેક વિલાયત જઈને માન ભરેલી ડિગ્રી લાવ્યા હતા, એ આ શક્તિના પ્રતાપે.

જેઠીજી એ જમાનામાં M. R. C. V. S.ની ડિગ્રી લાવેલા. કેપ્ટન જોરાવરસિંહજીના બહેન આનંદકુવંરબા એમનાં ધર્મપત્ની. જેઠીજીનું અકાલ મૃત્યુ થયું ન હોત તો ચોક્કસ નામ કાઢત.

સુરાજીની આસપાસ એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે એક નાનકડી મંડળી ફર્યા કરતી. એમાં આ કવિ ગૌરીશંકર હતા. મૂળ તો રહેવાશી ગોમટાના. પણ એમણે વીરપુરમાં એક નાનુંસરખું મકાન અમારા મકાન પાસે જ પંદર રૂપિયામાં વેચાતું લીધુ હતું. એમની એક ઓરડી હતી તો કાચી ઈંટની, ઝૂંપડી જેવી, ઝગુમગુ ને નાનકડી, પણ એમણે એની ચારે દીવાલોને સુંદરમાં સુંદર વેદઋચાઓથી માંડીને વ્રજભાષાના સૂત્રાત્મક સુંદર દોહાઓ સુધીનાં સુવાક્યોથી શણગારી દીધી હતી. હું ત્યાં બેસવા જતો. ત્યારે કવિરાજ કાંઈ ને કાંઈ કાવ્ય બનાવતા હોય. એમના એ. એ વિચારંગી વાતાવરણે ઠીક અસર કરી હોવી જોઈએ. ઘણું કરીને મેં પણ મારી બેઠકમાં ઠીક ઠીક સંખ્યામાં કાગળિયાં લટકાવ્યાં હતાં! અને એ શોખ સાથે ચાલ્યો આવ્યો છે એમ પણ કહી શકાય! કૉલેજમાં હતા ત્યારે સ્વ. ભાઈશંકર દ્વિવેદી, આવો જ વિચિત્ર શોખ ધરાવતા.

એમના ટેબલ ઉપર તો હમેશાં એક નવું ચિત્ર પણ આવતું ! કવિરાજ ગૌરીશંકરમાં ઝડઝમક લાવવાની સારી શકિત હતી. જૂના કવિઓની ઢબે વાતાવરણને ઘડીભર મુગ્ધ બનાવી દે એવી રીતે ગાવાની તાલીમ હતી. આર્યસમાજી સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલાક ઇશ્વર સ્તવન એમણે રચ્યાં હતાં. દર સોમવારે આ સમાજની સભા થતી. તેમાં એ ગવાતાં હતાં. એ વખતે એવી સભામાં હું જતો અને જ્યાં માણસો જોડા ઉતારતા ત્યાં બેસીને પણ એનુ કામકાજ નિહાળ્યા કરતો.*

---

* આ કવિ ગૌરીશંકરનો સંસ્કારવારસો એમના પુત્ર ઉમેદ કવિ—પાસે હજી સચવાઈ રહ્યો છે. એમના એક પત્ર ઉપરથી કેટલીક નવી વાતની ખબર પડી. ઉમેદ કવિની કૃતિઓ ઘણી જાણીતી છે. કવિ ગૌરીશંકરનાં થોડા વધુ સંસ્મરણો, જે એમણે મારી ઉપર મમતાથી મોકલેલાં, તેમા કેટલીક નોંધ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. કવિ ગૌરીશંકરનો હાથ દલપત સંપાદ્યા પ્રવીણ સાગરની પાછલી લહેરોમા હતો. સાબરમતીના રેતપટમાં દલપત પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલને એમણે રમાડેલા. નડિયાદ–નિવાસ થોડો વખત કરેલો, ત્યારે ગોવરધનરામ, કવિ મણીલાલ નભુભાઈ, રણછોડભાઈ વગેરે અનેકના સાહિત્ય પ્રસંગમા પણ આવેલા હતા. કવિનો અને ઠાકોર સુરાજીનો સંબંધ સમરસી આત્માઓનો સબંધ હતો. એવી મૈત્રી વિરલ જ ગણાય. કવિ ગૌરીશંકર ભુજમાં જઇ વ્રજભાષાનો અભ્યાસ કરી "કવિ" ઉપાધિ ત્યાંથી લાવેલા. ઠાકોર સુરાજીનું અને એમનું છેલ્લું મિલન, જે વિષે કવિ ઉમેદે લખ્યું છે, એ તો કેવળ એવા મધ્યકાલીન રસાત્માઓની અનોખી મોજ છે !

કવિએ વાતવાતમાં છેલ્લા મદરાડે કહ્યું કે 'કોણ જાણે છે બાપુ ! હું તમારી મોટા આગળ ચાલતો યે પાઉં !'

આ આર્યસમાજી સભાઓનો એ રંગ તો પાછળથી આવ્યો. પણ ઠાકોર સુગજીના એક બીજા શોખે મને આકર્ષ્યો હતો. જ્યારે ઉનાળો આવે ત્યારે ગામડામાં આજ પણ ઘેરે ઘેરે ઓખાહરણ વંચાય છે. બપોરનો વખત આળસુ ને વાતોડિયો કે ઉંઘણશી થઈ જાય, એના કરતાં જ્યાં ઓખાહરણ વંચાતું હોય ત્યાં બૈરાંઓ ટોળે વળીને એમ ને પોતપોતાને ઘેરથી પૈસો લાવીને ભટ્ટજીની પોથી પાસે ધરે ને એ રીતે એ કાવ્યવાંચનની પ્રથા ચાલે, એ વસ્તુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. એમાં ઘણો સુધારાવધારાને અવકાશ હશે, પણ એ તો નયીતાલીમ પામેલા, કેવળ વાતોડિયા થવાને બદલે, લોકમાનસ ને લોકપ્રથાનો અભ્યાસ કરી, એને અનુરૂપ શક્તિનો વિકાસ સાધવાની તૈયારી બતાવે ત્યારે થાય. ઠાકોર સુગજીની દરબારગઢની ડેલીએ બપોરે ચારને સુમારે કે ક્યારેક તો એથી પણ વહેલાં, દર ઉનાળે રામાયણ, મહાભારતની કથા મંડાતી. એમાં દરબારગઢનાં ઘણાં માણસો આવતાં. બાનડીઓ બેસતી. ચક આડે નાખીને રાણીવાસ અંદર બેસતો. રૈયતના માણસો પણ આવતા. અને એક નાનો સરખો પણ સુંદર 'સમાજ' થઈ રહેતો.

આ કથાવાર્તા કહેનારો માણસ જોશી જીવરાજ, જો વીરપુરને બદલે મુંબઈમાં હોત ને એ જમાનાને બદલે આ જમાનામાં હોત, તો એના પગ પાસે પૈસાનો વરસાદ વરસત.

સત્યપ્રેમી ઠાકોરે જવાબ વાળ્યો: 'ના ના, કવિ! તેર તો પછી, મારા મરશિયા કોણ જોડશે?'

આ બધી વસ્તુઓ તો જમીનની માલકી સાથે હવે ગઈ સમજવી કે આપણે નવી રીતે લાવવી પડશે એમ સમજવું?

એવા તો એના કંઠમાં કુદરતી શક્તિ ભરી હતી વાર્તા કહેતી વખતે રસને અનુરૂપ કંઠ અને મુખમુદ્રા એ એને સહજ હતાં એટલા સહજ કે એક મિનિટમાં એના ચહેરાએ અનેક ચહેરા દોર્યા હોય. એની ભરપટ ઊંચાઈ જામનગરી ઝંડુભટ્ટ જેવી પાઘડી, પાસાબંધી લાંબી બાયનું આગળ કસ આવે એવું અંગરખું ને સોનેરી કિનારનો દુપટ્ટો એને એક પ્રકારનું ગૌરવ આપતા જ્ઞાતિએ એ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા એના કંઠમાં કોઈ તાલીમ પામેલા રાગની મોહિની ન હતી, પણ જેમ સ્વ ભાઈ મેઘાણીને કુદરતે છૂટે હાથે બક્ષિસ આપી હતી, તેમ જીવરાજ જોશી ઉપર કુદરત વરસી હતી એ વાત શરૂ કરે, પછી માણસનો ભાગ નહિ કે આંખનું મટકું પણ મારી શકે મહાભારતની એની વાતની માંડણી—'વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા, તું સાંભળ જનમેજય રાયે ' એ માંડણીના પ્રલંબ સૂરોના ભણકારા આજ આટલા વર્ષે પણ સંભળાય છે

જીવરાજ જોશીની ઉનાળાની આ કથાએ મને તો એક પ્રકારની મોહિની લગાડી હતી પેલી રૂપેણ નદીની લોકવાર્તા મેં લખી છે એમાં મુસાફરને પ્રશ્ન થાય છે કે ઋતુમાં ઋતુ, કઈ ઋતુ સૌથી સારી? એવો પ્રશ્ન જો કોઈ એ વખતે મને કરત તો મારો જવાબ એક જ હોત. જીવરાજ જોશીની ધર્મવાર્તાવાળી ગ્રીષ્મઋતુ આ જીવરાજ જોશી મહાભારત રામાયણની કથાવાર્તા ઉપરાંત, ક્યારેક રાતે રાતે દરબારગઢમાં 'જેમ, ગળા હાથીની વાત' 'શામળિયા સોડની વાત' 'જગદેવ પરમારની વાત' 'ભોજપ્રબંધની વાત' અને શામળ કવિની બત્રીસ પૂતળીની વાત પણ

માંડતા. એ ખબર મને પડી ત્યારે તો ઉનાળાની ઋતુ એ મારે માટે અત્યંત ઉદ્યોગી સમય થઈ ગયો.

દરબારગઢમાં તમે આવતા જતા હો, તો તમને કોઈ ટપારે નહિ. ને તમે રાને પણ સુખેથી વાત સાંભળવા બેસી શકો, એટલા માટે ઉનાળાની એક વખતની નિશાળ થાય, એટલે બપોરના એકથી માંડીને રાતના દસ સુધીનું મારું સમયપત્રક તૈયાર થઈ જાય! બપોરનો એક પણ ન વાગે ત્યાં જ દરબારગઢમાં પહોંચી જવાનું. જઈને તમામેતમામ ઘોડા જોવાના. એક 'રાપિંડો' નામે શિંગો કદાવર ઘોડો હતો. એની પાસેથી તો હું ખસું જ નહિ. એની ડોક, એની આંખ, એની કેશવાળી, એની છટા જોયા જ કરું. ઘોડા જોયા પછી તમામેતમામ પક્ષીઓ જોવા માંડું. એમાં કૂકડાં હોય, બતક હોય, તેતર હોય, રામતેતર હોય. બધાં જોવાં. એટલામાં ત્રણ સાડાત્રણ થાય ને જીવરામ જોશીની પ્રલંબ સુરાવલિ કાને પડે કે તરત ત્યાં હાજર થઈ જાઉં! એ વાર્તાઓએ મારામાં સુપ્ત પડેલો વાર્તારસ જગાડ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી.

જીવરામ જોશીનો એક દીકરો હતો, રતિલાલ એનું નામ. ઘણું કરીને એનું અકાલમૃત્યુ થયું છે. પણ એ રતિલાલને નાટકનો શોખ હતો. અમે ગુજરાતી નિશાળમાં પાછળથી નાટક ભજવતા ત્યારે રતિલાલ રાજાપાઠમાં હોય તો હું પ્રધાન બનતો ને હું રાજાપાઠમાં હોઉં તો રતિલાલ પ્રધાન થતો. અમે ઘણું કરીને રાંખેગારનું નાટક ભજવ્યું હતું અને સાધનને અભાવે તાલુકામાસ્તરનો ખાટલો ગરવો-ગઢ ગિરનાર બન્યો હતો! પ્રેક્ષકવર્ગમાં તાલુકામાસ્તરના

વહુ હતાં, પાંચ છ આસિસ્ટંટ હતા, નિશાળિયા ને નીચે દરવાજે બેઠેલો સિપાઈ હતો !

આ પ્રમાણે જ્યારે હું નિશાળે જવા માંડ્યો ને મોરી ફુવરાજની કથાવાર્તાઓમાં રસ લેવા માંડ્યો ત્યારે એક અત્યંત મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો.

રામજીભાઈ વડોદરાથી છ મહિના પછી પાછા આવી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ડ્રોઈંગક્લાસમાં છ મહિનાની તાલીમ લીધેલી. અહીં આવ્યા ત્યારે ગોમટાના માસ્તર નવલરામે મારા પિતાને કહ્યું કે આને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા અપાવો તો સારું.

પછી તો રામજીભાઈએ પ્રવેશકની પરીક્ષાની તૈયારી માંડી. એ વખતે હંટરમેઈલ ટ્રેનીંગ કૉલેજનો સિતારો ચડતો હતો. પ્રવેશક પરીક્ષા દેવા માટે કાઠિયાવાડમાંથી છોકરાઓ ત્યાં આવતા. અને એનું મહત્ત્વ જાણે કે નાની સરખી મેટ્રિકની પરીક્ષા જેવું બની ગયું હતું અંગ્રેજી સિવાય વિષયો પણ મેટ્રિક જેવા જ હતા

રામજીભાઈને પ્રવેશકમાં તૈયાર કરવા માટે નવલરામ માસ્તર અવારનવાર ગોમટેથી અમારે ત્યાં આવતા જતા થયા. વીરપુરથી ગોમટા દોઢ ગાઉ. ત્યાં એ માસ્તર હતા. દર શનિવારે એ આવે, રવિવાર આખો દિવસ રહે, એક અઠવાડિયા જેટલો અભ્યાસક્રમ તપાસે ને આપે ને એવી તાલીમ દ્વારા પ્રવેશકની તૈયારી કરાવે.

પણ આ નવલરામ માસ્તરનો આત્મા સાહિત્યકારનો હતો એ લખતા પણ ખરા. એમણે વાતાવરણમાં એક નવી ચમક આપી. એ વખતે 'ગુજરાતી' પેપર સ્વ.

ઈચ્છારામના હાથમાં હતું. એ અઠવાડિકના એ પ્રશંસક હતા. એમણે વિજ્ઞાનની, ધર્મની, રાજકારણની, સંસ્કૃતિની એવી એવી નવીન વાતોની માંડણી માંડી. આખા વીરપુરમાં એનો આત્મા અમારે ત્યાં ઠરતો. અહીં એમને અનુકૂળ ભૂમિકા દેખાતી. એમના વાતરસિયા શોખીન સ્વભાવને અહીં એવા જ વાતરસિયા માણસો મળી આવ્યા. પછી તો નવલરામ માસ્તર આવે એટલે એક પરિષદ જેવો દેખાવ થઈ જાય. નવલરામ માસ્તરે અમારે ત્યાં 'ગુજરાતી' પેપર દાખલ કરાવ્યું.

આ 'ગુજરાતી'એ મને તો બહુ જ રસ લગાડ્યો.

'ડોસઓ'ના પાંચસોએ પાંચસો દાખલા ગણીને રામજીભાઈએ પ્રવેશકની તૈયારી માંડી. પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. મહોત્સવનો વિષય હોય તેમ સૌ સ્ટેશન સુધી રામજીભાઈને વળાવવા ગયા. પરીક્ષા રાજકોટમાં થતી. જ્યારે પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે તો મને બરાબર યાદ છે કે, આખા વીરપુરમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ! બસો તેર છોકરાઓમાં રામજીભાઈનો પહેલો નંબર હતો અને ફ્રેંચમાં તો પચાસમાંથી સાડી-ઓગણપચાસ માર્ક હતા! ગોવર્ધન મહારાજના દીકરાનો પહેલો નંબર આવ્યો એ સમાચારે કોઠાર સૌરાષ્ટ્રને પણ ડોલાવ્યા!

મને બરાબર સાંભરે છે કે આ મહાન સિદ્ધિના પારિતોષિક લેખે રામજીભાઈને કોટનું કપડું મળ્યું. છ પૈસાના વારનું, ધોળી સાંટીવાળું, મદ્રાસી. કોટ પહેરવાનો રિવાજ એવી રીતે કુટુંબમાં પહેલવહેલો દાખલ થયો.

પણ ગમજીભાઈ રાજકોટ જતા આવતા થયા, એટલે હવે ઘરમાં વિદ્યાનો પ્રવેશ થયો અને ભણવામાં સૌને રસ પડવા માંડ્યો.

તે સમયે કાઠિયાવાડમાં ધર્મની બે છાવણી પડી હતી. એક તરફ આર્યસમાજ હતો. બીજી તરફ સનાતન ધર્મ હતો. આર્યસમાજનો અભેદ કિલ્લો વીરપુરમાં. સનાતન ધર્મનો ધ્વજ રાજકોટમાંથી ફરકતો. ને દ્વારકાના તે વખતના શંકરાચાર્ય માધવતીર્થસ્વામી એ એના પ્રણેતા હતા. આને પ્રતાપે વીરપુરમાં અવારનવાર વિદ્વાનો, સાધુઓ, શાસ્ત્રીઓ આવતા જતા. તે સમયના ને સ્થળના પ્રમાણમાં ઘણી મહાન ગણાય એવી સભાઓ ભરાતી. આર્યસમાજ મંદિરમાં ભાષણો થતાં—અને સમજાય કે ન સમજાય પણ એક જાતની ધાર્મિક રસની પરંપરા ઊભી થતી હતી.

એ વખતના આર્યસમાજી વક્તાઓમાં મુખ્યત્વે સ્વામી આત્માનંદ, શંકરાનંદ, નિત્યાનંદ, ગણદેવીના શાસ્ત્રી મણિશંકર અને એક કોઈક પંજાબ તરફના આર્યમુનિ હતા. સામે પક્ષે પંડિત ભીમસેન હતા હાથીભાઈ શાસ્ત્રી પણ ખરા. પંડિત ભીમસેન ઈટાવાના રહીશ હતા અને ધુરંધર વિદ્વાન અને ભયંકર ન્યાયશાસ્ત્રી ગણાતા. એમની સામે ટકવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું હતું

આ વાતાવરણ કેવું ઉગ્ર અને સ્વતંત્ર હતું એનો કાંઇક ખ્યાલ એ વખતના લોકકંઠમાં ઊતરી આવેલા એક બે દાખલા દલીલોથી સ્પષ્ટ થશે. મારા પિતાને આ વાતનો રસ લાગ્યો હતો. પોતે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર શક્તિવાળા અને મોટા ચમરબંધીની પણ દરકાર કરે તેવા ન હતા.

એમનો તત્ત્વજ્ઞાની પરિપક્વ સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ઈશ્વર હોવા વિષે જેટલાં કારણો છે એટલાં જ ન હોવાનાં પણ કારણો છે. પરંતુ ઈશ્વરનું અસ્તિ–નાસ્તિ શાસ્ત્રાધારે નહિ, પણ વ્યક્તિને આધારે રહ્યું છે. અને વ્યક્તિના જીવનમાં જેટલું સ્થાન મૂર્તિપૂજાને છે તેટલું જ અમૂર્તની પૂજાને પણ છે.

એમણે પોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે અને પોતાના સ્વતંત્ર ખવાસની શક્તિના વિકાસ માટે એક વિદ્વાન સનાતની સંન્યાસી ગણેશાનંદનો ખુલ્લી રીતે સત્કાર કર્યો.

એ જમાનામાં આ ઘણું મોટું સાહસ હતું. વીરપુર આખું, આર્યસમાજી હોય કે ન હોય, પણ ઠાકોર સુરાજી બહુ જ મજબૂત મનોબળથી આર્યસમાજી હતા. એટલે એમની સામે આવા સંન્યાસીને આશ્રય આપવો એ સાહસ જેવું હતું.

પણ વીરપુરમાં એક ભગત થઈ ગયા છે. જલા ભગત. 'ક્યાં જલા ને ક્યાં અલ્લા' એવી એની નામના છે. એના નામનું અન્નક્ષેત્ર ચાલે છે. ભગત, ભિખારી, સાધુ, સંત, ગરીબ, અપંગ, ફકીર તમામને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ત્યાંથી એક ટંકનું અનાજ મળતું. આ જલા ભગતની ગાદી ઉપર એ વખતે હરિભગત હતા. અત્યંત વિનયી અને કુશળ પુરુષ હતા. એમને તે વખતના જેતપુર દરબાર મૂળુવાળા સાથે મૈત્રી હતી. મૂળુવાળા દરબાર વારંવાર ત્યાં જગ્યામાં આવતા. એ ચુસ્ત સનાતની હતા. ભગતરાજ તો સનાતની હોય જ. ગણેશાનંદને આશ્રય આપવામાં મારા પિતાએ આ બન્નેનો ઉપયોગ કર્યો.

સ્વભાવમાં સ્વતંત્રતાનો અતિશય પ્રેમ ન હોત, વાણીમાં થોડીક મૃદુતા હોત અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે જ ચાલવાની વૃત્તિમાં જરાક છૂટછાટ મૂકવાની રાજદ્વારી કુનેહ હોત, તો એમનું સ્થાન કોઈ પણ ગજદરબારને આંગણે પ્રથમ હરોળમાં હોત પણ કોઈની સેવા કરવી જ નહિ અને સેવા કરવી તો એ માણસને પોતે જ દોરે, એ સૂત્ર એમના જીવનધ્યેયમાં અચળ હતું એટલે એમણે શક્તિ છતાં રાજદરબારમાં કોઈ દિવસ સ્થાન મેળવ્યું નહિ આ ગણેશાનંદનો પરિચય એ પણ એક રીતે ઠાકોર સુરાજીનું મન દુખાય એવો જ પરિચય હતો

ગણેશાનંદ વિદ્વાન તો હતા, પણ જયસિંહ સિદ્ધરાજની પાસે આવેલા દેવિબોધની પેઠે, અત્યંત સ્વાભિમાની અને સ્વતંત્ર મિજાજના હતા કહેવાતું કે ભાવનગરમાં એ પ્રભાશંકર પટ્ટણીને ત્યાં રહેતા. ત્યાં કોઈક વાતમાં મતભેદ થયો કે પછી કોઈકે કાંઈક કહ્યું—શું બન્યું એ આજે બરાબર યાદ નથી—પણ ગમે તે કારણે, પટ્ટણી સાહેબ સાથે એને વાંકુ પડ્યું ગણેશાનંદ પાસે એક ધોકો રાખતા. સ્વભાવે ઉગ્ર હતા અને સંન્યાસી એટલે કોઈની પણ દરકાર ન રાખવામાં ગૌરવ સમજતા એમણે તો ધોકો ઉપાડ્યો પટ્ટણી સાહેબને મારવા દોડ્યા! પટ્ટણી સાહેબ સમય વરતી પાણીની ઓરડીમાં પેસી ગયા પોતાનો ક્રોધ શાંત પડ્યો ત્યારે ગણેશાનંદને લાગ્યું કે પોતે લીધેલું પગલું અન્યાયી હતું મનસ્વી માનસની રીત પ્રમાણે જે ક્ષણે એમને લાગ્યું કે પોતે ખોટું કર્યું છે તે જ ક્ષણે પોતાનું કમંડળ લઈને એ ચાલી નીકળ્યા! આ ગણેશાનંદ!

ગણેશાનંદે ગીતાની કથા શરૂ કરી હતી. ઠાકોર સુરસિંહ પણ એ કથામાં આવતા. પણ પાછળથી ગણેશાનંદે સૌની સાથે લડીને રાજકોટનાં સનાતની મંડળોને આધારે શાસ્ત્રાર્થમાં રસ લેવા માંડ્યા હતા.

હિંદુ સંસ્કૃતિએ યુગપરિવર્તન પ્રમાણે ન ફરવામાં જે સહન કર્યું છે એનું પરિણામ આજે તો હવે સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. જેવી રીતે, ધીમે ધીમે હમેશાં જે નમતું જોખવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતા જતાં, આપણે રાજદ્વારી પક્ષોએ ન નીકળી શકાય એવી જાળમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમ કોઈ પણ વાતમાં પરિવર્તન ન સ્વીકારીને, હિંદુધર્મે નબળાઈની અણુખૂટ ખીણનો રસ્તો લીધો છે. તે વખતના અનેક સંન્યાસીઓના દાખલા આ વાતની પ્રતીતિ કરાવી આપે તેવા છે. એક બાજુ ઉદાહરણ યાદ આવે છે. વીરપુરમાં એક સચ્ચિદાનંદ નામે સંન્યાસી આવેલા. એ પણ વિદ્વાન ને તેજસ્વી પુરુષ હતા. મારા પિતાએ એની મૈત્રી સાધેલી. અને હરિભગતના આશ્રયે એમનો સત્કાર કરાવીને એમને વીરપુરમાં રાખેલા. સચ્ચિદાનંદ શેતરંજની રમતના શોખીન હતા. ભગત મહારાજ અને દરબાર મણુવાળા પણ એ રમતના શોખીન હતા. એટલે મૈત્રી જામી ગઈ.

એક વખત એવું બન્યું કે શેતરંજ રમતાં રમતાં કોઈ યજુર્વેદી શ્લોક વિશે અકસ્માતી ચર્ચા થઈ. હરિભગત ભણ્યા'તા થોડું, પણ બહુશ્રુત જેવા બની ગયા હતા. એમણે એનો અર્થ અમુક રીતે ઘટાવ્યો. સચ્ચિદાનંદે પાઠભેદે એ જ અર્થ બીજી રીતે ઘટાવ્યો. એમાંથી મતભેદ

થયો. પુસ્તકનો આધાર લેતાં ભગત મહારાજનો અર્થ સાચો નીકળ્યો! થઈ રહ્યું. સચ્ચિદાનંદ બીજે દિવસથી અદ્દશ્ય થઈ ગયા તે આજનો દી ને કાલની ઘડી! પ્રખર વિદ્વત્તામાં રહેલા વિચિત્ર વ્યક્તિત્વનો આ જેવો તેવો દાખલો નથી! આપણા વિનિપાતમાં આ વસ્તુ પાયામાં હોય તેમ નથી લાગતું? એનાં તમામ અંગો સહિત હિંદુધર્મ સંકટમાં છે, એટલે કોઈ મહાન સંગઠનની જરૂર છે, ભયંકર રીતે એ ધર્મ નમતું જોખ્યે જ ગયો છે, એના બળની પરીક્ષા થઈ રહી છે—આવો કોઈ જ ઐતિહાસિક ખ્યાલ, છેલ્લાં સો વર્ષમાં, કાઠિયાવાડમાં તો એક દયાનંદ સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈને આવ્યો જ નહિ એ એક ખરેખર આશ્ચર્યકારક બીના છે. આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર નવરચનાને માર્ગે વળી શક્યો નહિ—એ જેવો તેવો અફસોસનો વિષય નથી.

વીરપુરમાં જામેલા આ ધાર્મિક વાતાવરણે એક રીતે જીવનને નવું બળ આપ્યું હતું. પ્રથમથી જ અમારું કુટુંબ કાંઈક પ્રથાભંગ કરવાની બાબતમાં વિચિત્ર ગણાતું. સામે પૂરે જવાની જાણે કે એના લોહીમાં રાસાયનિક સિદ્ધિ હોય તેમ હરકોઈ બાબતમાં એ સામે પૂરે જ વિચરતું. ગણેશાનંદનો તો એક દાખલો છે જ. પણ એવો જ એક બીજો કૌટુંબિક દાખલો આજ મને યાદ આવે છે.

અમારા કાકા વૈદ્યરાજ દેવકૃષ્ણ અત્યંત વિચિત્ર લાગે એવા, પણ પરિવર્તનશીલ વિચારોના સંગમસ્થાન જેવા હતા. કોઈ પણ વસ્તુને પ્રચલિત વ્યવહાર પ્રમાણે ન કરવામાં એમને એક પ્રકારનો આનંદ મળતો. એમાં જે

એ કાર્યપ્રણાલિકાને મારા પિતાનું અનુમોદન મળતું તો તો પછી એ વસ્તુ વજ્રલેપ થઈ રહેતી. આજે તો હાસ્યાસ્પદ લાગે એવી એક વસ્તુ એમને હાથે એ વખતે થઈ હતી. એમાં પણ આ પ્રણાલિકાભંગનો ખ્યાલ જ બળવાન હતો. એમના ચિરંજીવી શામજીભાઈનું સગપણ આસપાસ કોઈ ગામમાં કરેલું. આ સગપણ તો એ જમાના પ્રમાણે માબાપોની વચનસિદ્ધિ .મારેનું સગપણ હતું. એમાં ભય લાગેલો કે આ વચન હવે સામાવાળા પાળશે નહિ

એટલે એક ટૂંકો રસ્તો દેવકૃષ્ણ કાકાએ લીધો. એમણે કોઈ બહાને કન્યાને તેડાવીને માંડવોમાંડવો નાખવાને બદલે ધૂળના ઢગલા કરીને એનો વિવાહ કરાવી નાખ્યો. તમામેતમામ ક્રિયાઓને તિલાંજલિ આપીને, કેવળ રોકડ બે પૈસામાં પતાવેલો આ વિવાહ એ એ જમાનાની વિચિત્રમાં વિચિત્ર રીતોમાં પણ અનોખી વિચિત્રતા દાખવી રહ્યો ।

સામી પાર્ટીમાં જે કોઈ હશે એમને આ ખબર પડી એટલે એમણે માંડી ફોજદારી.

આ ફોજદારીના સમન્સને, વૈદરાજ, વીરપુર અને જેતપુર વચ્ચે આંટાફેરા કરાવે. વીરપુરથી એમણે જેતપુર અખત્યાર કર્યું હતું. એટલે છેવટે થાકીને સમન્સ કઢાવનારાઓએ પોતાની રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.

એક વખત જેતપુરથી આ કન્યાને લઈ ને અંબાશંકરભાઈ વીરપુર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બાઈનાં સગાંવહાલાંઓએ માર્ગ રોક્યો ને એને પાછી ઉપાડી ગયા. આવી તદ્દન વિચિત્ર અને અવ્યવહારુ પથે વળેલી એકથી કુટુંબની શૈલીએ, ઘણું કરીને વર્ષો સુધી, જ્ઞાતિના કોપ-

કંઠમાં, આ પૌરાણિક વસ્તુનો રસાસ્વાદ જીવન્ત રાખ્યા કર્યો ! અને વિધિનિર્માણની અજબ જેવી ઘટના હોય તેમ, ત્યાર પછી જેટલા વિવાહ થયા તે દરેકેદરેકની પાછળ એક એક વાર્તા હજી સુધી તો રચાતી રહી છે!

રામજીભાઈ, પછી અંબાશંકરભાઈ, ને શામજીભાઈ એ સૌ રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થઈ ગયા. એટલે હું પણ મારો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યો. એ વખતે ગુજરાતી સાત નહિ, પણ આઠ હતી. આઠમી ચોપડીમાં ઘણું કરીને નર્મગદ્ય ચાલતું કે પછી બાલમિત્ર ચાલતું. હું આઠમીમાં આવ્યો ત્યારે પીરપુરની સ્કૂલમાં ત્રણ રૂપિયાના માસ્તરની એક નવી જગ્યા નીકળી હતી. આ જગ્યાને માટે બે ઉમેદવાર હતા: એક છોટાલાલ રેવાશંકર અને બીજો હું. તે વખતે તાલુકા સ્કૂલમાં પ્રેમજી દલ્લુ હેડમાસ્તર હતા.

આ પ્રેમજી દલ્લુ મહામહેનતે પહેલું વર્ષ પાસ થઈ શકયા હતા. એ અને એમની વહુ બે જ જણાં હતાં. પોતે હમેશાં ગળતા થતા જતા હતા. વહુ હમેશાં વધારે જુવાન થતાં જતાં હતાં. એ જાતના ઝાલાવાડી બ્રાહ્મણ હતા. સોટીનો મહિમા એમના જેટલો બીજા કોઈને સમજાણો ન હતો. અને સોટીની બિલકુલ બિનઅસરકારકતા એમના જેટલી બીજા કોઈએ સિદ્ધ કરી ન હતી. એમનો વિચાર છોટાલાલને પાસ કરવાનો અને મને નપાસ કરવાનો હતો. પ્રેમજી દલ્લુની પહેલાં કરસનજી બાવાભાઈ નામે માસ્તર હતા. એમની સાથે રામજીભાઈને તકરાર થયેલી. એટલે પ્રેમજી દલ્લુ હું પાસ થાઉં એમ કોઈ રીતે ઇચ્છતા નહિ.

તે વખતે કેળવણીખાતામાં એજ્યુકેશનલ ઓફિસર તરીકે ધીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ હતા. એ અસલ સુરતી ઢબના શોખીન અને બાદશાહી ઠાઠથી રહેનાર માણસ હતા. ઉનાળામાં સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ત્યારે માનકેશ્વરના મંદિરમાં એમના ઉતારાની ચારે તરફ વાળાની ટટ્ટીઓ બંધાતી. બપોરે તરબૂચ સુધરતાં. દૂધિયા ભાગ તૈયાર થતી. કોઈ અવાજ કરી ન બેસે માટે હેડમાસ્તર ને આસિસ્ટંટો ચારે તરફ પહેરો ભરતા. અને લગભગ પાંચ સાડાપાંચે સાહેબ જાગીને એક અરધી કલાક પરીક્ષા લેતા. પરીક્ષા ત્રણ દિવસ ચાલતી. સાહેબના એક અવાજ માત્રથી કંઈક છોકરાઓનાં હાંજાં ગગડી જતાં! ધીરજરામ વિશ્વનાથ કડપી પુરુષ હતા અને દેશી રાજ્યમાં પોતાના હોદ્દાને અનુરૂપ ગૌરવથી રહેતા! સાધારણ રીતે દેશી રાજાઓને કેળવણીખાતા જેવું નકામું ખાતું એકે લાગતું નહિ. ઘણા જૂના વખતની એક સાંભળેલી વાત છે કે એક વખત રાજકોટમાં દરબાર ભરાયો ત્યારે, દરેકેદરેક રાજ્યને ભાગે, એક એક ઓફિસરની સહભેટનો કાર્યક્રમ ઘડાયો હતો. ભોગ જોગે તે વખતના નવાબ સાહેબની સાથે કેળવણી અધિકારીની ભેટ આવી! કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તે વખતે ગોપાળજી સુરભાઈ. નવાબ સાહેબને પહેલાં તો ખબર પડી નહિ કે એમની સાથે કોની ભેટ છે. એમણે તો એજન્સીના કોઈ હોદ્દેદાર ધારેલા. એમ કરતાં પૃચ્છા થઈ. 'એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ' ને એવા એવા શબ્દોમાં તો કાંઈ નવાબ સાહેબ સમજ્યા નહિ! છેવટે એમના દરબારીઓએ સમજણ

પાડી કે આ તો 'લડકેકી તાલીમ'ના સાહેબ છે, ત્યારે નવાબ સાહેબ સમજ્યાઃ 'હાં, હાં, વો પેટાંસાહબ!' નિશાળનાં છોકરાં એટલે પેટાં અને આ એના સાહેબ!

પણ ધીરજરામભાઈ પોતાના ગૌરવને બરાબર જાળવી રાખનાર હતા. હાથના ઉદાર હતા, અને પોતાની માનહાનિ ન થાય એવી રીતે રહેતા.

આ ધીરજરામભાઈ પરીક્ષા લેવા વીરપુરમાં આવે ત્યારે અમારી આકરામાં આકરી કસોટી થવાની!

પણ સદ્‌ભાગ્યે આ સાહેબને એક ટેવ હતી. ઘણું કરીને ભૂમિતિમાં એ યુક્લીડનું એકતાલીસમુ 'થીઅરમ' પૂછતા. વર્ષો થયાં એમાં ફેર પડ્યો ન હતો એમ સૌ કહેતા. હવે ફેર પડવાનો સંભવ ન હતો. વિદ્યાર્થી પર પરાએ એ વસ્તુ સિદ્ધ જેવી કરી મૂકી હતી અમારે કોઈ પણ ભોગે એકતાલીસમું કડકડાટ કરવાનું હતું! એકતાલીસમુ જિહ્વાગ્રે હોય તો ભણતમાં અરધો વિજય થઈ ચૂક્યો!

બીજું બધુ છોડીને અમે તો એકતાલીસમાને ગોખી માર્યું. એવુ ગોખ્યું કે એમાં એક અક્ષર આમ કે તેમ ભૂલ નીકળે તો ભૂલ કાઢનારના જ ભોગ!

ધીરજરામભાઈ પાસે પરીક્ષા શરૂ થઈ. એક પછી એક વિષય લેવાતા ગયા. છોટાલાલ એક વિષયમાં ઊડી ગયો. હું હજી સુધી અણનમ હતો. વીરપુરના મોનીટર-શિક્ષકનું પદ મારા લલાટમા નિશ્ચિત લાગતું હતું

એ વખતે એક ચમત્કાર બન્યો.

ધીરજરામભાઈ ભૂમિતિના પત્તાં ફેરવતા હતા. અધીરી ઝડપથી એકતાલીસમું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં હું સામે

ઊભો હતો. પાસે ટેબલ ઉપર પાટી મૂકી હતી. પેન ઉપર આંગળીઓ રમી રહી હતી.

'એ આવ્યું! એકતાલીસમું!' એની અમર આશાના સ્વરથી વાતાવરણ ખુશનુમા હતું. ધીરજરામભાઈની નજર બરાબર એકતાલીસમા 'થીઅરમ' ઉપર હતી. તેમણે ચોપડીમાંથી જરાક નજર બહાર જેવી કરી, ચશ્માના ખૂણામાંથી મારી તરફ દૃષ્ટિ કરી. અધીરી પેને પાટી ઉપર જરાક પાડેલી રેખા ઉપર સહેજ એમની નજર ફરી ગઈ. અને કોણ જાણે કેમ જે શકય ન હતું તે બન્યું. તેમણે ધીમી મીઠાશથી કહ્યું: 'છોકરા! ઓગણચાલીસમું કર તો!'

આ સાંભળતાં જ મારા તો રામ રમી ગયા! નીચે પગ હેઠેથી પૃથ્વી સરી રહી હતી. અને પૃથ્વી નીચે પાતાળ ઉઘડતું હતું!

એક સહેજ ઉતાવળથી આખી આઠમી ચોપડી રદ્દ થતી હતી, વરસ બગડતું હતું. માસિક ત્રણ રૂપિયાની મહાન નોકરી જતી હતી. પાસ થયો છું એમ ઘેર પહોંચીને ખુશખુશાલ સમાચાર આપવાની ઉત્સવક્રિયા ટળી જતી હતી. પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ ધીરજરામભાઈને પણ શું સૂઝ્યું હતું?

'એકતાલીસમું નહિ સાહેબ!' એમ પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ પ્રેમજી દફ્તુ ત્યાં શકરાબાજ જેવી નજરે ઊભા હતા. તે આ વાત કળી ગયા. છોટાલાલ તો નપાસ હતો, ને આ પણ નપાસ થાય તો પછી પસંદગીનો સવાલ એમના વિવેક ઉપર છોડાય. તેમણે ઉતાવળ કરી.

'આવડે છે !'

પણ આવડતું શાનું હોય ? બહાદુરીમાં પીછેહઠ કર્યા વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો. મેં સાહેબને સલામ કરી, ડોકું ધૂણાવ્યું. રસ્તો આપ્યો. સાહેબે આખું ખાનું ભરાઈ જાય તેવડી મોટી ચોકડી મૂકી ! હવે શું થાય ? પ્રેમજી દલસુએ તો પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરી છોટાલાલને મોનીટરે નીમ્યો. હું રખડી પડ્યો. એ વખતે એક નવીન વસ્તુ મારા માર્ગમાં આવી. ગમનજીભાઈ રાજકોટથી 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ પહેલો લાવ્યા હતા. ખાંખા-ખોળાં કરતા એ ચોપડી મારે હાથ ચડી ગઈ! થઈ રહ્યું. નાપાસ થયાની નિરાશા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ત્રણ રૂપિયાનું મોનીટરપદ ખોયાનો શોક પણ ભુલાઈ ગયો મને તો જાણે કોઈ અમુલખ ખજાનો મળ્યો હોય તેમ રાત ને દિવસ જોયા વિના હું તો એમાં તલ્લીન થઈ ગયો !

સમજું ન સમજું પણ વહાણમાંથી ઊતરેલો નવીનચંદ્ર કોણ હતો ને શી વાત હતી એ જાણવાની જિજ્ઞાસામાં આમળ વાંચતો જ ગયો ! એ વખતે એમાંથી શું સમજ્યો હઈશ ? કાંઈ નહિ. પણ એ વખતના જેવી છાપ ત્યાર પછીના કોઈ પણ વાચન વખતે નહિ પડી હોય એટલું તો લાગે જ છે ! શિશુ અવસ્થાને કેળવણી, જોઈએ તેટલી સારવાર આપે, તો એમાંથી ઘણા પ્રશંસનીય ગુણોનો વિકાસ શક્ય છે. પણ હજી કેળવણી એ આપણે માટે તો તુમારશાહીનો, નોકરીઓનો અને પરીક્ષાઓનો ત્રિવિધ સંગમ જ રહ્યો છે !

[૭] ભૂવાને કંકુ કાઢતા દેખું છું ને ચુડેલને રાસડા
લેતી જોઉં છું!।

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલામાં એક પ્રસંગ આવે છે. ચકલીના માળાનો. શેઠ લક્ષ્મીનંદન પાસે ચંદ્રકાન્ત એ પ્રસંગ વર્ણવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર વાંચતાં વાંચતાં જ્યારે એ પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તો ચોપડી હાથમાંથી હેઠે મુકાય નહિ ને આંખમાંથી વહી રહેલાં આંસુ આડે એક અક્ષર વંચાય પણ નહિ. ફરતાં ફરતાં મા એ જોઈ ગયાં. એમને નવાઈ લાગી. ને ઘરનાં સૌને પણ આશ્ચર્ય થયું! કોઈ વાત ઘરમાં બની હોય ને છોકરું રડે એ સમજી શકાય. પણ આ તો કેવળ કાલ્પનિક વસ્તુ ઉપર રડવું આવે એ એમને સમજાયું નહિ!

બે ત્રણ દિવસ સુધી આ અસરમાંથી હું મુક્ત થઈ શક્યો ન હતો એ આજ પણ મને સાંભરે છે. ખાવા-પીવામાંથી ને રમતગમત તમામ વસ્તુમાંથી આનંદ જ જાણે ઊડી ગયો. એવી જ એક બીજી વાર્તા, તે વખતે અંગ્રેજી નિશાળમાં ચાલતા, 'બોધમિત્ર'માં, 'ન્હાના જગુ'ની આવે છે. એ અત્યંત કરુણ વાર્તાએ, મારા જીવનમાં એવું તો એક ચિરસ્થાયી સ્થાન મેળવી લીધું હતું

કે ન પૂછો વાત. ત્યારપછી પણ વર્ષો સુધી, હું કોઈ દિવસ 'ન્હાના જેગું'ની વાતને દ્રવિત થયા વિના વાંચી શકતો નહિ ! કોઈ દેખી ન જાય માટે ઠાને ખૂણે બેસીને એ વાંચતો. એમાં એવું દર્દ લાગતું કે જાણે એ વાંચ્યા વિના ચાલતું જ નહિ ! એક તરફ તે સમયના આર્યસમાજી વક્તાઓ—આર્યમુનિ, મણિશંકર શાસ્ત્રી, શંકરાનંદ, આત્માનંદ—જેવાનાં તેજસ્વી ભાષણો, 'આર્યસમાજ'માં વારંવાર થતાં, ત્યાં હું નવરોધૂપ હોવાથી આંટાફેરા મારતો, બીજી તરફ જે હાથ પડ્યું તે વાંચવામાં મશગૂલ રહેતો. પણ તે વખતનું વાચન કેટલું અવ્યવસ્થિત અને વિવિધતા ભર્યું રહ્યું હશે, એની કાંઈક ઝાંખી તો આજ મારી પાસે સચવાયેલી તે વખતની એક નાની પુસ્તિકા આપી રહે છે.

એ નાની પુસ્તિકાનું નામ 'ગુજરાતી ઇંદ્રજાળ' એવું છે. કોઈ જેશીંગભાઈ મોતીભાઈએ પ્રાચીન પુસ્તકો ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૯૨ની સાલમાં એ છપાવેલ છે. એમાં તાત્કાલિક ચનાગ મહાન ફેરફારોની ચાવીઓ આપેલી છે. આ પ્રમાણે જાદૂઈ લાકડી કરતાં એકદમ સિદ્ધિ મળી જાય એ વાત ગમે તેને આકર્ષી શકે તેવી છે. તો મારા જેવાને એ કિશોર સમયમાં આકર્ષી રહે એમાં તો શી નવાઈ ? એ ઇંદ્રજાળમાં કેવી કેવી વાતો હતી તે નીચેના એ નમૂનાઓથી જણાશેઃ

*રાજસભામાં માન પામવાનો જંત્ર:

૪૦	૫૦	૨	૭
૬	૩	૪૭	૪૮
૪૯	૪૪	૮	૧
૪	૫	૪૫	૪૭

આ મંત્રને કસ્તૂરી અને કપૂરના રસમાં લખી પાસે રાખે તો રાજસભામાં સારું માન પામે!

આ મંત્રને રાજસભામાં માન મેળવવા માટે મેં લખીને પાસે રાખ્યો હતો કે નહિ તે તો આજે સાંભરતું નથી. કદાચ કસ્તૂરીને અભાવે નહિ જ રાખી શકાયો હોય. આકડાના દૂધથી લખવાનું હોત તો વગી કરી નાખત! પણ એક બીજો પ્રયોગ અવશ્ય કર્યો હતો. એ પ્રયોગ વીંછી ઉત્પન્ન કરવા માટેનો હતો.

ગધેડાનું મૂત્ર પાંચ શેર, તથા ભેંશનું છાણ, બાજરીનો લોટ, ખજૂરીનાં છાલાં ને પીળા મરોડી એ બધાંને એક ઠીંકરાના વાસણમાં ભરવાં અને લગાર્ડાં વતી તે વાસણનું મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું. પછી ત્રીજે દહાડે તે ઉઘાડવાથી

સેંકડો વીંછી દેખાશે !

ઇંદ્રજાળમાં આપેલો આ પ્રયોગ કરવાનું મને મન થયું. અમારા ઘરના ઉત્તર તરફના પાછલા ભાગમાં ઘણું મોટું ફળી હતું. ત્યાં ફળીને છેડે એક ખાડો હતો અને તેમાં રામ બાવળ, બોરડી ને એવાં કાંટાળાં ઝાડવાળું નાનકડું ઝૂંડ હતું એ જગ્યા ઉપર પસંદગી ઊતરી. આ પ્રયોગ માટે ઘણી ઘણી છાની તૈયારીઓ કરી રાખી. વાસણ મેળવાયું. કોઈને ખબર ન પડે તેમ એ મૂકવામાં આવ્યું. પળ પળ એની ચોકી રહેવા માંડી. ત્રીજે દિવસ થાય ને સેંકડો વીંછી એમાં દેખાય, એવા ઐન્દ્રજાલિક આકર્ષણે મારી ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ !

અંતે જેની રાહ જોવાતી હતી તે ત્રીજો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે હું સવારમાં વહેલો જ જાગી ગયો. કોઈને ખબર ન પડે તેમ પ્રયોગસ્થળ તરફ ગયો. આતુરતાભર્યાં પગલામાં કંઈનું કંઈ જોવાની મહેચ્છા હતી. દેવતાઓ જાણે પ્રગટ થવાના હોય એવી ઉતાવળી ધડક છાતીમાંથી આવી રહી હતી હજી મોંસૂઝણું થાતું આવતું હતું. મેં ત્યાં પહોંચીને નજર ઠેરવી, બહુ જ ધીમેથી ગોઠણભર બેસીને મારી સમૃદ્ધિ ખોળવા માંડી. પણ ઓત્ તારીની આ શું ? સમૃદ્ધિ સઘળી વેરણછેરણ થઈ ગઈ હતી ! આટલું ફૂટી ગયું હતું. ઉપર બાંધેલું લૂગડું, એ પણ, કોઈક ઉપાડી ગયું હતું !

કોઈકે જાણીજોઈને મારા આ મહાન પ્રયોગની રેવડી કરી નાખી હતી કોઈક વાંકદેખાને, મને મળી જનાર વિજ્ઞાનસિદ્ધિની ઈર્ષા આવી હતી !

સારું થાય પેલા લંગડા રજપૂતની છોકરી કેસરનું કે એણે આ કામો કરનારનું મને ખાનગીમાં નામ આપી દીધું!

અમારી પડખે રહેતી ખાટની ડોશી સુમલના છોકરા જગલાનું એ કામ! જગલો કોણ્જાણે ક્યારે એના ફળીમાંથી આ જોઈ ગયો હશે. જગલાને આમાં કાંઈ મળ્યું નહિ ને મારો તો આ પ્રયોગ માર્યો ગયો તે માર્યો જ ગયો. એવું થયું હતું કે આ બનાવમાં કોઈ જૂના પ્રસંગનો પડઘો પડ્યો હતો. અમારો કૂતરો બાવળો, એકવાર થઈને, અમારી ટોળકીમાંથી ખસી જઈને, જગલાને ત્યાં આશ્રિત તરીકે રહ્યો હતો એ વાત તો જૂની થઈ ગઈ. પણ ત્યાર પછી જ્યારે અમારો ઘોળિયા કૂતરા સાથે આ બાવળાને યુદ્ધ થતું ત્યારે કોણ્જાણે કેમ એ યુદ્ધમાંથી, વૃદ્ધ છતાં ઘોળિયો લોહીલુહાણ બનીને પણ વિજેતા બનીને બહાર આવતો. આવા એક ખૂનખાર જુદ્ધમાં બાવળાએ તો એની એક આંખ પણ ગુમાવી હતી! અને ત્યારથી એ કાણિયો બની ગયો હતો. જગલાની માન્યતા હતી કે આ યુદ્ધમાં અમે જો પક્ષ લીધો ન હોત તો બાવળો વિજયી થાત! અમે તેમ, ત્યાર પછી એ અમારી ને એના ફળીની કિલ્લેબંદી ઉપર હરતાંફરતાં કાંઈ ને કાંઈ લાટા શોધ્યાં કરતો. મારો વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ એ વેરની વસૂલાતનો ભોગ બની ગયો! ત્યાર પછી મેં એક બીજો પ્રયોગ પણ ઉપાડ્યો હતો. સિંદૂર, કંકુ ને ગોરોચન તે સેળભેળ કરીને તેનો ચાંલ્લો કપાળે કરવાથી જોનાર લોકો વશ થાય છે. એ વાંચીને એનો ચાંલ્લો કર્યો. પણ આંદસમાજમાં સૌને

છેવાડે ઓટા પાસે બેસવાનું મળતું એ મહાભાગ્યમાં એને લીધે કાંઈ ચમત્કારી ફેરફાર થયેલ દીઠો નહિ કે ભમતની જગ્યામાં જ્યાં લોટ માગવા જતા, ત્યાં લક્ષ્મણ કોઠારી એક હાથે લોટ આપતો, એણે પણ આ ચાલ્લાથી વશ થઈને કાંઈ હાથાનો ખોબો કર્યો નહિ, એટલે પછી ધીમે ધીમે એ ચાલ્લો ભૂંસાઈ ગયો ને ભગવાન શંકરની વિભૂતિ પાછી વાપરવા માંડી !

પણ હવે આઠમી ચોપડીમાં પાસ થઈને શું કરવું એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. રામજીભાઈ ને અંબારામ હરિભાઈ તો નોકરીએ ચડી ગયા હતા. એટલે મારે માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં. ત્યાર પછી હું ઈ સ. ૧૯૦૬માં આઠમીમાં પાસ થયો. ભૂમિતિમાં ૩ માર્ક તૂટતા હતા, તે મળ્યા. એટલે હવે નિશાળમાં જગ્યા તો મળે, પણ પ્રેમજી દલ્લુ કાંઈ મને રાખે તેમ ન હતો. તે વખતે અંગ્રેજી સ્કૂલ ન હતી. વળી વીરપુરમાંથી હજી સુધી કોઈએ અંગ્રેજીમાં જનેલ વાળ્યું ન હતું. એટલે એ માર્ગ એ વખતે વીરપુરમાં અજાણ્યો હતો અને ભયંકર મણાતો. જેતપુર જવાય તો અંગ્રેજી ભણાય. અથવા ગોંડલ જવાય તો અંગ્રેજી શીખાય એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ન હતો.

પણ જેતપુરમાં ક્યાં રહેવું ? એકલું શી રીતે રહેવું ? એટલે એ આખો અંગ્રેજીનો પ્રશ્ન ઊડી જતો હતો.

પણ મારા મનમાં અંગ્રેજી ભાષાની એક મોહક ચિનગારી પ્રગટી હતી. દરબાર સુરાજીના યુવરાજ હમ્મીરસિંહજી રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં અંગ્રેજી ભણીને આવ્યા હતા, કુમારશ્રી રામસિંહજી—જેને લોકો તો હંમેશા

નવલુભા સાહેબને નામે જ ઓળખતા—એ પણ અંગ્રેજી ભણીને આવ્યા હતા.

આર્યસમાજ અને સનાતનધર્મ વચ્ચે રાજકોટ ખાતે એ સમયે જે વાગ્યુદ્ધો ચાલતાં, એનો તો એક આખો રસિક ઇતિહાસ ખડો થાય તેમ છે. એ વખતે જે જે પ્રશ્નોની શાસ્ત્રચર્ચા માટે સામાપક્ષને આહ્વાન દેવાતું તેમાં 'હમ્મીરસિંહજી વર્મા' ની સહી આવતી. કેટલીક વખત સ્વામી શંકરાનંદ આત્માનંદ એમની પણ સહીઓ થતી. ક્યારેક વળી એક કારકુન વેલજી વર્માનું નામ પણ દેખાતું. આ હમ્મીરસિંહ વર્મા—એટલે તે સમયના યુવરાજ ગોટાભાઈ સાહેબ, ને નવલુભા બન્નેને ભાષણો આપવાની પણ ટેવ હતી. માનકેશ્વરના મંદિર પાસે સાતમઆઠમનો મેળો ભરાતો. ત્યારે ઘણી વખત નવલુભા ભાષણ આપતા. એવું એક ભાષણ–Duty ઉપરનું મેં સાંભળેલું. એમાં વારંવાર જે અંગ્રેજી શબ્દ પ્રયોગો આવતા તે પરદેશી ઉચ્ચારણોનું માધુર્ય મનમાં રમ્યા કરતું. અંગ્રેજી ભણવાનાં આકર્ષણનું આ બીજ હતું. એક અકસ્માત લેખે. આ નવલુભા સાહેબ વિષે સાંભળેલી એક આડકથા—એના સત્ય અસત્ય અંશોની જવાબદારી લીધા વિના નોંધપાત્ર છે.

ઘણું કરીને પાછલા વખતમાં એ થોડા વખતને માટે જેતપુરમાં પોલીસઅધિકારીને દરજ્જે આવ્યા હતા. જેતપુર ગામની એ વખતે એક ખૂબી હતી કે ત્યાં ધણીધોરી કોઈ મળે નહિ. તે વખતે તો ત્યાં અઢાર ભાગીદાર હતા. એક પાટીમાં ગુન્હો કરીને ચાર શેરી વટાવી જાય ત્યાં એ બીજી રિયાસતનો આદમી બની જાય. આવી રિયાસતની વ્યવસ્થાને

સીધે જેતપુરમાં કોઈ પ્રકારનું કડક શાસન કોઈ દિવસ ચાલતું નહિ. જે કોઈ આવે તે ભાઈબાપા કરીને દિવસો કાઢી નાખે

વળી જેતપુરની રૈયત પણ પૈસે ટકે ને વેપારે સુખી. બહારદેશ એમનું આંગણું. પરદેશ જવું આવવું એ તો એમને મન રમત. સાહસિક પણ પૂરા. જબ્બર વેપારીઓ. આશાના ફરેલા ને કોઈની તમન્ના ન રાખે એવા.

આવા જેતપુરમાં જેમ વ્યાપારની છોળ રહેતી તેમ જુંગારની અને જુગાર અંગેનાં સર્વ અલંકારોની પણ છોળ રહેતી.

એક સમયની વાત છે કે રામસિંહ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે સાથે હતા અને તાજિયા નીકળ્યા હતા. સઘળું શાંતિથી ચાલી રહ્યું હતું. એ વખતે તો કોઈ હિંદુ–મુસ્લિમ પ્રશ્ન ઊભો થયો ન હતો. આબરૂદાર માણસો પણ સાથે હતા. પણ આવા ટોળામાં બને છે તેમ કાંઈક અકસ્માતી ગેરવ્યવસ્થા થઈ જાય તો એનો લાભ ઉઠાવનારા પણ સાથે સાથે જ ચાલી રહ્યા હતા.

રામસિંહજીના કાન ઉપર એક સનસા આવી ગઈ. બરાબર મોટા દરબારગઢ પાસેના ખાંચામાં જ્યાં, સોનારૂપાના વેપારી પારેખોની હારબંધ દુકાનો આવેલી છે ત્યાં, તોફાન શરૂ કરવું, એવી હવાઈ વાતો રામસિંહજીને કાને અથડાઈ.

પોલીસદળ તો બિચારું કેટલુંક અણું કરે ? અને જેતપુરમાં પોલિસદળ હોય પણ શું ? સામે તો માથાભારે માનવીઓનો એક મહેરામણ હતો.

પણ આ રામસિંહજીએ પાણી પીધેલું વીરપુરની આર્યસમાજની વાવનું એ પાણીમાં લોહ ઘણું છે. એના લોહમાં હજી મધ્યયુગનો અસલ રજપૂતી વારસો બેઠો હતો. એને મન જેતપુરનો પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ એ તો ઠીક હવે, પગારદાર નોકર, પણ વીરપુરનો રાજકુમાર એ મહામોલો વારસો હતો. અને એની હાજરીમાં આ બને તો તો થઈ રહ્યું ના? એણે એક ક્ષણમાં શું કરવું એનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતે ત્વરાથી આગળ થઈને બંદોબસ્ત કરતા હોય તેમ આગળ ચાલ્યા. એમની અચૂક નિશાની બંદૂક સાથે હતી. ભેટમાં તલવાર હતી. માથા ઉપર કેસરી સાફો ફરફરી રહ્યો હતો.

પારેખની દુકાને શરૂ થઈ. થોડીક કાંકરીઓ આકાશી પંથે ઊડવા લાગી. વાણીમાં જરાક વધુ તીવ્રતા જણાવા લાગી. રામસિંહજી ચેતી જઈને તરત આગળ વધ્યા. એક ઊંચા એટલા ઉપર સિંહગતિએ ચડી ગયા. એમની એક નિશાનીએ પોલીસદળ થંભી ગયું. માણસો પણ જરાક ખમચાઈને સ્થિર થતાં જણાયાં. રામસિંહજીનો અવાજ આવ્યો: 'જુઓ ભાઈ! તમે અમારા ભાઈઓ છો. આજનો તમારો આ તમામ કાર્યક્રમ વગર હરકતે પાર પાડવો એ મારી ફરજ છે. પણ હું તમને એક વાત કહી દઉં છું. જો કોઈનું મન ફરશે તો પછી હું સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પોલીસનો નથી. પછી તો હું રજપૂતનો બચ્ચો છું. ને વીરપુરનો રાજકુમાર છું. ભભવાને થાયું હશે તે થાશે. પણ તમારે તમારો હામો કરવો હશે તો મારા મૂડદા ઉપર એ હામો થાશે હું આંહીં મરીશ ને તમારામાંથી

પાંચ, પંદર પચીસ જેમતી આવરદા ખૂંટી હશે એ પણ ભેગા હળી પડશે! મારી પાસે ધાર્યાં નિશાન પાડનારી 'આ' છે.' રામસિંહજીએ પોતાનું અચૂક શસ્ત્ર બતાવ્યું.

થઈ રહ્યું. આજ બરાબર તક નથી એવો ન સમજી શકાય તેવો મૌનવ્યવહાર ટોળામાં ફરી વળ્યો એ પળમાં તો એનો પડઘો પડ્યો, અને શાંતિના ચાહક તરીકેના ઉદ્‌ગારો સાથે જ સૌ આગળ વધ્યા! આ રાજકુમાર રામસિંહજી![1]

એટલે વીરપુરમા મે મારી આ વયમાં જે વાતાવરણ પીધું, તેમાં અનેકરંગી વસ્તુઓ આવી ગઈ હતી.

એ વખતની પણ જેવી તેવી નોંધપોથીઓ આજે મારી પાસે પડી રહેલ છે. એમાં વહેલામાં વહેલી તારીખનો એક કાગળ છે. તે તા. ૧-૫-૧૯૦૭નો મોટીકુંકાવાવના મહેતાજી કાહાનજી જીવા પરમારનો છે. 'કાહાનજી જીવા પરમાર' એ દેશળજી પરમારના પિતા, એ વખતે તે ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. મોટી કુંકાવાવમાં હું ત્રણ

૧ આ રામસિંહજીના એક પુત્ર લખમસિંહજીને મેં થોડો વખત જૂનાગઢમા ભણાવ્યા હતા. અકાળ મૃત્યુ પામ્યા ન હોત તો લખમસિંહજી આગળ ઉપર દીપે તેવા હતા. એવી જ રીતે વીરપુરના એક બીજા રાજકુમાર જોરાવરસિંહજી, જ્યારે જૂનાગઢમાં ભણતા ત્યારે પ્રોફેસર પેન્ડસેના પુત્રોને બંદૂકનિશાનબાજીનું શિક્ષણ આપતા હતા. શસ્ત્રોનો શોખ એ પણ વીરપુરની એક વિશિષ્ટતા હતી. મેં થોડો વખત આ બંદૂકશિક્ષણ જોરાવરસિંહજી પાસે લીધેલું, પણ પછી તો ગિરનારની રખડપટ્ટીમાં ને ગુલાબસિંહ વાંચવામાં પડી ગયો એટલે કાંઈ પ્રગતિ કરી નહિ!

રૂપિયાથી કે ચાર રૂપિયાથી આસિસ્ટંટ તરીકે રહ્યો હતો. ત્યાં પછી રાજીનામું આપ્યું ને પાછો વીરપુર આવ્યો. ત્યારે રાજીનામું મંજૂર થયાનો આ કાગળ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ૧-૫-૧૯૦૭ની પહેલાંનાં એકેક વર્ષ મેં મોટીકુંકાવાવમાં ગાળેલાં.

મોટીકુંકાવાવમાં મારે આસિસ્ટંટ તરીકે જવું પડ્યું. કારણકે પ્રેમજી દલુ મને લેવા ખુશી ન હતો. એમાં એની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ હતી કે આવડો નાનકડો છોકરો વર્ગમાં જરીઆસ્ત શી રીતે રાખી શકે? વયના પ્રમાણમાં મારી ઊંચાઈ જોઈએ તેટલી તે વખતે ન હતી. આથી કરીને આઠમીમાં પાસ થવા પછી થોડો વખત મારે આમ તેમ રખડવું પડ્યું.

એ રખડપટ્ટીનો કેટલોક અનુભવ આજે પણ તાજો છે. જે ગામોમાં પીઘોટી હોતી નથી, અને ભાગ બટાઈનું ધોરણ હોય છે ત્યાં, ખેડુતોને પોતાનો તમામ પાક ખળાવાડમાં લાવવો પડે છે. જ્યારે દાણા તૈયાર થાય ત્યારે ખળાવાડમાં આવેલી ખરી ઊપજમાંથી દરબારી ભાગ ને ખેડુતનો ભાગ એમ ભાગ પાડે છે. ઘણું કરીને આ ૨ :૩ એ પ્રમાણમાં હોય છે. આ ભાગબટાઈનું ધોરણ પીઘોટીના કરતાં વધારે સારું ગણાય એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે...

વીરપુરમાં ભાગબટાઈનું ધોરણ પ્રચલિત હતું. એથી કરીને અમારા ઘરથી થોડે દૂર 'ભીંસાગોળ' નામની એક વાડી હતી, તેની સામે ખળાવાડ થતી. બીજે સમયે મેદાન જેવો લાગતો દાયચાથોરની વાડથી રક્ષિત જનેરો

ખળાવાડનો વડો, આસો મહિનાથી હુતાશની સુધી લગ-
લગ ચાર જ મહિના આણુઓથી માંડી ગ્હેનો ગાડાં, બેડાં,
ઢોરઢાંખર, ભતવારીઓ, ગભેવાળો, ચોકીદારો; બ્રાહ્મણો,
સાધુઓ, ભગતભિખારીઓ—માણસોનો એક અખંડ પ્રવાહ
દિવસરાત ત્યાં વહેતો જ હોય!

આ ખળાવાડમાં હું વારંવાર જતો. ભીંસાઓળની
વાડી દિવાળી ઉપર તો છેક કાંઠા સુધી પાણીથી છલકાતી
હોય. એમાં મંડાણેથી ધુબકા મારવાની મજા તો જેણે
માણી હોય એને જ એના ખરા સ્વાદની ખબર પડે.
ત્યાં એવા અડંગ તરવાવાળા પણ આવતા કે જે આવ્યા
હોય સવારે નવ વાગે, પણ પાછા ફરે ત્યારે સાંજના ચાર
વાગતા હોય. બપોરનું ખાવાનું ભેગું જ લાવ્યા હોય! ત્યાં
કાંઠે એક પીપળો હતો. આ ખળાવાડ જામતી ત્યારે
ધર્મસભા ત્યાં ભરાતી. એમાં ફુંજાદેહી મેઘજી મહારાજ
આવે. રેવાશંકર મહારાજ ત્યાં અચૂક હાજર હોય જ.
એક જીવરામ મહારાજ હતા. જેઠા મહારાજ હોય હરિલાલ
હોય ઓધવજી મહારાજનો જેશંકર આવે. કરસનજી અને
એનો દીકરો કાશીરામ એ પણ આવ્યા હોય. છોટાલાલ
રેવાશંકર હોય. આપણા રામ પણ ત્યાં બેઠા હોય. બ્રહ્મ
સભામાં વિધવિચારણીનો પણ ઠાઠમાઠ જામતો. આખા
વીરપુરની નવાજૂની ત્યાં આવતી. પેડગીના ગોમેટા કે મરા-
તાળીમાં ક્યારે ચોરાશી છે, એ સમાચાર ત્યાંથી પહેલાં પ્રગટતા.
રોની ઠંડ કે બોન આવવાની છે ને કેટલા વચ્ચે રૂપિયો
મીઠાશેણનો મળશે એ આગાહી પણ ત્યાં થતી. ત્યાં જ
કોણ ધાર્મિક રહ્યા છે, ને કોણ અધાર્મિક બન્યા છે, એની

જાહેરાત આવતી. બીંસાખોળના એ પીપળાએ જેટલી વિનોદ વાતો સાંભળી હશે, તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ કૌતુકમાળામાં પણ સંઘરાયલી પડી હશે. વાર્તાઓનો ત્યાં અખાડો જામતો. અલકમલકની, સાચી ખોટી, મર્મ, હાસ્ય મશ્કરી ચાલ્યાં જ કરતાં હોય. આજ પણ મને કોઈ દેવાધિદેવ ઈંદ્રાસનની સીધી બેઠક આપે તો એને હું કહું કે ઈંદ્રાસન લેવાની ના નથી, પણ વધારે નહિ તો છેવટે બે પળ પણ એ પીપળાનું સ્થાન જેવું હતું તેવું મને દેખાડજે!

એક વખતની વાત છે. એક કણબીનું ખળું આગલી સાંજે ભરાઈ ગયેલું. પણ મોડું થવાથી બ્રાહ્મણોની પંગતને બોલાવવી રહી ગઈ. આમ 'ખળજેખળે, વિવાહે' રહી જવાથી, બીજે દિવસે સવારમાં હાકલા બોલ્યે જ, બ્રહ્મસભાના અતિ ઉત્સાહી કેટલાક મેમ્બરો ત્યાં હાજર થઈ ગયા હતા. હું પણ તેમાં હતો. હવાલદારની ઝૂંપડી પાસે ગોળાકારે બાંધેલી માટીની હૈયારખીની આકૃતિ હતી. તેમાં વચ્ચેના ભાગમાં ગાર કરીને બેસવા લાયક ભોં બનાવી હતી. ત્યાં મધ્યમાં એક ધૂણી ધખતી રહેતી. આ ધૂણીમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે ચોવીસે કલાક દેવતા બળતો જ હોય. ચુંગી પીનારાઓ, બીડીવાળા, હોકાવાળા, કોઈ ને કોઈ ત્યાં બેઠા જ હોય. એ હૈયારખીની જમીન કાચ જેવી સ્વચ્છ રહેતી. જરાક ઠંડી હોય ત્યારે તો ધૂણીની આસપાસ ગોળ કુંડાળું વળી જતું. દેવતામાં સૌ હાથ રાખીને તાપતા હોય ને અલકમલકની વાતું ચાલતી હોય. બકરીની લીંડીઓનો તાપ એટલે જોઈતી ગરમી તેમાંથી સૌને મળી રહે ને તણખો ઊડવાનો કે એવો ભે નહિ

તે દિવસે જરાક ટાઢી જેવું હતું એટલે સવારના પહોરમાં જ ત્યાં ગોળકુંડાળે માણસો બેસી ગયાં હતાં

પેલો કણબી આવશે ત્યારે સાફ કરશે એમ ધારીને અમે બ્રાહ્મણો પણ બે ચાર જણા ત્યાં નિરાંતે તાપી રહ્યા હતા.

એ વખતે ત્યાં એક ખાંટ કણબી પણ બેઠો હતો. એ ભૂવો મણાતો. સૌ એને વાતોએ ચડાવીને કૈં કૈં પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા હતા.

હવે પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો એનો હું પોતે આંખસાક્ષી છું. જે બન્યું તે બનવાની અનેક શક્યતાઓ વિષે વારંવાર મેં મારા મનને પ્રશ્નોત્તર કરી જોયા છે. પણ જે બન્યું તે બનવાની કોઈ જ ચાવી હજી સુધી મને માલૂમ પડી નથી. મારો સ્વભાવ ખાસ વહેમી હોય એવું હું માનતો નથી. ચમત્કારમાં સ્વભાવસિદ્ધ રસ આવતો હોય એવું પણ માનસપૃથક્કરણ કરતાં કોઈ દિવસ જણાયું નથી. એટલું જ નહિ, ત્યાર પછીના જીવનના ચાર છ પ્રસંગોએ મારી એ માન્યતા દૃઢ કરી છે કે જેટલી સૃષ્ટિ દેખાય છે તેના કરતાં અનંતગણી સૃષ્ટિ અણદીઠ રહી છે ! આકરામાં આકરી તર્કસરણીથી તાવતાં પણ કાંઈક ને કાંઈક એવું અવશેષ આ બનાવોમાં રહી જાય છે કે જેનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી.

આ ભૂવાનું નામ અત્યારે યાદ નથી. આ બનાવ ઈ.સ. ૧૯૦૭ પહેલાંનો છે ને મારી પાસેની નોંધપોથીઓ આઠ આઠ પછીથી શરૂ થાય છે. તે પહેલાંની એક બે ખરી, પણ એ આડીઅવળી મૂકાઈ ગઈ છે, ને અત્યારે હાથવગી

નથી. વહેલામાં વહેલી પ્રાચિન નોંધપોથી ઈ. સ. ૧૯૦૪ની છે. આવી નોંધેલી આ હકીકત એમાં હોવાનો સંભવ છે. એના અભાવે જે છાપ અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે, એ જ હું પ્રગટ કરું છું. પણ મારા પર જે છાપ પડે છે એ કેટલીક વખત પથ્થરમાં લખેલા અક્ષર જેટલી જ દૃઢ થઈ રહે છે એ મારો 'જાતઅનુભવ છે અને એ ઘણું-ખરું ખરી હોય છે. હું આજ પણ, દાર્જિલિંગમાં ૧૯૨૭ માં જોયેલો ભવ્ય સૂર્યોદય નિહાળી શકું છું, અને શિશિરકુમાર ભાદુરીના કલકત્તા નાટકનો 'સીતા–શી .. તા' શબ્દ સાંભળી શકું છું! અને સીતા બનતી પ્રભાની આખી મૂર્તિને આંખ સમક્ષ ઊભી કરી શકું છું! આ માનસને પોતાના લાભ હશે પરંતુ ગેરલાભ ઘણા મોટા છે. એ તમામ ગેરલાભો જીવનમાં મળતા પણ રહ્યા છે. મોટામાં મોટો ગેરલાભ, આવી જાતના માણસને એ છે કે એ કદાપિ પણ વ્યવહારુ બની શકતો નથી; અને એની આ કારણ વિનાની વેદનામાં કોઈ ભાગ લઈ શકતું નથી. એણે એનાં વેદના આનંદ કે જે કાંઈ હોય તે એકલાં એકલા ભોગવવાના રહ્યાં, અને પોતાની સ્વેચ્છાસર્જિત ખુમારીમાં પોતાની ખુવારી પણ વહોરવી રહી! લોકો એને સમજે કે ન સમજે એ કાંઈ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. દરેક કાર્યકરે પોતે લોક સમજે એ રીતે જ કાર્ય કરવું જોઈએ. પણ આવા મનસ્વીઓને લોકો સમજે કે ન સમજે, કદર કરે કે ન કરે, એનું પણ કાંઈ નહિ માત્ર પથરાનો માર ન આપે તો ઘણું!

આ ભૂવાને સૌ વિનતી કરી રહ્યા હતા. અમને કાંઈક બનાવો. હું ત્યાં બરાબર એની સામે જ બેઠો હતો. ભૂવો

કાંઇ બોલતો ન હતો. માત્ર નકારાત્મક માથું ધૂણાવતો હતો. મોં સુજણ થઇ ગયું હતું. એની દરેક હિલચાલ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ હતું. કુંડાળું બહુ નાનું હતું; અંતે ભૂવાને કાંઈક ચાનક ચડી લાગી એણે ત્યાં પડી'તી, એ એક થાળી, હાથમાં લીધી. બોલ્યો: ' જુઓ અત્યારે કાંઇ મીઠાઇબીઠાઈ નહિ થાય હો !'

મારું તો સમગ્ર ધ્યાન એની દરેકદરેક હિલચાલ ઉપર ચોંટયું હતું. ભૂવાએ થાળી લીધી પછી એક ચપટી જ રાખ ધૂણીમાંથી લીધી. એને રાખ લેતો અમે જોયો હતો. એણે કંઈક બોલીને એ ચપટી રાખ થાળી ઉપર જોરથી લીંટી કરતો હોય તેમ ઘસી. સૌના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ! ત્યાં રાખ ન હતી. થાળીમાં સુંદર લાલ જામનગરી કુંકુમ જાણે ચમકી રહ્યું હતું!

' હવે આ ભૂવાએ ધારો કે પોતાની બાયમાં આટલું કંકુ છુપાવ્યું હોય, પણ તો આટલી બધી નજરને ચુકાવીને એણે જે રાખ થાળીમાં ઘસી તે રાખ ક્યાં ગઈ! નીચે ઢોળાતાં તો કોઈએ જોઈ ન હતી. રાખ ત્યાં ન હતી એ ચોક્કસ હતું. કુંકુમ હતું એ પણ ચોક્કસ હતું. શી રીતે થયું એ જ માત્ર અચોક્કસ હતું. ને આજ દિવસ સુધી એ અચોક્કસ રહ્યું છે!

મેં ઘેર જઈને બીજે દિવસે ચુલાની રાખ લઈને થાળીમાં ખૂબ જોરથી ઘસી જોઈ હતી એ મને હજી યાદ છે. પણ એ રાખ તો રાખ જ રહી હતી!

છતાં આ પ્રસંગ ઉપર ઘણો મદાર મેં બાંધ્યો છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. એવા તર્કવાદીઓ માટે, કાલનો

વ્યુત્ક્રમ અને વર્ણનનો દોર તોડીને પણ, એક બીજો એવો જ આંખ સાક્ષીનો પ્રસંગ રજૂ કરું છું. આથી આમાં કોઈ પ્રયોગના વહેમોને ઉત્તેજન આપવાનું ધ્યેય રહ્યું છે એમ ન મનાવું જોઈએ. પણ કોઈ કોઈ વખત કોઈ વસ્તુ આપણા માટે કોયડા રૂપ રહી જ જાય છે અને જ્યાં સુધી એનું બીજું કોઈ કારણ આપણે આપી ન શકીએ, ત્યાં સુધી એને માટે રજૂ થતા કારણોનું આપણે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દષ્ટિથી સંશોધન કરવું જોઈએ એટલો જ કહેવાનો આશય છે. એક ઉચ્છેદક ફૂત્કારથી કોઈ અનુભવને કાઢી મૂકવો એમાં તો કોઈ દષ્ટિ જ રહી નથી

આ બીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. એ વખતે તો મારી ઉમ્મર પણ ખાસ્સી છવીસ સત્તાવીસ વર્ષની હતી. હું ઈન્ટરની પરીક્ષા દેવા અમદાવાદમાં આવ્યો હતો.

એ વખતે મેં જ્યાં મુકામ કરેલો ત્યાં એક ગૃહસ્થ કેટલાક હીપ્નોટીઝમના પ્રયોગો કરતા હતા. આ ગૃહસ્થને મેં તે પહેલાં જોયા હતા. એમણે મારી હાજરીમાં વર્ષો પહેલાં એનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એટલે આ 'બીજી વાર હું એને મળ્યો ત્યારે એ વાત ઉપર લગભગ દસેક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

ઈન્ટરની પરીક્ષા હતી ત્યાં સુધી તો મેં મહામથામણ કરીને મારા મનને આ ઘટનામાં રસ લેતું રોકી રાખ્યું.

પણ મન તો અંદરથી પોકાર કરી રહ્યું હતું કે ક્યારે લોજીકફોજીક પૂરું થાય અને ક્યારે હું આ પ્રયોગો નિહાળું. મણિલાલ નભુભાઈનું 'પ્રાણવિનિમય' વગેરે કેટલાંક પુસ્તકો તો મેં જોયાં હતાં. એટલે આ વિષયમાં મારો

સહેજ ચંચુપ્રવેશ કરી શકાય, રસ લેવા જેટલો. વળી એક સમય એવો હતો કે, જ્યારે આ ગૃહસ્થે મારા ઉપર હીપ્નોટીઝમનો પ્રયોગ શરુઆતમાં કર્યો હતો અને ખરાબ વાહક–medium તરીકે મને છોડી દીધો હતો. જેનું અંતઃકરણ કોમળ ને તરત આજ્ઞા માને તેમ હોય એ medium તરીકે સારું કામ આપે.

હું બેઠો હતો બીજા પણ કેટલાક અજાણ્યા ગૃહસ્થો ત્યાં હતા. એક વ્યક્તિ ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો.

વચ્ચે એણે કાંઈક એવું કહ્યું કે "હવે પૃથ્વી તત્ત્વથી મેં આને બાંધી લીધેલ છે એટલે કોઈ મલિન તત્ત્વનો હમણાં ભય નથી."

હું ત્યાં બેઠો હતો અને મારી હાજરીમાં એણે આ કહેવાની હિમ્મત કરી એથી મને નવાઈ લાગી. કારણ કે અમારે તે દિવસે થોડી દલીલો થયેલી, તેમાં મેં એના આ ધર્તિંગ ઉપર કઠણ પ્રહાર પણ કરેલા. એટલે અત્યારે જેવું એણે આ વિધાન કર્યું કે તરત મેં પ્રશ્ન કર્યો. 'આ પૃથ્વી-તત્ત્વ શું ' ને આ બંધન શું ?'

તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'હું તમને સમજાવું એના કરતા તમે જ અનુભવ લ્યો ને !'

'શી રીતે ?'

'તમે આંહી આવો, આનો પગ ઉપાડો.'

હું તરત ઊભો થયો. એ વ્યક્તિની પાસે ગયો દેખીતી રીતે એ નિદ્રા અવસ્થામાં પડેલી જણાઈ. એનું શરીર શાંત, હલનચલન વિનાનું, મુડદાં જેવું પડેલું હોય તેમ પડયું હતું. મેં થોડીવાર એની તરફ જોયું. જેના ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો

હતો એ એક જુવાન સ્ત્રી હતી. અને એનાં બંધ પોપચાં ઉપર રમતું સૌન્દર્ય જેટલું મોહક હતું એટલું જ નિર્દોષ હતું. સ્ત્રીનો, અને જુવાન રૂપાળી સ્ત્રીનો કિસ્સો હતો એટલે તેના પ્રયોગ કરનાર વિષે વધારે લેભાગુપણાનો આરોપ મૂકવાનું મન થાય તેમ હતું. પણ એણે શાંતિથી કહ્યું: 'પૃથ્વીતત્ત્વ એટલે ઘન-ભાર. આને મેં આંહીં પૃથ્વી-તત્ત્વથી બાંધી દીધેલ છે. તમે એનો પગ ઉપાડી જુઓ. અત્યારે એ આંહીં નથી એમ સમજવાનું. એનામાં કોઈ જાતની સંજ્ઞા રહી નથી, એ તો તમે જોઈ શકો છો.'

મેં ઉપેક્ષાપૂર્વક આહ્વાન સ્વીકારી લીધું. અત્યંત વિશ્વાસથી અને કાંઈક તિરસ્કારથી પણ ઝપાટાબંધ વધારે નિકટ જઈને એ સ્ત્રીનો પગ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મને તો ખાતરી જ હતી કે આવી ફૂલ જેવી કોમળ સ્ત્રીનો પગ હું જુવાન માણસ ઉપાડી ન શકું એ કાંઈ બનવાનું ન હતું. મેં તરત એના પગને જમણા હાથથી ઘૂંટી પાસે પકડીને ઊંચો કરવા માંડ્યો.

પણ મારો હાથ ખોટો પડતો હોય એવો અનુભવ થયો. પગ ઘણો ભારે જણાતો હતો.

પણ એ તો આ સૌ અંદર અંદર મળી ગયેલા હોય. એટલું જાણી શકાય એવો જિંદગીનો અનુભવ મેં લીધો હતો. એટલે એવી રીતે આ કોઈ છેતરી જાય એ વસ્તુ મને આકરી લાગી.

મેં વધારે જોરથી પગને ઊંચો કરવા માંડ્યો. સૂઈ રહેનાર સ્ત્રી જાણીજોઈને પગમાં ભાર મૂકતી હોય તો જણાયા વિના રહે નહિ. પણ એનામાં ઇચ્છાશક્તિ રહી

હોય તેમ લાગતું ન હતું પગનો ભાર નક્કર લોઢાના ભાર જેવો જણાતો હતો.

અંતે મે હાથનો આધાર લીધો. જેટલું હતું તેટલું જોર કર્યું. પગ ઊપડયો ખરો, પણ ભારે વજનવાળા કોઈ પદાર્થને આપણે પરાણે પરાણે થોડીવાર અધર રાખી શકીએ, ને હરપળે આપણો હાથ હમણાં દઈ દેશે એવો ભય મનમાં રહ્યા કરે એવી મારી સ્થિતિ હતી. થોડી વાર પછી મેં પગને હળવેથી નીચે મૂકી દીધો.

શી રીતે આ થયું તે સમજાયું નહિ. એ માણસ જે સમજૂતી આપતો હતો—પૃથ્વીતત્ત્વ વગેરેની—તે મનમાં બેસતી ન હતી. એટલે હારેલો દાવ સ્વીકારીને હું પાછો મારે સ્થાનકે તો ગયો, પણ કોઈ રીતે એનું Explanation—વિવેચન એ વખતે મારા મનમાં બેઠું નહિ. આજ પણ બેઠું નથી. અને છતા આ મે લીધેલો અનુભવ, સગડીમાં હાથ બળે એના જેવો નક્કર બનીને એક કોયડા રૂપે આજ દિવસ સુધી રહી જ ગયો છે!

આવો જ એક ત્રીજો પ્રસંગ જાત અનુભવનો છે. એમાં મારી પાસે બેઠેલા માણસના ખિસ્સામાં જે સિક્કો હતો, એ સિક્કાની ખરી સાલ, 'હિપ્નોટીસ્ટે' પોતાના મૂર્છિત વાહક દ્વારા બોલાવી હતી! આ તમામનો સાર એ કે 'મન' વિષેનો આપણો અભ્યાસ અધૂરો છે.

આટલી આડકથા માત્ર પેલા વીરપુરના ભૂવાના અનુભવ માટે અહીં આપવી પડી છે. એ આડકથાને છોડીને મૂળ વર્ણન ઉપર આવીએ, તો પ્રેમજી દફ્તુએ મને નોકરી ન આપી અને મારે જે ચાર છ મહિના

રખડવું પડયું, એ રખડપટ્ટીએ એક રીતે બજો તો મને અફાટ શીમનો અનુભવ આપ્યો.

બાગ, બગીચા, વનોપવન, જંગલ, મેદાન, રણ, આરોપાટ, ગેતીપટ એ તમામ કરતાં શીમમાં એક જુદું જ વ્યક્તિત્વ વસી રહ્યું છે. આ શીમમાં તમને ભય લાગે નહિ. એનું રૂપ એકધારું કંટાળો ઉપજાવનારું નહિ. એમાં જગલનો આનંદ મળે, પણ જ્યાં નજર કરો ત્યાં કોઈ ને કોઈ ફગ્તુ દેખાય! એટલે તમને ચેતનની હાજરીનો વિશ્વાસ આવે।

મારી મા શીમમાં ઘાસની ભારી લેવા જતાં. બારના ટોરા થાય ને અમે શેરીને છેડે અમારા ઘર પાસે રાહ જોઈ ને ઊભા રહીએ એટલામાં વાસો ફાટફાટ થતો હોય, ચોળિયા ઘાસમાં કે એવમાં કે ધ્રીમાં મો· પણ છૂપાઈ ગયું હોય, પરમેવો તો રેબઝેબ વહેતો હોય ને ઉતાવળી ગતિએ દોડયા આવતાં મા ને ભાભી નજરે પડે. એમની ભારીમાં કાં મગની શીંગ કાં ડાંડાં કાં ચીભડાં કાંઈક ચોક્કસ હોવાનું. એ આ ચીજો લાવ્યાં હોય—આપણને સાટે, ચોરીને. છતાં એ લાવ્યાં હોય એ નક્કી. ભારીની અધવચાળે એકાદ ઘાસના પૂળામાં એવી રીતે છુપાવીને આ વસ્તુઓ રાખી હોય કે કદાચ કોઈક ગોલો કણબી શેઢે મળે ને ભારી ઉતરાવીને આખી વીંખાવે તો પણ એની નજરે તો ઘાસનો પૂળો જ ચડે!

કેટલા પ્રેમથી મા, આ વસ્તુઓ ચોક્કસ ને ચોક્કસ લાવતાં એ આજે આટલાં વર્ષે સંભારું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે જીવનની ખરી કરુણતા મોટા થવામાં રહી

છે! એ શૈશવ કોઈ પણ દિવસ ગયું જ ન હોત—એ મા પણ ગયાં ન હોત, એ શીમ, એ ઘાસ, ને એ ચોરીછૂપીનો ખજાનો પણ ગયો ન હોત—કાંઈ જ ફેરફાર વિના એમ ને એમ એ રહ્યું હોત—પણ ભગવાન મહાકાલની મર્યાદા, રામચંદ્ર જેવાને પણ યાદી આપવા આવી ચડે છે એ વાલ્મીકિના કવિસત્યમાં કેટલું કારુણ્ય રહ્યું છે! આહીંથી સઘળાંએ એક પછી એક જવું જ જોઈએ અને આંહીં જ સઘળાંએ એક પછી એક આવવું જોઈએ.

એ વયના કેટલાક સંસ્મરણો વેરણછેરણ પડેલાં છે એમાંનું એક અત્યંત પ્રબળ સંસ્મરણ આજે દૃષ્ટિએ ચડે છે. એ સંસ્મરણ છે નજરોનજર ચુડેલને રાસડો રમતી જોયાનું.

એ વખતે ખાદી રૂપિયાની સોળ હાથ મળતી. ખાદી એવા સુધરેલા નામે એ કાપડને કોઈ ઓળખતું નહિ. એ તો પાણકોરું કહેવાતું. ને પાણકોરા તરીકે વેચાતું અમારે ત્યાં ફળીમાં વાળુ થયા પછી સભા ભરાતી. એમાં ચાંદની રાત હોય તો રાતના અગિયાર બાર સુધી એ સભા ચાલતી. એમાં એક તરફ 'છન્ના' આળિયા' ચાલતાં હોય, તે બીજી તરફ ત્રણ કે ચાર રેંટિયા ઉપર મારી મા, ગલઢીમા, કાકી, ભાભી સૌ કાંતવા મંડયાં હોય. એ વખતે 'કાંતણ યજ્ઞ છે' એવું, પાંચ વરસના છોકરાને વાંચતાં વાંચતાં, ન સમજાવાને લીધે આપઘાત કરવાનું મન થાય એવું વાક્ય, કોઈ છપ્પાંગાંધીઘેલાએ, હજી બાળ પાઠપોથીમાં ઘુસાડી કાઢેલું નહિ, એટલે જે નાનકડા છોકરાં હતાં એ પણ કાંઈ ને કાંઈ કવિતા મોંએથી બોલીને આ મોટાઓના

આનંદમાં પોતપોતાની પૂણી સાચવી શકતાં હતાં. આ કાંતણયજ્ઞ ચાલતો હતો, પાણકોરું તૈયાર કરવા માટે નહિ, પણ કંપનીને રૂપિયા એકનું બરાબર સોળ શેર કાંતી દેવા માટે! મને સાંભરે છે કે હું જ્યારે બરોબર હોય ને ઘણી ફીટી નીકળે ત્યારે માને કાંતેલા સૂતરની ધટ પૂરી કરવા માટે ઘણી વખત સવારમાં વહેલા ઊઠીને ફાળકા નેવે મૂકવા પડતા કે એના ઉપર થોડો મેહ વરસી પડે ને ઘટ દેખાય નહિ. આ સૂતર કંતાતું તે અને છાણાં વેચાતાં તે—એ પૈસા માની ખાનગીમાં રહેતા. એ વખતે રૂપિયાના ઓગણીસસો છાણાં મળતાં માનો છાણું ભેગું કરી કરીને દરરોજ નીકળી જતો, ત્યારે એક ઓગણીસસો છાણાં થતાં!

આ કાંતણયજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે અમે કુકડુંકુ રમતા. અથવા તો કોઈ ડાહી વાત સાંભળવા બેસી જતા. એક વખતની વાત છે કે ચાંદની હોવાથી આમ કાંતણયજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં સૌને સાંભર્યું કે આજે તો હુતાશની છે. કાંતણક્લાસમાં રજા પડી ગઈ. સૌ મજાએ ચડી ગયાં. સૌ સૌનાં ઘરમાંથી, તાંસળીમાં ધાણી ખજૂર, દેખાય જે મળ્યું તે લાવીને ખાટલી ઉપર ખાવા બેસી ગયાં. હુતાશની પ્રગટે, તો દર્શન કર્યા પછી બીજું કામ હાથ ઉપર લેવું એમ નક્કી થયું.

અમારા ઘરના પાછલા ઉત્તર તરફના ભાગમાં મોટું ફળી હતું. એ ફળીમાં એક લીમડો હતો. લીમડાને ફરતો મોટો ઓટલો હતો. એ ઓટલા ઉપર ચડીએ તો સામે દૂર મતવાના ટોરા ઉપર ત્યાં હુતાશની પ્રગટતી તેની જ્વાળા નજરે ચડતી.

વીરપુરની તાલુકાકચેરી એના જૂના કિલ્લાના એક
ઝા ઉપર આવેલી છે. નીચે જેલ છે ને સિપાઈઓની
ા રહે છે. ઉપર નિશાળ છે. નિશાળ ઉપર જવા
! રસ્તા ઉપરથી પગથિયાં છે. આ પગથિયાં ઉપર
ઝે એટલે કોટની રાંગે રાંગે પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ પણ
ામ છે. આમાંથી પૂર્વ રાંગે રાંગે જતાં, કાંઈક ઠીક
, પણ ઘણા જ અગોચર જણાય એવા સ્થળમાં, એક
ા આવેલો છે.

અમે અમારા લીમડાવાળા ઓટલાથી, હુતાશનીનાં
ર્શન કરીએ, તો બરાબર સીધી લાઈનમાં અને લગભગ
ધ્યમાં આ કોઠો આડે આવેલો દેખાતો.

આ કોઠાને અમે ઘણીવખત, નીચે રસ્તા ઉપર
ાભા રહીને ડોક ઊંચી કરીને જોયો હતો. કોઈ ને કોઈ
ાપ ડોકાતો ન હોય એવું ત્યાં ભાગ્યે જ બનતું. એ
ઠા સુધી, નિશાળની રાંગે રાંગે ચાલીને જવાની, દિવસે
ાણ ભાગ્યે જ કોઈ હિમ્મત કરતું. કારણ કે ત્યાં એટલી
ધી અગોચર પડીપાથરી રહેતી કે ન પૂછો વાત ! કોઈએ
ખાસ કામ માટે ત્યાં સુધી જવાની હિંમત કરી હોય તો
ભલે, બાકી મારી સાંભરણમાં કોઈ છોકરો તો ત્યાં ગયો જ
ન હતો !

અમે સૌ હુતાશનીને પ્રગટ થવાની રાહ જોઈને
બેઠાં હતાં. તે દિવસે કાંઈક મોડું મુહૂર્ત હતું. એટલે
આડાઅવળાં ગપ્પાં ચાલતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં તો
ઠંડા મધુરા પવનને લીધે આંખ ઘેરાવા માંડી. ને ઓછા
શ્રદ્ધાળુ હતા તે સૌ એક પછી એક સરવા માંડ્યાં.

અંતે અમે—હું, મારી મા અને ભાભી ત્રણ જણાં અને એક બેન—એ સૌ અમારી ખડકીમાં થઈને પાછળના ભાગમાં ગયાં. અને ઓટલા ઉપર ચઢીને હુતાશની જોવા ઊભાં રહ્યાં.

અમે એ પ્રમાણે ત્યાં ઊભાં હતાં. પેલો કોઠો, સીધી લાઈનથી જરાક પશ્ચિમ તરફ આવેલો, ઝાંખો ભૂખરો ચાંદનીમાં નાહી રહેલો ત્યાં ઊભેલો નજરે પડતો હતો. અમારી દૃષ્ટિ હુતાશનીની જ્વાલા જોવા માટે અધીરી હતી. રાતના લગભગ દસ અગિયારનો સમય હતો. એ પ્રગટી! એવો અધીરો ભાવ સૌના મનમાં વસી રહ્યો હતો.

એટલામાં એક મહાન આશ્ચર્ય થયું. પેલા કોઠા ઉપર કોઈ બાઈ દેખાઈ. જાણે કે અદ્ધરથી ઊડીને પડી હોય! ચાંદની નાહ્યા જગતમાં ઘણી વખત આકારની જે સ્પષ્ટતા દેખાય છે એ ભ્રમણાત્મક હોય છે. એ પ્રમાણે આ આકાર દેખાયો તે દૃષ્ટિભ્રમનો હોઈ શકે.

જ્યાં દિવસે લોહછાતીનો માણસ જવાની હિમ્મત ન કરે, ત્યાં રાત્રે એક બાઈ આવવાનું સાહસ કરે એ તો ગજબની વાત હતી. છતાં આ બાઈ ત્યાં ઊભી રહીને ચાલી ગઈ હોત તો, તો સંભવિત હતું કે કોઈ બંડુમાર એમ પણ કરી બેસે. નીચેથી ઉપર આવ્યું હોય. પણ એ પળ થઈ—ને આ બાઈ ચાલી!

આવી રીતે ચાંદનીમાં ચાલવાના ભ્રમ પણ આપણી દૃષ્ટિને છેતરે એવા ઘણી વખત દેખ્યા છે. એટલે આ સ્થિતિ સુધી, ખરી રીતે એ દૃષ્ટિભ્રમ ગણાવો જોઈએ. પણ હજી એક વધુ આશ્ચર્ય બાકી હતું.

પેલી બાઈએ તો બે જ ક્ષણમાં પોતાનું રૂપ પ્રગટયું લાગ્યું. ચાંદનીમાં એનાં વસ્ત્ર ધોળાં દેખાતાં હતાં. ને કોઠાની દીવાલ ઉપર રાસડા લેતી ફરવા લાગી! હવે તો દૃષ્ટિભ્રમ હોય તો આ દૃષ્ટિભ્રમ કેવળ હિમાલયના પચીસ હજાર ફીટ ઉપરાંતના બરફ ભર્યાં મેદાનનો ભ્રમ હોઈ શકે. ત્યાં આપણા પોતાનાં મોં ઈન્દ્રધનુરંગી વાદળમાં આપણી નજરે પડે છે! અને આપણી ખરી જાત વિષે આપણને ભ્રમમાં નાખે છે! તે દિવસે વાતાવરણમાં આવું કોઈ હિમાલયનું મોજું આવી ચડયું હોય તો ભલે—બાકી આ બાઈને ત્યાં રાસડા લેતી જોવી, નમતી, વળતી, કેડવાળતી, તાલી લેતી, અસલ રાસડા રૂપમાં નિહાળવી, એટલી બધી દૃષ્ટિભ્રમની વ્યાખ્યા, મન, ઘણા પ્રશ્નો કરીને સ્વીકારે—કે વખતે ન પણ સ્વીકારે.

મેં મારી માને પ્રશ્ન કર્યો પણ ખરોઃ 'મા! કોણ હશે! ત્યાં શું કરે છે અત્યારે?'

'કોઈક એ તો બેટા! હુતાશનીનાં દર્શન કરવા!' પણ સૌ—મા ભાભી આ જોઈ રહ્યાં હતાં. એટલે એક દૃષ્ટિનો આ ભ્રમ ન હતો. ત્રણ દૃષ્ટિનો ભ્રમ હતો. અને વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે—વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કાંઈક પણ વાતચીત થઈ હોય, તો તો એકના ભ્રમનો બીજાને ચેપ પણ લાગે. પણ વાત કાંઈ જ થઈ ન હતી. ને થઈ ત્યારે ખબર પડી કે જે હું જોઈ રહ્યો હતો તે સૌ જોઈ રહ્યાં હતાં! ને સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં હતાં!

પરંતુ પરાકાષ્ટા તો હજી હવે આવવાની હતી. એ પરાકાષ્ટા વિના તો આ આખી ઘટના સંપૂર્ણ ન ગણાય.

હુતાશની પ્રગટી. અમે દર્શન કર્યાં. પેલી રાસડા રમતી બાઈએ પણ જાણે કે દર્શન કર્યાં–કારણ કે તે હોળી ઉપર ફરતી ફરતી થોડી વારે થંભી ગઈ હતી.

અને પછી કાંઈક હવામાં ઊડ્યું,–કોઠામાં જ પડ્યું લાગ્યું. અને એક જવાળા જેવી જવાળા થઈ જતી નજરે પડી!

'ચાલો સૌ એ...' માએ કહ્યું. પણ દેખીતી રીતે સૌના મનમાં આ વાતનો કોયડો અણઉકેલ્યો બેઠો હતો. છોક-રાંનાં દેખતાં ન બોલાય માટે કોઈ બોલતું ન હતું.

મેં આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કર્યો છે. દેખાયું એ ચોક્કસ ત્યાં દેખાયું હતું. કોઈ વાસના દેહ જેવી સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે ખરી! હોય તો એના નિયમ શા! ન હોય તો આવી આંખ સાક્ષીના ભ્રમનું વિવેચન શું!

પણ જો ખગોળશાસ્ત્ર પોતાને અપૂર્ણ માને, વિજ્ઞાન પોતાને અપૂર્ણ માને, ભૂગોળ પોતાને અપૂર્ણ ગણે, તો જીવન-શાસ્ત્રે શા માટે પોતાને સંપૂર્ણ ગણવું જોઈએ! આધ્યાત્મવિદ્યા તો શિશુ અવસ્થામાં હજી ન હોઈ શકે! વિષય જેમ વધારે ને વધારે મનની એકાગ્રતા માગનારો તેમ તેમ એના અધિકારી જન ઓછા ને ઓછા–એ નિયમ પ્રમાણે, આવા અનુભવ જ્ઞાનના જ્ઞાતા કોઈ એક બે જણા હોય એ સંભવિત નથી લાગતું! અને આવો અનુભવ વ્યક્ત કરનારી પરિભાષા સમજવા માટે જે અધિકાર જોઈએ તે અધિ-કાર પણ દુનિયાના ઘણા જ ઓછા માણસોમાં મળી આવે અને એથી આ વિદ્યા ઓછી વ્યાપક થાય એમ ન બને! અને એમ પણ ન બન્યું હોય કે આ મહામૂ-

લખવાન વસ્તુના ગ્રાતા ઓછા હોવાથી એના લેભાગુની સંખ્યા જ વધારે દેખાતી હોય ને એ રીતે આખી વિદ્યા જ ખાડે ગઈ હોય ?

એ જે હોય તે. આ કોયડાઓ હજી તો દુર્ભેદ્ય જ રહ્યા છે.

વીરપુરના વસવાટનો પહેલો અંત હવે નજીક આવી રહ્યો હતો. પ્રેમજી દલ્લુએ જ્યારે મારી ભલામણ ન જ કરી ત્યારે એક બીજી દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો.

મોટીકુંકાવાવમાં મારી ફઈના દીકરા શંકરભાઈ રહેતા હતા. એ વખતે મોટીકુંકાવાવ જેને 'હોડો' જેવું ગામ કહીએ એવું ગામ ગણાતું. ત્યાં પ્રભાશંકર મયાશંકર કરીને એક બ્રાહ્મણ હેડમાસ્તર હતા. શંકરભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો. અને પ્રભાશંકર માસ્તરે અરજી મંગાવી ભલામણ કરી. ડાહ્યાભાઈ વેણીરામ મહેતા, ઉમરેઠના ખેડાવાળ, એ વખતે આસિ. એજ્યુ. ઈન્સ્પેક્ટર હતા. જેતપુરમાં એમનો મુકામ રહેતો. એને જરૂર હોય ત્યારે મારો માખણ ઘી વીરપુરથી પહોંચાડવામાં આવતાં. એટલે એ પરિચિત હતા. કાયદાએ કાયદાની બારીઓ સરજી છે તે પ્રમાણે, મારી ઉમરનો બાધ નેવે મૂકવાની બારી ગોતી કાઢી. ને મારી નિમણુક થઈ. મોટીકુંકાવાવના ચોથા આસિ. માસ્તર તરીકે. માસિક રૂપિયા ચારના પગારથી.

એ હુકમ જ્યારે વીરપુરમાં આવ્યો, ત્યારે આખા ઘરમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો.

પણ એ આનંદ ક્ષણજીવી નીવડ્યો તરત—અમને—માને અને દીકરાને—બન્નેને ભાન આવ્યું કે અમે છૂટાં

પડતાં હતાં !

કોને ખબર હતી કે અમારું આ છૂટા પડવાનું છેલ્લું જ હતું !

કોને ખબર હતી કે એ વિદાયપ્રયાણની એવી તો ચિરસ્થાયી કારુણ્યભરી અસર જીવનના તાણાવાણામાં વણાઈ જશે કે કોઈ મેઘાણી જેવાનો,

'મા મને કોઈ દી સાંભરે નૈ"
કેવી હતી ને કેવી નૈ',

એવો સ્વર સાંભળતાં જ આંસુ છલકાતી આંખોને હંમેશા છૂપાવવી પડશે ?

આ વિદાયપ્રયાણની એક ટૂંકી નોંધ સદ્‌ભાગ્યે મારી પાસે છે.

વિદાય પ્રયાણ વખતે થયેલા સર્પદર્શનની હકીકત એને આધારે નોંધી છે. નહિતર તો એ યાદ પણ ન હોય ! આ નોંધપોથી સચિત્ર સુંદર ત્રિરંગી બનાવેલી છે. ને એમાં આવેલી હકીકત, વિશેષ તો નહિ, પણ તે વખતની સાચી છાપ રજૂ કરનાર ગણાય.

[૮] જેમાં મરિયમ બીબી પાસે નવલકથાઓ વાંચતાં ફરીને સાહિત્યરસ જાગી ઊઠે છે !

વીરપુરથી જેતપુર આઠ માઈલ એટલે ચાર ગાઉ થાય એની ટિકિટ બે આના. પણ સાધારણ રીતે એ બે આના ખરચવા એ વૈભવ ગણાતો. એટલે વીરપુરથી જેતપુર જવું હોય તો ચાલીને જ જવાય. આ જાણે કે અમારા ઘરનો રિવાજ હતો. અમારું ઘર પણ જેતપુરની સડકે, એટલે વહેલા ઊઠીને ખખેરી મૂકીએ, તો ભાદર નદીએ દાતણપાણી થાય કટકબટક શિરામણી કરીને પછી ગામમાં જઈ કાંઈ લેવું કરાવવું હોય તો લઈને સાંજે પાછા વીરપુર ભેગા સોળ માઈલની પગ મુસાફરી થાય. ચાર આના બચે. શીમની તાજી હવા મળે. આ અમારા ઘરવ્યવહારની સામાન્ય પ્રણાલિકા પડી ગયેલી. એ જ હંમેશાં અમારા ઘરનું વાતાવરણ !

વીરપુરથી જેતપુર સુધીના આ ચાર ગાઉના રસ્તાએ મને જેટલો કલ્પનારસ પાયો છે એટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ રસ્તાએ પાયો હશે હું પછી પાછળથી જેતપુરમાં ભણવા આવ્યો હતો, એટલે આ રસ્તો ઘણો

પરિચિત બન્યો. રસ્તાઓ ઘણી વખત મને મિત્ર જેવા જણાયા છે! એમની સાથે તમે સુખદુઃખની વાતો કરી શકો. કલ્પનાનો વૈભવ માણી શકો. અરે! ઘણી વખત તો જીવન ફેરવી નાખે એવા નિશ્ચય લઈ શકો. મેં એવા ઘણા નિશ્ચયો રસ્તા ઉપર ફરતાં ફરતાં જ લીધા છે!

જેતપુર વીરપુરનો આ ધોરી રસ્તો રાજમાર્ગ ગણાતો. સ્ટેશને જઈને ઘેટાં બકરાંની પેઠે પૂરાઈને નવાગઢ ઊતરવું અને પછી ત્યાંથી ચાલતાં જેતપુર જવું એ વાત મારા પિતાને તો બિલકુલ રુચતી જ નહિ. ઘણી વખત એમને તો જોખમ લઈને પણ સીધી સડકના આ રસ્તે જવામાં જ મજા પડતી. જેતપુર જવા માટે વીરપુરવાળાને નવાગઢનું સ્ટેશન ફાવે. જેતપુરનું પોતાનું સ્ટેશન તો ઘણું દૂર પડે. એટલે આ રસ્તો જ અમે લેતા. એ રસ્તાને અમારી સાથે ઈતિહાસ રસ્તાનો સંબંધ બની ગયો હતો. આ રસ્તે જતાં એક વખત પોતાને કેવી વીતી હતી તેની વાત મારા પિતાએ, સૌને ચેતવવા માટે કહી હતી. એ આડકથાએ ઠીક ચેતવણી, જાણવા જેવી–આપી.

આંખમાંથી કણું કાઢે એટલીવારમાં તમને સોના–રૂપાના ભારમાંથી મુક્તિ અપાવનારા સંતો જેતપુરમાં ડગલે ને પગલે મળે. એક વખત મારા પિતાને એવા કોઈ જોખમ સાથે ફરતાં ત્યાંની ચોકશી બજારના કોઈ બે ગૃહસ્થોએ નજરમાં રાખ્યા હશે. ભાદરનો પૂલ ઊતરીને રસ્તે પડ્યા ત્યાં પીઠડિયે જનારું ગાડું મળી ગયું, એટલે પેલા બે ગૃહસ્થોએ ત્યાં ડેરો પાડવામાં માલ નથી એમ

ધારીને, પીઠડિયા પછી ટોડા બાંધ્યા.

પીઠડિયા મૂકો, પછી થોડે દૂરથી વેરાન પાટ શરૂ થાય છે. એકલા ગડગડિયા પાણા અને ઝાડઝાંખરા વિનાના ધાર ટેકરા.

પીઠડિયા પછી ખડિયો ખભે નાખીને મારા પિતાએ વીરપુરની દશ નોંધી અને ખંખેરી મૂક્યાં. કલાકની ચાર માઈલની એકધારી ગતિ એ એમને માટે સહજ વાત હતી.

વીરપુરનો ધાર ઉપરનો ઓરડો દેખાય છે તો ઘણે દૂરથી, અને એમ લાગે કે આ વીરપુરની હદ આવી, પણ એમ આવતા આવતાં ચાલનારને એ ગાળો લાંબો લાગે છે. વળી એ ગાળો એકાંતનો, આસપાસ ખેતર વિનાનો, ને ભાગનાર ભાગી જાય તો, ધાર ટેકરાઓમા ગુપત થઈ જવાની મજા પડે તેવો છે. આ ગાળામાં પેલા બે જણાએ હાથચાલાકી કરી લેવાની તક જોઈ.

પોતે એકલા હતા, એટલે મારા પિતા ઝપાટાબંધ માર્ગ કાપી રહ્યા હતા. પાસે જોખમ હતું. સમય સાંજનો નહિ, પણ બપોરના બાર એકનો હતો. આ ગાળામાં સમ ખાવા માટે પણ ઝાડ ઉગતું નહિ એટલે ક્યાંય છાંયડો મળે તો થોભવાની વાત જ ન હતી. ચાલી નાખવાનું હતું.

પોતે એ ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં રસ્તા ઉપર જ જાણે કે જમીનસરસો પડેલો પણ જમીનમાંથી ફૂટયો હોય એવો એક માણસ આવળના જેવા તેવા છાંયડા પાસે દેખાયો. એ પણ જાણે કે કોઈના સાથની રાહ જોતા હોય એવો લાગતો હતો. મારા પિતાને જોતાં

જ એ બોલ્યો: 'આવો, આવો; મા'રાજ! સોપારી ખાઈને ચાલ્યા જઈએ. આટલામાં તો મારું બેઠું ક્યાંય કુંકુંય નથી! હું વાટ જોઉં છું કે, કો'ક સાથ આવે તો નીકળું! આવો ને!'

પણ મારા પિતાનો જીવનભરનો એક સિદ્ધાંત હતો. મુસાફરીમાં કોઈ મિત્ર નહિ. એમની પાસે જોખમ હતું. એટલે આંખ તો ચારે તરફ ફરતી જ હતી. એને કાંઈ જવાબ ન દીધો. ચાલતા રહ્યા.

થોડેક દૂર આગળ જતાં આ રસ્તા ઉપર એક બીજા માણસને એમણે ઝડપથી આવળના ઝાંખરા પાસે, કુદરતી હાજતે ગયો હોય તેમ બેસતો જોયો. એમને શંકા પડી. પણ એ બોલ્યા નહિ, ચાલતા રહ્યા. એટલે પેલો માણસ પણ સાથ લેવા આતુર હોય તેમ બેઠો થયો. 'મા ગ જ જી! ક્યાં વીરપુર જાવું છે? નો તો મારે પણ ત્યાં જ આવવું છે. સાથે ચાલ્યા જઈએ!' એણે પણ સાથ આપવાની વાત કરી.

એક ક્ષણની પણ સરતચૂક થાય તો પ્રશ્ન જીવન–મરણનો હતો. ખડિયો તો જાય–એ તો ઠીક, પણ માર મળે તે નફામાં. એક પણ વાક્ય બોલવામાં જોખમ હતું. કારણ કે એટલું તમારું ધ્યાનભંગ થાય તો આ ઉઠાવ-બટાઉ માટે એ પૂરતું હતું. પાંચ રૂપિયાની નોટ ફેંકીને, પાંચસોની, એંકના ચશ્મા ઉપરથી ઉઠાવી લેનારા આ ધ્યાન-ભંગની રમત જ રમે છે. આંહીં પણ એ જ રમત હતી. જરાક વિશ્વાસ રાખો એટલી જ વાર. તમામ ઠગ જાણે છે કે માણસ માત્ર થોડોક ને થોડોક તો વિશ્વાસમાં

તણાઇ છે. અને એને માત્ર એ પળ પકડવાની હોય છે!

પણ મારા પિતાએ જેવો આ નવા મિત્રને સાથ આપતો જોયો કે તરત એ સાવચેત થઈ ગયા. પાછળ બેઠેલો માણસ અને આ માણસ, એ બેની વચ્ચે પોતે આવી ન જાય એ જોવાનું હતું!

એમણે તરત રસ્તો જ બદલ્યો!

'અરે! કેમ મા'રાજ? કેમ તર્યાં?'

જેણે જીવનભર ભગવાન કૌટિલ્યના વૃદ્ધચાણક્યનો શ્લોકે શ્લોક, આખો દિવસ અત્યંત પ્રેમ ને પ્રશંસાથી વારંવાર વાંચ્યો હતો એણે પ્રત્યુત્તર આપવામાં જે ભયંકર જોખમ રહ્યું હતું તે તરત કળી લીધું. સમય, શબ્દ માટે હતો નહિ—ત્વરિત કાર્યનો હતો.

પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. બન્નેની વચ્ચેથી નીકળી જવાનો જે માર્ગ એમણે લીધો હતો, તે ચાલુ રાખ્યો.

'અરે, પણ મા'રાજ! એ બાજુ ક્યાં હાલ્યા? ત્યાં ક્યાંય પાણી મળે એવું તમારી જાણમાં છે? ભાતું તો અમારી ભેગું'ય આ રહ્યું' પણ પાણી વિના ખાવું કેમ કરીને?'

ઉત્તરમાં મારા પિતાએ આસપાસ પડેલા થોડાક ગડગડિયા ભેગા કરીને ખડિયામાં નાખ્યા. ભાગવામાં જોખમ હતું. પણ ઊભા રહેવામાં કાંઈ ઓછું ન હતું. એટલે ધીમી ગતિ ચાલુ રાખી. થોડી વારમાં ગડગડિયા પથ્થર વધારે મોટા પડ્યા હતા એવું ઠેકાણું હાથ કરી લીધું. સ્થળ પણ ઊંચું હતું.

આવા જાહેર માર્ગ ઉપર વધારે વાર રહેવામાં તો

ભય રહ્યો છે એ બન્ને ઉઠાવગીરો જાણતા હતા. એમણે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની એક નવી તરકીબ શોધી કાઢી. પથરા ભેગા કરવા એ કોઈ ગાંડપણ હોય તેમ બન્ને જણા હસવા માંડ્યા !

'અરે ! પણ આ શું આદર્યું છે તમે મા'રાજ ! આપણે ત્રણ જણા છીએ ને બેટીનો કોઈ આપણને મારી જાશે ?'

એટલી વારમાં તો ઠીક જેવું અંતર પોતાની ને બન્ને આદમીની વચ્ચે પડી ગયું હતું. વળી પોતાની આસપાસ ગડગડિયા પડ્યા હતા. સ્થળ પણ ઊંચું હતું. પેલા ઉઠાવગીરો સડકના ધૂળવાળા મારગમાં ઊભા હતા. ત્યાં પાણા હતા નહિ. હવે મારા પિતાએ તરત જ એમને પડકાર્યા: 'એક ડગલું બેટીના ! હવે જો આ બાજુ ભર્યું છે તો માથું રંગાઈ જાશે !' :અને વાટ જોયા વિના એમણે તો ગડગડિયા ચાલુ પણ કરી દીધા !

માણસ ચેતી ગયો હોય તો, સિંહ જેમ શિકારને જતા રહેવા દેવાની ઉદારતા બતાવે છે, તેમ આ સજ્જનો પણ એ નિયમનું પાલન કરે છે !

તરત બન્ને હસતા હસતા પાછા જેતપુર તરફ રવાના થઈ ગયા.

જ્યારે મારે કુંડલાવાવ જવાનું નક્કી થયું ત્યારે હું અને મારી મા—આ પરિચિત રસ્તે, નવાગઢને સ્ટેશનેથી ગાડી પકડવા ઊપડ્યાં. અમે બન્ને મા દીકરો, એ રસ્તા ઉપર અલકમલકની વાતો કરતાં નીકળ્યાં. બેમાંથી કોઈના અંતરમાં ખ્યાલ નહોતો કે અમારો ભેગા રહેવાનો આ છેલ્લો

પ્રસંગ હતો. બન્ને જણાં આનંદમાં હતાં. મારે કુંકાવાવ જવાનું હતું. માને પોતાનો છોકરો પરદેશ કમાણીએ ચડ્યાનો સંતોષ હતો. કુંકાવાવ પણ એ વખતે પરદેશ હતું. ને ત્રણ રૂપિયા તો ત્રણસો જેવા લાગતા હતા!

આ રસ્તા ઉપર સ્ટેશને જતાં એક વાવ આવે છે.

આ વાવમાં હું અને મારી મા બન્ને પાણી પીવા ગયાં. અરધાક પગથિયાં ઊતર્યાં હઈશું ત્યાં એક ભયંકર સર્પ દીઠો. કોણ જાણે કેમ અમારા બન્નના દિલમાં એની ધડક સર્પ તરીકેની નહિ–પણ કોઈ આગામી અમંગલ તરીકેની બેસી ગઈ!

એકદમ બહાર દોડ્યાં ગયાં બહાર જઈ ને શ્વાસ લીધો. હવે સ્ટેશન પાસે હતું. ગાડીનો વખત હતો. મારી માએ અચાનક કહ્યુ: 'આજ આપણે જાવુ નથી!'

'અરે બા! છેક આંહીં આવીને હવે નથી જાવુ!'

મારી બા કાંઈ બોલ્યાં નહિ પણ એમની આંખ-માંથી આંસુની ધારા ચાલી નીકળી. સાડલાથી જેમ જેમ આંસ લૂએ તેમ તેમ નવાં નવાં આવે!

'આપણે ત્યાં જાવુ જ નથી બા! ચાલો. ભલે નોકરી જતી!'

'ના, તું તારે બે દિ પછી જાજે, પણ કોણ જાણે કેમ પેટમાં કાંઈક બળવા માંડ્યું છે. આ નાગ આજ ક્યાંથી જોયો?'

'અરે! બા! તમે તો આવાં ને આવાં વહેમી રહ્યાં. એવા તો આપણા ઘરમાં હમેશાં નીકળે છે. હમેશાં મારા કાકા વાંસડો લઈને નાગ સાથે જ જુદ્ધ બેસે છે. તમે તે

દિ માથું ઓળતાં'તાં ને મોભારેથી તમારી પડખે જ પડ્યો'તો એ ભૂલી ગયાં? અવાવરુ વાત હોય તો નામ પણ નીકળે!'

'પણ કોણ જાણે કેમ—ભઆ! મને લાગે છે—' મા તે પછી વાક્ય પૂરું કરી શક્યાં નહિ. 'આ તો સાક્ષાત જમદેવ! આપણે વખતે પાછાં ન મળીએ...' એવો કોઈ ભાવ એમના મનમાં આવ્યો હશે! કોણ જાણે!

'અરે! મા! ઊઠો. મારે નોકરી કરવા જ નથી જાવું, હાલો, પાછાં વીરપુર ભેગાં થઈએ. વીરપુરમાં લોટ માગશું ને મજા કરશું, હાલો!'

તે દિવસે અમે મા દીકરો ખરેખર વીરપુર પાછાં ફર્યાં. છેક સ્ટેશને જઈને ગાડીને જાતી જોઈ. અને પછી પાછો વીરપુરનો પંથ પકડ્યો.

પણ જેનું જાવાનું નક્કી છે એ કેટલા દિ રોકાય! બે દિવસ પછી પાછાં એ જ રસ્તે સ્ટેશને આવ્યાં. ટિકિટ લીધી. માની વિદાય લીધી. લાકડાની જાળીની બહાર મા ઊભાં રહ્યાં. મોટામાં મોટો—કોઈ જબરજસ્ત ત્યાગ કરતો હોઉં તેમ હું, મારી પાસે રહેલી બે કે અઢીઆનાની સિલિકમાંથી, માને બેવડિયું ફદિયું આપવા એક વખત એ જાળી પાસે આવ્યો, અને એક બેવડિયું ઢાવડિયું એમને આપ્યું. રસ્તે કંઈક લઈને ખાતાં જવાય માટે. દોડીને પાછો ગાડીમાં બેઠો. ગાડી ઊપડી હું જોતો રહ્યો, મા પણ જોતાં રહ્યાં. દૂર-દૂર નજર પહોંચી ત્યાં સુધી અમે જોતાં જ રહ્યાં! પછી હું ગાડીમાં રડી પડ્યો, મા ત્યાં ઝાડ નીચે. અમારું આ છેલ્લું મળવું. ત્યાર પછી અમે એકબીજાંએ કોઈ દિવસ

એકબીજાને જોયાં નહિ! મા ગયાં! જાણે કોઈ દિવસ હતાં જ નહિ! વીરપુરમાં વિ. સં. ૧૯૬૨ [ઈ. સ. ૧૯૦૬] માં ભયંકર પ્લેગ આવ્યો. તે વખતે હું કુંકાવાવ હતો. પણ આહીં વીરપુરમાં તો પ્લેગે સોથ વાળી નાખ્યો. એ જમાનામાં એ રોગ નવો હતો, એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં જેમ ઇન્ફ્લુએન્ઝાએ અનેકને ઉપાડી લીધા, એવું જ કાઠિયાવાડમાં આ પ્લેગે કર્યું! સેંકડો ઘરને તાળાં દેવાઈ ગયાં. એ વખતે મા ગયાં. ભાભી પણ ગયાં.

મારા પિતાની એક નોંધપોથીમાં આ કૌટુમ્બિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે: "રામજીની વહુ મોંઘીનું 'પ્રતુ' ૧૯૬૨ના આસુ સુદ ૧૪ સોમવારે 'વીરપોર' થયું છે. તેડું આવતાં. તે પહેલાં છોકરો ત્રણ દિવસે આવીને વળી ગયો. તથા રામજીની મા, સા. ૧૯૬૨ ના આસુ વદ ૯ ગુરુવારે મરણ પામ્યાં છે. બપોર વખતે. વીરપોરમા. બન્ને મરકીથી મરણ પામેલ હતાં. બોલતાં બોલતા છેવટ સુધી."

પરંતુ એક સાથે થયેલાં આ બન્ને મૃત્યુએ મારા પિતાની ધીરજની જેમ કસોટી કાઢી, તેમ એમનામાં રહેલી એકપંથી વિચિત્રતાની—અને પોતાનો વિચાર સત્ય લાગે તો એને માટે ગમે તે હદ સુધી જવાના એમના નિશ્ચયબળની, અને જમાના કરતા ઘણા આગળ રહેલા એમના સત્ત્વની પણ પરીક્ષા કરી.

મારાં ભાભીની જીવનદષ્ટિની એક વાત આગળ આવી ગઈ છે. એ બાઈમાં કોઈ એવી અજબ ખીકાશ હતી કે એના સાન્નિધ્યમાં રહેનાર પછી એના વિના આંધળુંભીંત થઈ જાય. ભાભી મૃત્યુ પામ્યાં પ્લેગમાં, તે વખતે મા પાસે

હતાં. એમની વચ્ચે સાસુવહુ જેવો સંબંધ તો રહ્યો જ ન હતો. એમ લાગે કે જાણે મા અને દીકરી બેઠાં છે! જ્યારે જુઓ ત્યારે બન્ને એકબીજાના સુખદુઃખની વિશ્રમ્ભ કથા કરતાં હોય. એટલે ભાભી મૃત્યુ પામતાંની સાથે જ આઈએ જીવનનો મનથી તો જાણે ત્યાગ કરી દીધો!

આ વખતે આખું વીરપુર ખેતરમાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહેતું. અમે ખેતરમાં ઝૂંપડાં તો બાંધ્યાં'તાં, પણ ઘર રેઢાં મૂકવાનું પાલવે તેમ ન હતું. આ નવીન રોગમાં વેદ ડૉક્ટર હજી કંઈ સમજ્યા ન હતા. ઠાકોર સુરાજીએ લોકદૃષ્ટિ કેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ હજી ભયના વાતાવરણથી જ અનેક ઢળી પડતા.

મારા પિતા એક વસ્તુ વારંવાર કહેતા. એમને જંતુનું જ્ઞાન એ વખતે થયેલું, પ્લેગનાં 'રજકણ' ફેલાઈ જાય છે માટે શીમમાં ભાગી જવું એવું સૂત્ર એમણે સ્વીકારેલું. પોતે ઘણુંખરું શીમમાં રહેતા. વાડીએ રોટલો કરી લેતા. ભાભીને સુવાવડ આવે તેમ હતી—એટલે ઘરઆંગણે પણ રહ્યા વિના છૂટકો ન હતો. પણ જેમ બને તેમ ઓછાં 'રજકણ' લેવાં એ નિયમ રાખેલો. મેં અપનાવેલો 'રજકણ' શબ્દ, ટાગોરના 'રપાક' ઉપરથી નહિ, પણ આ ઘર વાતાવરણમાંથી સૂચિત થયો હતો. પણ પ્લેગનાં આ રજકણ ઘણાં ભયંકર હતાં. ભાભીનાં મૃત્યુ પછી એનાં કપડાં ધોઈ નાખવા માટે બા ગયાં, ત્યારે મારા પિતાએ, કપડાંને બાળી નાખવાનું કહ્યું. પણ બાનો જાણે કે જીવ ભાભીની સાથે જ હતો. એમણે કહ્યું કે 'હવે જે થાતું હોય તે ભલે થાય. હવે વહુ ચાલ્યાં ગયાં છે ને મારા

વને પણ આંહીં ધરપત નથી !'

ત્યાર પછી મારી માને પ્લેગ લાગુ પડ્યો. છેવટના ત્રણ દિવસની એમની જીવનમૃત્યુની લડત રહી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ જેતપુર હતા, એટલે એ એકલા આવતા જતા, પણ માને દહેશત હતી. અંબાશંકર માની પથારી આસપાસથી ખસે નહિ. મા બહુ કહે તો આઘાપાછા થાય પણ હોય ત્યાં એટલામાં જ ! કેસરફઈ કુંકાવાવથી માની માવજત માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં. માએ એને કહ્યું કે અંબાશંકરને ગમે તેમ કરીને પણ કાઢી મૂકો.

એવામાં એક દિવસ સવારે, અંબાશંકર વાડીયુંમાં રોટલા કરવા ને ખાવા માટે ગયેલ.

કેસરફઈએ સમાચાર આપ્યાઃ 'ભાભી! અંબાશંકર તો જેતપુર ગયો !'

'ગયો ? હા....શ !'

મા એટલું બોલ્યાં. ને ત્રણ દિવસ થયાં જે જીવને દહેશત લાગતી હતી કે અંબાશંકર પણ આમાં ભરખાઈ જાશે કે શું—એ જીવ, આ સાંભળ્યા પછી માત્ર અરધા કલાકમાં જ પ્રયાણ કરી ગયો !

છેવટની ઘડીએ મારી સંભાળ લેવાની કેસરફઈને માથે ભલામણ કરતાં ગયાં !

માનવતી અંદર કેવી કેવી અવનવી પ્રેમની રંગસૃષ્ટિ વસી રહી છે!

આ પ્રમાણે ભાભીની પાછળ મા ગયાં. માનું મરણ સાંભળ્યું ત્યારે મારા પિતાને એક વિચાર આવ્યોઃ 'આ પ્લેગનાં 'રજકણ' હવે તમામને ભરખી જાશે. એને સ્મશાન

લઈ જાશે તો ઓછામાં ઓછાં બીજાં ચાર માણસો—માને ઉપાડનારાં—ભરખાઈ જાશે. મરણ પામેલાની તમે આ ક્રિયા કરો કે તે ક્રિયા કરો એમાં કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી. એ તમામ અર્થહીન છે. આ વિચાર એમણે અનેક વખત અમારી પાસે મૂકયો હતો. આજે એ વિચારને એમણે એકલાએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવાનો ભીષણ નિશ્ચય કરી લીધો !

ફળીમાં આંટો માર્યો. જગ્યા શોધી. કોઈને કાંઈ કહ્યું નહિ. પણ ઘરમાંથી કોદાળી લાવ્યા. ખાડો ખોદી નાખ્યો. કેસરફઈ તો આભા બની ગયાં. આ વિચાર સાંભળતાં એમને બિચારાંને કાંઈ સમજણું પડી નહિ ! 'અરે ! પણ ભાઈ ! તને દરબાર ઠપકો આપશે ! અને માણસ શું કહેશે ?'

'માણસનું કામ નથી. ઠીક પડે તેમ ભલે બોલો. દરબારનો એ વિષય નથી. આ વિષય વૈદકનો છે. અને આને આંહીંથી ઉપાડીને જનારા અને એના સંસર્ગમાં આવનારા હવે તમામ ભરખાઈ જાશે મારે રોગનાં 'રજ-કણ' ફેલાવા દેવાં નથી !'

એમણે માને ખાડામાં સુવારી દીધાં. ઉપર ધૂળ વાળી નાખી. તક મળ્યે એ ઉપર પોતે ઓટલો ચણાવીને ત્યાં વેદ-વૈદક-વેદાંતના વિષયનું વાચન કરવાનો મનથી સંકલ્પ કરી લીધો. પછી માની માંદગીની આસપાસની તમામ જગ્યાને બાળી નાખી. ઘરમાં પણ ઠેર ઠેર અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. રજકણ માત્રને બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો.

ઠાકોર સુરાજીને આ વાતની ખબર પડી. એમણે માણ

પિતાને તેડાવ્યા! દાટવાથી મુસલમાન થવાય ને બાળવાથી હિંદુ થવાય એ વાતનો પિતાએ સાફ ઇન્કાર કર્યો. કીમતી આણુ જ છે. પછીના ખોળિયાને કાંઈ જ નથી એ વાત દર્શાવી. પણ છેવટે દરબાર માફું આપે, ને બળદગાડીમાં માને સ્મશાન લઈ જઈને દાહ દેવો, જેથી ઓછામાં ઓછું માનવજોખમ થાય એ શરતે એમણે માને સ્મશાનમાં દાહ દીધો! માની પાછળ તરત ઘરની સમૃદ્ધિ ચાલી નીકળી. ગાય ગઈ. ભેંસ ગઈ. દુઝાણું ગયું. ઘર આંગણેથી છાશ ગઈ. રેંટિયો ગયો. રોટલો ગયો. ઘરશોભા ગઈ. જાતમહેનત ગઈ. પ્રતિષ્ઠા ગઈ અને સૌથી વધુ તો એ કે, પિતાની જીવનની રસવૃત્તિ જાણે ચાલી ગઈ! પછી એમને જીવનનો વૈભવી રસ રહ્યો નહિ। અને કોઈ દિવસ મળ્યો પણ નહિ. એમનું જીવન કેટલું સંયમિત હતું એનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. વર્ષો સુધી એમણે દૂધ અને રોટલાને મુખ્ય ખોરાક બનાવી કાઢ્યો હતો. કોઈ વખત ટ્રેઇનમાં આવીને રાતના અગિયાર વાગે ઘરની સાંકળ ખખડાવીએ, તો પોતે ઊઠીને બારણું ઉઘાડે: પછી ખબરઅંતર પૂછીને તરત જમવાનું પૂછે. ગખમાંથી જેવ દરની માફક ચીપિયો ભરાવીને ફટ બાટી કાઢે—અને એ બાટીનો સ્વાદ તો દાઢમાં રહી જાય એવો. એવે ટાણે પણ એ ઊની ઊની હોય; ને એને હાથનો સ્પર્શ પણ નહિ. ચીપિયાથી જ કાઢવાની! જાણે ખાખાની ધૂણી. આ જીવન એમણે પાછલાં વર્ષોમાં પોતાની સાથે એવું તો વણાટમાં મેળવી લીધું હતું કે એ જ એમનું મુખ્ય ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું. જીવન શું છે એ

જાણવાનું. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી ૭ સાત મહિને કે બે અસલ બાખી રખડતા રખડતા ઘર આંગણે આ ચડ્યા. અંબાશંકરભાઈએ એમની તેજસ્વી સાધુમૂર્તિ જોઈ સત્કાર કર્યો; બેસાર્યા. બોલ્યા કે 'વો ડોસા ઈધ બેઠતા થા, વો કહાં હૈ! ઉસ્કુ મિલનેકે લિયે હમલો આયે હૈં!' જ્યારે સમાચાર જાણ્યા. ત્યારે પછી તરત ચાલ નીકળ્યા. અંબાશંકરભાઈએ સત્કાર કરવા પોતે તૈયાર છે, એમ કહ્યું, પણ એમણે તો કહ્યું કે અમે વરસમાં એક વાર એમની સાથે જ્ઞાનવાર્તા માટે આવતા. કપડાં-અનાજની અમારે પડી નથી!

આ પ્રમાણે માના મૃત્યુનું એક અત્યંત કરુણ નાટક જ્યારે મારા પ્રિય ઘરને ખંડેરમાં ફેરવી રહ્યું હતું એ સઘળો સમય હું કુંકાવાવમાં હતો.

કુંકાવાવમાં એ વખતે પ્રભાશંકર મયાશંકર જોશી મુખ્ય મહેતાજી હતા. એના હાથ નીચે હું ઉંફ્તો આસિસ્ટંટ હતો. પગાર ઘણું કરીને રૂપિયા ચાર હતો. મારા ગયા પછી થોડા જ વખતમાં પ્રભાશંકર માસ્તરની તો બદલી થઈ ગઈ. એની જગ્યાએ કહાનજી જીવા પરમાર—આપણા કવિ દેશળજીના પિતા ત્યાં આવ્યા.

દેશળજીભાઈનું નામ તે વખતે પોપટભાઈ હતું. ઘણું કરીને એ રાજકોટમાં મેટ્રિક ક્લાસમાં હતા. પોપટ-ભાઈમાં કુમાશ ઘણી હતી. જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતા હોય. અમારા જેવા માટે તો ગામડામાં, એ વખતે એ મોટા માનનો વિષય હતા! મેટ્રિકમાં ભણવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન મનાતી. દેશળજીભાઈના પિતાને પણ

પોપટભાઈની પ્રગતિ માટે ઘણી મોટી આશા હતી. અને પોતે પિતાના જેવો નહિ પણ પોપટભાઈ સાથે મિત્રના જેવો વર્તાવ રાખતા. પોપટભાઈ વેકેશનમાં આવે ત્યારે અમને ઠીક મજા પડતી.

તે વખતે કુંકાવાવ ગામ એક રીતે સુખી ગણી શકાય તેવું હતું. વીરપુરની બજારમાં દિવસે જોવા ન મળે એટલાં માણસો ત્યાં રાત્રે બજારમાં હોય. અમારા ફઈના દીકરા શંકરભાઈ વેપાર કરતા, ખાસ કરીને ખાંડનો. કપાશિયા ને ગોળ પણ સંઘરતા. એમની દુકાન ગામને એક છેડે. એટલે અમે રાત્રે જમીને નીકળીએ તે ધીમે ધીમે દુકાને પહોંચીએ. ત્યાં દુકાનના પાછલા ભાગમાં એક નાનું ભંડકિયું હતું. એ ભંડકિયામાં શંકરભાઈ રાત્રે મોરસની દાબોટા બનાવતા. મને એમાં રસ પડતો. અમે નિરાંતે મોરસની ચાસણી કરીએ. પછી પતાસા જેમ આકરી ચાસણી થાય કે એનો ઊનેઊનો ઘાણ ઉતારી ઉતાવળે એને લોટાથી કે એવા સાધનથી ભાંગવા મંડી પડીએ. એટલે દાબોટા જેવી ભૂકો ખાંડ થઈ જાય. બંને ખાંડના ભાવમાં ઠીક ફેર રહેતો, એટલે કાંઈક કમાણી થતી. મેં એ ખાંડની ચાસણી બનાવવાનું 'ટયુશન' લીધું- અને મને તો એ ભારે સરસ વાત લાગી. મને વેપારમાં રસ પડવા માંડ્યો.

શંકરભાઈનો સ્વભાવ એટલો સરસ હતો કે તમે દુઃખ માત્ર ત્યાં ભૂલી જાવ. એમના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની મીઠી મોહિની હતી. મારા પિતા એમના મામા થાય. મામા ભાણેજની વચ્ચે એટલો બધો પ્રીતિમેળ

હતો કે એકના વિના બીજાનું કોઈ શુભ કામ આરંભાય જ નહિ. એ પ્રીતિને લીધે હું પણ શંકરભાઈ માટે પ્રીતિ-પાત્ર બની ગયો. શંકરભાઈ વળી બળદનો વેપાર પણ ખેડતા. આંહીં ગુજરાત બાજુ—વઢિયારમાંથી બળદ લેવા આવતા. એ ત્રણ કણબી સાથે નીકળતા. એક વખત એ પ્રમાણે ઓગણીશ બળદ લાવ્યા. ફળી નાનું ને એમાં ઓગણીશ તો બળદ બાંધ્યા. પછી હાલવાની જગ્યા તો શેની હોય ? એમાં પાછું કેસરફઈનું ને વહુનું નિત્યયુદ્ધ ચાલતું હોય. પડખે પાડોશમાં ભુમરાણું થતું હોય. પગ મૂકવાની જગ્યા મળે નહિ. એ છતાં એ સાંકડમોકડવાળું ઘર અજબ જેવી આકર્ષક શક્તિ ધરાવતું.

ઘરનાં તમામેતમામ માણસ, કેસરફઈ, શંકરભાઈનાં વહુ—તમામને, આ વીરપુરથી આવેલ કાકા માટે અજબ પ્રીતિ હતી. એટલે તો મને કુંકાવાવમાં માના મૃત્યુ પછી પણ એકલવાયું ન જણાયું.

એ ગામ એક રીતે જુનવાણી હતું. પણ એને નવો રંગ આપવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો. પ્રભાશંકર માસ્તરે એક શિક્ષકસમાજ સ્થાપેલો. એના આદ્ય પ્રણેતા તો ઘણું કરીને બગસરા દરબાર વાજસુરવાળા હતા. કણ્ણપીના મિત્ર તરીકે એટલામાં એ, એક સંસ્કારી આત્મા હતા. એમના ગામના હડાળાની દરબારી નિશાળના મહેતાજી હરખજી, આ શિક્ષકસમાજમાં અગ્રેસર તરીકે ભાગ ભજવતા. આ શિક્ષકસમાજ એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ બની રહેતો. કહાનજીભાઈએ પણ પ્રભાશંકર માસ્તરની પ્રવૃ-ત્તિ ચાલુ રાખી. એવાં સંમેલન ભરાતાં ત્યારે અમને

આનંદ આનંદ થઈ રહેતો !

છતાં વીરપુરના હિસાબે આંહીંનું જીવન ઘણું ઓ
સંસ્કારી હતું. કારણ કે આ બાજુ હજી કેળવણીનો પ્રતા
આવી રહ્યો હતો.

પણ કુંડાવાવમાં નિરાંત ન હતી. કારણ કે દ
તો ધમાલ હોય. દુકાને જઈએ ત્યાં જોખવાનું, હિસા
માંડવાનું, ખાંડ તૈયાર કરવાનું કામ ચાલે. એટલે ચ
વર્ષોમાં મારી કલ્પનાનો મૂળરંગ ઊડવા માંડ્યો. પ
કુંડાવાવમાં એક મોટો ફાયદો થયો. એણે મને થોડો વધ
વ્યવહારુ બનાવ્યો.

કુંડાવાવનો એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે. મા
દસ એ વખતે ઠીકઠીક હતું. મારા કરતાં તો મોટા લોક
છઠ્ઠી સાતમીમાં હતા પણ એક છોકરો, અંદરજી, ત્રી
ચોપડી ભણતો, તે ઘણો ઊંચો. તાડના ત્રીજા ભાગ જેવડો
ઊભો હોય તો હું એની છાતીએ માંડ પહોંચું ! આ અં
દરજીની આંખો ગોળ બિહામણી. લાંબી ખજૂરી જે
પાતળો દેહ. સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિનાની નાકમાંથી બોલા
ભાષા અને મોં ઉપર બિલાડીએ ચૂંટ્યા હોય તેવા ઉઝરડ
માણસ એને જોતાં જ ધ્રૂજી ઊઠે. એવો વરવો અને કઢં
અને પાછો રોકડો ! એ પાઠ બોલવા ઊભો થાય તો મા
કરતાં બમણો તો ઊંચો લાગે. હું તો એ વખતે ટેબ
ઉપરથી ઊઠું જ નહિ ને ! અને ક્યાં એને ઊભો કરવો હો
ત્યારે આગળના મોટા ટેબલ ઉપર બેસું એટલે નાનો
ન લાગું ! પણ અંદરજી આ કળી ગયો હતો, એટલે
તે તોફાન પણ કરે ! ટેબલ ઉપર ચડું તો એના આ

હું માંડ તમાચો ચોડી શકું. એટલે તમાચો તો અશક્ય. સોટી હજી એ વખતે હું રાખતો નહિ. એ વૈભવ મેં બીલખામાં શરૂ કરેલો. એટલે અંદરજી, મારે એક કોયડા રૂપ થઈ પડ્યો!

ક્લાસમાં મોનિટર એને બનાવ્યો હોય તો ઉપાધિ ઓછી થાય. પણ અંદરજી ભણવામાં ભેંશના ભાઈ જેવો.

છોકરા નાનકડા હતા. પણ ટીખળને ને ઉમ્મરને બહુ બહુ ધારો સંબંધ છે. નાનકડા હોય તો ટીખળ વધારે હોય. મોટા હોય તો મસ્તી વધારે હોય. એટલે અંદરજી તો હવે મારી સત્તા માટે પ્રશ્ન રૂપ થઈ પડ્યો.

એક દિવસે કોણ જાણે શું બન્યું તે મારામાં હિમ્મત આવી ગઈ. અંદરજીને કંઈક સવાલ પૂછ્યો. અંદરજીએ એવો જવાબ આપ્યો કે સૌ હસી પડ્યા. થઈ રહ્યું. મારું તો નાક કપાતું હતું. મારે અંદરજીને બેસારી જ દેવો જોઈએ. હિમ્મત આવી ગઈ. અંદરજી બેઠો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. બોલ્યા વિના ચોડી જ દીધી. ચોડતાં ચોડાઈ ગઈ—પણ મનમાં બીક હતી કે જો અંદરજી ઊભો થયો, તો મારું માથું એની છાતીમાં દાબી દેશે. એ બીકમાં ને બીકમાં મોટેથી ત્રાડ મારી: 'તું મને બનાવે છે એમ? લે!' એમ કરીને બીજી ચોડી. ને પછી તો ત્રીજી પણ. ત્યાં તો અંદરજી રડી પડ્યો! ઓત્ તારીની! આ આવડો દેહ છે, પણ અંદર તો છોકરું જ રહ્યું છે. એ ખબર અચાનક પડી ગઈ. બસ, તે દિવસથી અંદરજીનો ધાક ઊડી ગયો.

પણ હેડમાસ્તર કહાનજી પરમાર માણસપરખુ હતા.

એણે મને એકદમ આઠમીમાં બોલાવી લીધો ! અને પોતાના જ ખાસ મદદગાર તરીકે રાખી લીધો. એમની તબિયત એ વખતે નબળી હતી. એમને* દમનો વ્યાધિ હતો. એટલે એક એવો શિક્ષક એમને જોઈતો હતો જે ટાકરીઆનો ટાકરીઓ હોય અને પાછો હોશિયાર પણ હોય એમણે મને પસંદ કર્યો

એમની આ પસંદગીથી મને ઊંચુ ધોરણ તો મળ્યું, પણ બેસવાનું એમની પાસે જ. એમાંથી મારા ઉપર એમનો વિશ્વાસ બેઠો. એટલે ઘરના કામકાજ માટે મને રોકવા માંડ્યા. પાંચ વાગે માસ્તરના ઘેર જવુ—પણ હું સૌથી નાનો, એટલે ઘરમાં કામ કરવા રોકાઉં. ખાટલા પાથરુ. પથારી કરુ. દીવાબત્તી તૈયાર કરુ વાતો કરુ ને પછી મોડેથી ઘેર જાઉં ! આ વસ્તુ મને તો ભારે પડવા માંડી. મને તે વખતે ખબર નહિ કે આ વસ્તુ મારી જેવી તેવી મહત્તાનો પાયો નાખનારી નીવડશે. આ કામમાં તૈયાર થયો તો એટલી વાત ઉપર મને વીરપુરમાં પાછળથી નોકરી મળી, ત્યારે મોટી સગવડતા મળી ગઇ હતી. બેઠાં બેઠાં વીરપુર માસ્તરની વહુ પાસે ચોપડીઓ વાંચવાની ! તે વખતે ખૂંચતી આ વાત પણ ઉપકારક નીવડી. કુદરતની કેવી યોજના છે !

એક વખત રવિવારે અમે બે જણ લૂગડાં ધોવા

* આ દમનો વ્યાધિ એમણે પ્રાણાયામથી લગભગ કાઢયો હતો પ્રાણાયમથી એ જ પ્રમાણે દમને નાબુદ કર્યાનો એક બીજો દાખલો પણ મે જોયો છે. પ્રાણનું શાસ્ત્ર આપણે લગભગ ગુમાવી દીધુ છે.

ઊપડયા. હું અને એક નોનમેટ્રિક થયેલો સાત રૂપિયાનો માસ્તર હતો એ. એ નોનમેટ્રિકયો વળી નાટક લખતો. ને એ ભજવાશે ત્યારે પોતે શાહુકાર થાશે એમ સ્વપ્નાં સેવતો. એને આ હેડમાસ્તરનાં કપડાં ધોવાં રવિવારે જવું પડે તે પસંદ ન હતું. પસંદ તો મને પણ ન હતું. પણ હું એ છતાં કોઈ દિવસ ગેરહાજરી ન કરતો. હવે આ નોનમેટ્રિકયાએ મને એક યુક્તિ બતાવી.

'તારે અલ્યા! કોઈ દિવસ કપડાં ધોવા આવવું જ ન પડે એમ કરવું છે?'

'શી રીતે?' મેં પૂછ્યું.

'જો ધોરિયામાંથી ઝીણામાં ઝીણી રેતી લે. પછી આ સાહેબનું, લોનનું કડિયું છે ના, એમાં થોડી થોડી ભેરી દે. પછી તારે લૂગડું ધોવું તો છે જ. એટલે જરાક ઘસિ દેજે. જોઈ લે મજા. આ કોઈ દી કપડું ધોવા ન આપે. બીજું શું?'

તે દિવસે એના કહ્યા પ્રમાણે કપડાં ધોવાયાં. પણ ઘેર જઈ ને સૂકવ્યાં ત્યાં અસંખ્ય કાણાં!

ભાઈ નોનમેટ્રિકયો તો ગજબનો નીવડ્યો. ખરેખર ત્યાર પછી કોઈએ કોઈ દિવસ કપડાં ધોવાનું કહ્યું નહિ.

દેશળજી પરમારના પિતામાં એક મહાન ગુણ હતો. એ ન્યાયી બહુ જ હતા. શક્તિ જ્યાં જુએ ત્યાં એને પ્રોત્સાહિત કરે. મારામાં શક્તિ છે એ જાણી ગયા હતા. આ સ્થાનમાં હું ખોટી રીતે આવ્યો છું એ પણ જાણી ગયા હતા. એમણે મને આગળ વધવાની સલાહ આપેલી. પોપટભાઈને મેટ્રિકમાં જોઈ ને મને તો કંઈનું કંઈ થાય. પણ

ક્યાં કુંકાવાવ, ક્યાં રાજકોટ અને ક્યાં મેટ્રિક ને ક્યાં એ ખરચો. ક્ષિતિજમાં સઘળે અંધકાર હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે અમારા મૂળગામ કેરાળામાં અમારા કુટુંબમાં લગ્નનો ઉત્સવ. કેરાળા કુંકાવાવ વચ્ચે પાંચ જ ગાઉનું અંતર. મારું મન ત્યાં જવા ઠેકડા મારે. પણ નિશાળ–નિશાળમાંથી રજા ન મળે.

શંકરભાઈ પોતે આવ્યા, પણ રજા ન મળી. પરીક્ષા માથા ઉપર હતી. આઠમીનો ભાર મારા ઉપર હતો. એટલે રજા એક દિવસની પણ આપવાની સ્પષ્ટ ના હતી.

એટલામાં પોરબંદરથી મારા એક કાકા ત્યાં આવ્યા. દામોદરકાકા. એ પણ કેરાળા જવા ઊપડેલા. હવે તો મારું મન કહ્યું નહિ કરે એમ લાગ્યું. નોકરી છોડી દઈને ભાગી જવાનું મન થાય. પણ એમ કાંઈ ભાગી જવાય છે? હું તો રોઈ રોઈને અધમૂઓ થઈ ગયો. પણ રજા ન મળી તે ન જ મળી. શનિવારની બપોરે ઘેરે જઈને ઓશરીમાં રોતો રોતો પડ્યો. ખાવાપીવાનું રામ રામ!

પણ હેડમાસ્તર અત્યંત પ્રમાણિક. શનિવારે સૌ ઘેર ગયા. તે પછી પહેલા આસિસ્ટંટે લગ્નમાં જવાની રજા માગી. પહેલો આસિસ્ટંટ તો વજનદાર ગણાય. એને ના પાડવી એ ઔચિત્યભંગ જેવું કહેવાય. એમણે એને જવાની હા તો પાડી, પણ તરત એનું મન ડંખ્યું. આને હા પાડું તો પેલા નાનકડા માણસને કેમ નહિ? હું પડ્યો પડ્યો રોતો હતો, ત્યાં આવીને પહેલા આસિસ્ટંટે પોતે જ કહ્યું કે તમને હેડમાસ્તરે જવાની રજા આપી છે. આ હેડમાસ્તર પરમાર! અને હું પણ તરત ખાધાપીધા વિના

રસ્તે જ પડી ગયો! વખત છે ને પાછળથી વિચાર ફેરવે તો!

હું કુંડલાવાળ બહુ રહ્યો નહિ હોઉં. પ્રેમજી દસ્તુ વીરપુરમાંથી બદલાઈ ગયા હતા. એની જગ્યાએ એક મેમણ માસ્તર બાટવાથી આવ્યા. નુરમહમ્મદ અહમ્મદ કુમળી એ એનું નામ. આ માણસે મહેનત કરી અને મારી નિમણૂક વીરપુરમાં થઈ.

આ પ્રમાણે હું બીજી વખત જ્યારે વીરપુરમાં આવ્યો, ત્યારે તમામ પ્રકારનું જીવનભાથું લઈને પછી જ ત્યાંથી નીકળ્યો. નુરમહમ્મદ માસ્તર એકલા હતા. છૈયાંછોકરાં કાંઈ મળે નહિ. એમનો એક ભાઈ જૂના વખતમાં ભાગી ગયેલો. તેનો પત્તો હતો નહિ. જાતના મેમણ હતા, પણ બહુ જ અશરાફ આદમી હતા. એમની મારા ઉપર કોણ જાણે કેમ પણ બહુ જ પ્રીતિ થઈ. એનું એક કારણ એ હતું કે જે વસ્તુની તાલીમ મેં કુંડલાવાળમાં લીધી હતી, લાવવું મૂકવું, ઘરકામ કરવું, બૈરાં પાસે વાતો કરવી, વાતો વાંચવી—એ વસ્તુની જ નુરમહમ્મદ માસ્તરને જરૂર હતી. એમણે મારી નિમણૂક કરાવી. અને હું વીરપુરમાં આવી ગયો. વીરપુરમાં હું આવ્યો ખરો, પણ વિશાળ ઘરમાં મા, ભાભી, ગાયો, ભેંશો ભરી ભરી સમૃદ્ધિ હતી તે વિશાળ ઘર હવે ખંડેર જેવું લાગતું હતું! મારા પિતા ગામ જાય ત્યારે તો એ ઘરમાં એકલા રહેવાની હિમ્મત પણ ચાલે નહિ. આખું ઘર માનાં સંસ્મરણોથી ભર્યું હતું કોઈ જગ્યા એવી નહિ કે જ્યાં હું ઊભો રહું અને મા ન સાંભરે!

એ હૃદય ઉપર કેટલો જબરજસ્ત આઘાત થયો હશે

અને એમાંથી કેટકેટલી ઊર્મિઓ મરી ગઈ હશે એ જાણવાનું આજે કાંઈ સાધન નથી. પણ એક વાત આજ પણ હજી યાદ રહી ગઈ છે. ઓશરીમાં જ્યાં મારાં મા માથું ઓળવા બેસતાં, ત્યાં મને કોણ જાણે કેમ, મનમાં લાગ્યા કરે કે કોઈક વખત આ બેઠેલાં દેખાશે! બહારથી આવું ત્યારે એમ માનીને હું ત્યાં જતો ! એટલે માની આ ખાલી પડેલી જગ્યામાં કાંઈક પણ આવે તો આધાર મળે તેમ હતું. એમાં એ વખતે એક વસ્તુ આવી ચડી. વાર્તારસ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરના વહુ જુવાન હતાં છોકરું-છૈયું કાંઈ હતું નહિ કામકાજ આખો દિવસ કાંઈ મળે નહિ. આમ બાઈ થોડી મિજાજી, માનિની કહેવાય તેવી નારી, પણ એને સાહિત્યનો ભારે શોખ. ભણેલ તો કાંઈ નહિ. આવડે નહિ એક અક્ષર, પણ જો કોઈ વાંચે તો એ ઊઠવાનું નામ જ લે નહિ ને! ચૂલા ઉપર રાંધણું બળી જાય એ હા, પણ વાર્તા અધૂરી મૂકવી એ બને નહિ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરની વહુ—એનું નામ ઘણું કરીને મરિયમ બીબી, એણે જુદા જુદા અનેક છોકરાઓ પાસે વાર્તાઓ વંચાવી. પણ એને કોઈ છોકરો ફાવે નહિ. મરિયમ બીબીમાં ઊંચા પ્રકારની રસિકતા હતી. જેવો તેવો છોકરો વાંચે એ એને ગમે નહિ. એને તો વાર્તાના તાનેતાનમાં ઓતપ્રોત થાવું હતું. એ વખતે વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈનું 'દુર્ગાદાસ' વંચાતું હતું. એક દિવસ સૌ વાંચતા હતા—એમાં મેં પણ વાંચ્યું. થઈ રહ્યું. બીજે દિવસથી એ આખી કામગીરી મારી ઉપર જ આવી પડી ! એટલું જ નહિ. પાંચ વાગે છૂટીને તરત અમે ઘેર જતા અને સાત સાડા સાતે

પાછા વાતરસિયા ને રમતરસિયા સભા ભરવા આવી જતા. મરિયમ-બીબી, સોપારી ને સૂડી લઈ ને બેસે. વાત વાંચવી શરૂ થાય.

મરિયમ બીબીમાં એક પ્રકારનું તેજસ્વી રૂપ હતું. આંખ ફેરવીને જોશે ત્યારે લાગે કે હમણાં કાપી નાખશે. હસે ત્યારે તો જાણે મોતીના હમેલા પડી રહ્યા છે એવા સુંદર દાંત ! મોટી નિર્મળ આંખો, મુગલ ચિત્રમાં આવે છે એવું જોધબાઈ શૈલીનું થોડું ગોળ, નાના ધારીલા નાકની સુરેખતા જાળવી રહેલું સુંદર મોં—અને એવી જ ભાવભરી એની હૃદય ઉદારતા !

નાસ્તો તો હમેશાં આવે જ. નુરમહમ્મદ માસ્તર દરબારગઢમાં જાય એટલે આ સભા ભરાય. એમાં પ્રમુખસ્થાને મરિયમબીબી. મરિયમબીબીને એવો જ ચોપટનો શોખ. જો કોઈ ગંડી કરે તો રાતના બાર વગાડે ! એવો જ એને નાટકનો પ્રેમ. અમારી પાસે નાટક તૈયાર કરાવરાવે. કંઈક લાડમાં રહેલી, સ્વભાવે અત્યંત મિલનસાર, ચારિત્રમાં અણીશુદ્ધ સો ટચનું જાણે કુન્દન, છોકરા તમામ ભેગા થાય એ એના પુત્ર જેવા અને જેવડા. એટલે ધમાચકરડી અને રમમતમમ્મત તો એવી જામે કે એમાં વખત ક્યાં જાય છે એનું કોઈને ભાન જ રહે નહિ !

મરિયમબીબીએ, વિદ્યાનવિલાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, જૂનાં પુસ્તકો, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, કરણઘેલો, વનરાજ ચાવડો, નર્મગદ્ય, અને બીજાં જે જે વાર્તાનાં પુસ્તકો લાઈબ્રેરીમાં હતાં તે તમામ મંગાવ્યાં. પછી મેં એ વાંચવા શરૂ કર્યાં. મને પણ એવો રસ પડવા માંડ્યો કે મરિયમ બીબીના

ટહૌકા વચ્ચે આવે નહિ અને વાર્તાનો રસ જામે નહિ. મરિયમ બીબી વિના જાણે સભા નિર્જીવ થઈ જાય. મરિયમબીબીએ તો જીવનની એક પળ પણ રસવિહોણી રહેવા દેવી ન હોય તેમ સવાર, બપોર, સાંજ જ્યારે વખત મળે ત્યારે, આ તમામ ઈતિહાસની નવલકથાઓ સાંભળવા માંડી ! અને મેં એ વાંચવા માંડી.

[૮] મરિયમબીબી ઉર્ફે ખતીજા પાસે હું વાર્તાઓ ઉપર વાર્તાઓ વાંચ્યે જ જાઉં છું!

મરિયમબીબીનું ઘણું કરીને એક બીજું નામ પણ હતું. ખતીજા. આ ખતીજામાં જેવી ઊંચા પ્રકારની સાહિત્યરસિકતા હતી, તેવી જ શૂરવીરતા પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ પણ હતી. વીર દુર્ગાદાસ વાંચતાં, જ્યાં એ અન્યાયનો સામનો કરતાં ઘાયલ થાય છે ને કૂવામાં સંતાય છે, દુશ્મનો તપાસ કરવા આવે છે, અને જે કૂવામાં દુર્ગાદાસ સંતાયો છે, એના લગભગ કાંઠા સુધી આવે છે, હમણાં દુર્ગાદાસ પકડાશે કે શું એવી ગંભીર પળ આવે છે, વાંચનાર સાંભળનાર સૌ હવે શું થશે, એની આતુરહૃદયે રાહ જુએ છે, અને ખતીજાબીબીની આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો ચાલવા માંડે છે! એનો સહાનુભૂતિભર્યો આત્મા વીર દુર્ગાદાસની સંકટપરંપરા નિહાળીને દ્રવી જાય છે!

તે દિવસે તો મારામાં રહેલા કોઈ અજ્ઞાત માનસને ખતીજાબીબીનું આ વાર્તાપ્રિય માનસ ગમ્યું હશે એમ કહી શકાય. પણ આજે જ્યારે આખા પ્રસંગને નજર સમક્ષ ખડો કરીને પૃથક્કરણશીલતાથી નિહાળું છું, ત્યારે

લાગે છે કે હું કુંકાવાવથી વીરપુર આવ્યો ને જે વખંભર ઘર, શૂન્યતાના સાગર સમું લાગતું હતું, એ ઘરમાંથી મારે દૂર ને દૂર ભાગી જવું હતું! એ ઘરમાં તો હું એક પળ પણ ઊભો રહું અને ઠેકાણે ઠેકાણે માનાં સંસ્મરણો જાગે! મા જ મા બધે દેખાય! માની મધુર છબી સામે ખડી થઈ જાય! આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જાય ને મા દેખાય છે તો હવે દેખાતાં શી વાર? એવી વ્યાકુળતાનો કોઈ પાર રહે નહિ. કેટલીક વખત તો ઘેલછામાં હું ખરેખર માનું કે કોઈ ને કોઈ ખંડમાં મા બેઠાં હશે! એક પછી એક ઓરડા જોવા પણ માંડું. પરંતુ મરેલ કોઈ, કોઈ દિવસ પાછું આવ્યું છે તે મા પાછાં આવે? એ તો માનવને મળેલા અપૂર્વ વારસાની વસ્તુ બની ગયાં. કલ્પનાની. કલ્પના સૃષ્ટિમાં તો હું એમને વર્ષો સુધી મળતો રહ્યો ને એ મને મળતાં રહ્યાં!

માનું એ સ્થાન, એ વખતે મને લાગે છે, ખતીજાબીબીએ લઈ લીધું ને મને ભાગી જતો બચાવી લીધો. ક્યાં બાટવા પાસેના કોણ જાણે કયા ગામડાની ધર્મે અને જાતિએ તદ્દન જુદી એવી આ અભણ મેમણબાઈ અને ક્યાં હું ઉચ્ચ કુળનો બ્રાહ્મણ! વાર્તારસની સાંકળે તો અમારા જેવા અનેક છોકરાઓને ત્યાં ભેગા કર્યા. પણ મરિયમબીબીનો સુગંધ સુગંધ મહેકતો, જુવાન, હસમુખો, નિર્દોષ, તેજસ્વી, કડક ચહેરો, એનાં લૂગડાંની મોહક ભભક, એની બારણા ઉપર ગાદી નાખીને રાણીની પેઠે બેસવાની છટા, અને એને પોતાને છોકરું નહિ, એટલે મારા ઉપર ને તમામ છોકરા ઉપર વરસી રહેલું એનું લગભગ માતૃત્વ-

બધું વહાલું! હું તો નુરમહમ્મદ અહમેદ કુમઠી માસ્તરનો રૂપેરી પાંચનો વગર ખરીદેલો ચોવીસે કલાકનો રાજી-ખુશીનો ગુલામ જ બની રહ્યો!

નુરમહમ્મદ માસ્તરને અમારા ઘર સાથે એવો તો ઘાટો સંબંધ પછીથી થઈ ગયો કે એ તો સુખેદુઃખે અમારી સાથે ઊભા રહે. પોતે જાતના મેમણ હતા. વર્ષો સુધી બાંટવા સિવાય બીજું કોઈ ગામ વેઠેલું જ નહિ. એટલે અહીં આવવું પડેલું એ એને ગમ્યું ન હતું. પણ જ્યારે આવવું જ પડ્યું, ત્યારે તો પોતે ગામમાં એક એવી મીઠી માયા ફેલાવી દીધી કે ન પૂછો વાત.

નુરમહમ્મદ માસ્તર આવા માયાળુ હતા અને ખતીજાં વાતોરસની ભારે શોખીન હતી, એટલે હું તો નિશાળનો માસ્તર નહિ, પણ એમના નાનકડા ઘરવ્યવહારનો કારભારી જ થઈ રહ્યો. ગામમાંથી કંઈ લાવવું-કરવું હોય તો ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેનને શામજીભાઈ વિલેજપોસ્ટમેન સાથે હું પણ ખરો! કોઈ નાનકડો નિશાળનો 'પોલિટિક્સ'નો પ્રશ્ન હોય તો એમાં પણ હું ખરો! અને દરબારગઢમાં જતાં આવતાં માસ્તરની પાઠગ ચાલવામાં પણ આપણે.

એક વખત મને સાંભરે છે કે પોસ્ટખાતાને લગતો કંઈક 'કેસ' હતો. અહીં નિશાળમાં સ્કૂલકામ સાથે પોસ્ટકામ પણ ચાલતું. સવારના દસ-સાડાદસ થયા હશે, છોકરાં નિશાળમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરતાં હતાં. નિશાળના પગથિયાં પાસે એક ઊંટ હાંફ કરતું આવીને ઊભું રહ્યું. ઉપરથી પૂરા છ ફીટ ઊંચા; મિલિટરી દેખાવના સાહેબો ઊતરી પડ્યા. અને એક પોસ્ટમેન બાબુભાઈના

ગોટાળા અંગે આવેના એટલે પૂગ એ કલાક સુધી સૌની જડતી લઈ લીધી એ વખતે નુરમહમ્મદ માસ્તરે મને રજૂ કર્યો. નિશાળમાંથી વખતે, પોતાને ચાર છ દિવસ બહાર જવુ પડે તો પોસ્ટની એમને ભારે ચિંતા રહેતી, અને પોસ્ટખાતું જડતી લઈ ન નાખે માટે, કોઈક પોસ્ટનો જાણકાર એમનો વિશ્વાસુ માણસ અહીં છે, એમ વાત રજૂ કરવી પડતી મને એવા પોસ્ટખાતાના જાણકાર આદમી તરીકે લાલકાકા પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો. લાલ-કાકા તો મારી સામે જોઈ જ રહ્યા 'આ છોકરો તમારી ગેરહાજરીમાં પોસ્ટખાતું જાળવશે ? આનું માનશે કોણ ?'

નુરમહમ્મદ માસ્તરે કહ્યું: 'અરે સાહેબ ! આ છોકરો તો ભારે હોશિયાર છે નિશાળનો કારભાર એ જ ચલાવે છે ને !'

ગોકળભાઈ પોસ્ટમેને એ વાતને ટેકો આપ્યો. પોતાની રજાની જોગવાઈ એ રીતે એમણે સાહેબની રૂબરૂમાં જ સાધી રાખી.

ત્યાર પછી બે એક વખત નુરમહમ્મદ માસ્તર થોડા દિવસની રજા ઉપર ગયા પોસ્ટખાતાનો કારભાર મારી પાસે આવ્યો. હેડમાસ્તરની ખુરશી ઉપર બેસીને, પોસ્ટ કાર્ડ, કવર, ને ટિકિટ વેચતાં મને જે અધિકારપ્રાપ્તિનો આનંદ મળ્યો હશે, એની આજે તો કલ્પના જ કરવી રહી. નિશાળના માસ્તરને કોઈ સલામ ન કરે, પણ પોસ્ટ માસ્તરને તો સૌ સલામ કરે દરબારી પટાવાળા ટપાલ લેવા આવે તો સલામ કરીને પાટલી ઉપર બેસે વેપારી આવે તો 'સાહેબ ! એક ટિકિટ આપજો !' એમ કરીને

ઊભો રહે. ખતીજાબીબી તો બારણાના ઉંબરા ઉપર બેઠી બેઠી મારો સત્તાશોખ જોયા કરે ને હસ્યા જ કરે!

'અલ્લા! બીજું તો કાંઈ નહિ, તું ક્યાંક ગાંડો થઈ જાય, ગાંડો!'

પરંતુ એવડા નાનકડા અધિકારનો પણ નશો કેવો હોય છે એનો અનુભવ તો તરત થઈ ગયો. નિશાળની સાથે જ માસ્તરનું રહેઠાણું ઘર હતું, અને રહેઠાણ ઘરનું એક બારણું નિશાળ તરફ જ હતું. એના ઉંબરા ઉપર બેઠી બેઠી ખતીજાબીબી મારા હાથહવાલ જોતી હોય ને વખતે કો'ક દબડાઈ ન જાય એનું પણ ધ્યાન રાખતી હોય. એક દિવસ ટપાલની થેલી આવી, કિતાબજી તોડી, અંદરથી રાજકોટી સાહેબનું કવર નીકળી પડ્યું! વાંચનાં જ લોહી ઊડી ગયું!

ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેન, ધીરા શાંત, કાળા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સામે ઊભા હતા. તેમણે ધીમેથી કહ્યું: 'શું છે ભાઈ?'

'કયું' હશે કાંઈક ભગાના ભાઈ જેવું!' ખતીજાબીબી બોલી: 'ભાઈને એમ હતું કે આ તો રાજગાદી મળી ગઈ છે!'

હિસાબમાં ભૂલ નીકળી હતી ને ચેતવણી આવી પહોંચી હતી.

અધિકારનો નશો તો એમ આગળ વધતો અટકી પડ્યો. પણ અધિકારની એક ખૂબી છે. એમાંથી તમને કાંઈ ને કાંઈ અંગત લાભ ઉઠાવવાનું મળી જાય તો એનો આનંદ વળી કોઈ ઓર હોય! આપણી પહેલી કહેવત નથી કે ચોરીના બોર બહુ મીઠાં લાગે!

પણ માસ્તરખાતા જેવું આ પોસ્ટખાતું. એ કાંઈ થોડું દેવસ્થાનખાતું છે કે ગોળનાં માટલાં ને માટલાં મળે? આમાં તો શું? કાં'ક અભણનો મ. ઓ. આફ્રિકાથી આવ્યો હોય તો પાણીપાવલું આપે. પણ એવો કોઈ મનીઓરડરેય મારા આ ૭ દિવસના રાજમાં ક્યાંયથી ભૂલો પડયો નહિ! એટલે એવું પાવલુંય મળ્યું નહિ! નશીબજોગે ગામમાં એક ભૂખડીબારશ જેવી નાટકમંડળી આવી ચડેલી. એના અભિનયકારો દિવસે પણ સફેદો લગાવીને ગામમાં ફરે એવા હતા. તે ઊતર્યા હતા આપેની ગોકળની સાકની ધરમશાળામાં. ને ત્યાં ખીચડી પકાવી લેતા!

આ નાટકિયાઓ પોસ્ટ ઑફિસે અવારનવાર આવ્યા કરતા. એમાં એક બ્રાહ્મણ કરસનજી હતો. એ એનો મેનેજર હતો. મેનેજર પણ, ભૂખડીબારશ જેવી નાટકકંપનીના મેનેજરનો તો શું પગાર હોય? મને પાંચ મળતા તો કરસનજીને ૭ મળતા! આ કરસનજીના ખાનગી કાગળ આવે. ૭ રૂપિયાના પગારમાં એને કોણ જાણે ક્યાંથી લગનીનો કીડચટકો લાગી ગયેલો કે એ તો સવાર ને સાંજ કાગળ લેવા આવ્યો જ હોય! ત્રણ દિવસની તપશ્ચર્યાને અંતે, જ્યારે પ્રિયતમાનો સંદેશ ન મળ્યો, ત્યારે કરસનજીએ પોતે કોઈ અત્યંત ગુપ્ત વાત કહેતો હોય તેમ કહ્યું કે 'સાહેબ! મારો કાગળ આવે તો તમે લઈ રાખજો ' નાટક કંપનીમાં મોકલતા નહિ!'

મેં હા પાડી. ને સાથે જ કહ્યું: 'કરસનજીભાઈ! એક વખત તો નાટક બતાવો!'

તત્કાલ ને મહાપુરુષનો આ પ્રયોગ સોમજોગે

સફળ નીવડ્યો: કરસનજી કહે: 'આવો ને સાહેબ! કાલે જ ભગતની જગ્યામાં નાટક કરવાનું છે. દરબાર સાહેબ પણ પધારવાના છે. 'દરબારી માણસ' સિવાય બીજાને આવવા દેવાના નથી, પણ દરવાજે હું હોઈશ. તમે આવજો!'

આ નાટકંપનીવાળા બે જ વર્ગ રાખતા. ત્રીજો વર્ગ એમાં હતો નહિ. ત્રીજો વર્ગ પછી સ્ત્રીઓનો વર્ગ. પહેલા વર્ગની ટિકિટ એક આનો હતી. બીજા વર્ગના બે પૈસા. કોઈ વળી બહુ તિરસ્કાર્યા હોય ને 'વન્સમોર'માં એકાદ આની ફેંકી એવું લાગે તો આગલી હરોળમાં બે ત્રણ તૂટલફૂટલ ખુરશીઓ તાત્કાલિક મુકાતી. આ કરસનજીનું નાટક જોવાનો આવી રીતે મફતિયો, સત્તાના જોરે મોકો મળ્યો, એનાથી મને જે આનંદ થયો, એવો આનંદ ભાગ્યે જ મારા અનુભવવામાં આવ્યો હશે! મને લાગે છે માણસને સત્તાપ્રાપ્તિ જેવો આનંદ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નહિ મળતો હોય. એવા અધિકારને અંગે જે લાભ મળે, તે મારા જેવાને મફ્ટે બે પૈસાનો હોય, કે લાખોની લાંચોનો હોય એ વસ્તુ કાંઈ બહુ મહત્ત્વની નથી. માણસની Stage–એનું વિકાસસ્થાન બતાવવા માટેની એ પારાશીશી છે, એ મહત્ત્વનું છે. સત્તાને ખરી ગંભીરતાથી સમજનાર માણસનું જો સાચું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે, તો જેમ આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંત વિષે કહેવાય છે કે, એને ખરી રીતે સમજનાર પાંચ છ જણા જ છે, તેમ આ સત્તાનું પણ થાય. ત્રણ ચાર માણસો આખી દુનિયામાંથી ભાગ્યે જ નીકળે, જેમણે વિક્રમ, અશોક, કે રામની પેઠે અધિકારનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો હોય! ને એમ

તો દુનિયાના પાંચ સાત હજાર વરસના ઈતિહાસમાં પણ આવી વ્યક્તિઓ એક બે હજાર વરસના અંતરે માંડ એક બે જ આવે છે ને? સત્તાનું કામ એવું ભવ્ય છે. એ ભવ્ય ન હોય તો ઘણું ખરું ભયંકર હોય છે!

પણ આ કરસનજીના નાટકે અમને એક ચેટક લગાડ્યું. માસ્તર નુરમહમ્મદ હમણાં હતા નહિ. રાતે છોકરાઓ ભણવા આવતા. એમના ઘાસલેટિયા પૈસા પૈસાના દીવા લાઈટનો ભપકો આપવા હાજર હતા. નિશાળે છોકરા સાત આઠ સૂવા પણ આવતા. એમના ખાટલાથી પડદાનો પ્રશ્ન ઊકલી જતો હતો. પૃથ્વીરાજનું નાટક ભજવી નાખવાનો વિચાર મંજૂર થયો. શાહબુદ્દીનનો પાઠ લેવા એક મતવાનો છોકરો આગળ આવ્યો પડદા, વૂટતાં કપડાં, સીનસીનેરી કરવાનું ભભકાબંધ કાપડ, એ બધું પૂરું પાડવાનું મરિયમ બીબીએ કબૂલ કર્યું અને ત્રણ જ દિવસની મહેતલ આડે હતી એટલે રાતદિવસ જોયા વિના અમારી કંપનીએ કામ શરૂ કર્યું!

છેવટે નાટક પડ્યું. શનિવારની રાતે. રવિવારે તો હેડમાસ્તર આવવાના હતા. નાટક જોવા માટે પ્રેક્ષકોની ધમાલનો પાર ન હતો. ઘણાખરા નિશાળિયા. પૂરબપડકામાં, નિશાળનો ઘટ વગાડતાંની સાથે, પડદો ઊપડ્યો ને નાંદી શરૂ થઈ!

પણ નાટકના પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હજી તો ચાલતો હતો ત્યાં નિશાળની ખડકીની સાંકળ ખખડી. ગોકળભાઈ ટપાલીનો જ અવાજ સંભળાયો, 'બીબીભાઈ!'

અલ્યા માર્યા! આ તો નુરમહમ્મદ માસ્તર પોતે!

વહેલા આવી પહોંચ્યા ! એકદમ ધમાલ થઈ પડી. પાદાના ખાટલાની તરત પથારીઓ ખતા થઈ. કડિયું, પાઘડી ને સુંથણો પહેરીને માસ્તર થઈ બેઠેલા મરિયમ બીબી દોડ્યાં અંદર, તે પહોંચ્યાં સીધાં રસોડામાં, ને સીનસીનેરીના ભપકાનું ગાંસડુંપોટલું વાળીને સાથે ઉપાડતાં ગયાં. લાઈટ બધી પાછી ગોઠવાઈ ગઈ જુદી જુદી. ને ડાહ્યાડમરા છોકરાનાં 'ગ્રુપ' ઝપાટાબંધ રચપાઈ ગયાં. સાંકળ ઉઘાડવા માટે હું ઊપડ્યો ને પાછળ જરાક હાથ હલાવતો ગયો. એ નિશાની સમજી જવામાં પાવરધા છોકરાઓએ તરત મોટેથી ઉપાડી લીધું :

'અગીઆરી અગીઆરી એકવિશા સો
બારબારાં ચમાલસો !'

નુરમહમ્મદ માસ્તર આવ્યા ત્યારે તો છક્ક થઈ ગયા. અવ્યવસ્થિત રાત્રિકલાસ જ જાણે કામ કરી રહ્યો હતો. ગોકલભાઈ ને મેં જરાક આંખથી જ વિનતી કરી, આબરૂ જાળવી લેવાનું કહ્યું ! ને એટલામાં તો ખતીજા પાણીની ખાલી ગાગર લઈને બહાર આવી : 'લે તો, એ ! પાણી ભરી આવ ન, મીણલવાવમાંથી !'

હું પાણી લેવા દોડ્યો ગયો.

પાછળ સૌ છોકરા બહુ ધ્યાનપૂર્વક ચોપડીનાં પતાં ફેરવવા માંડ્યા ! પણ હું તો જેવો મીનલવાવમાં ગયો એવો જ દોડતો પાછો આવ્યો ! પાણીની લગોલગ પગથિયાં ઉપર તો એક પાતળો સુંદર જુવાન રજપૂત રાજા, જયસિંહ 'સિદ્ધરાજ' પોતે આંટા મારી રહ્યો હતો !

હું તો ગાગર હાથમાં ને દોડતો જ પાછો આવ્યો.

'અરે ! ભા રે મૂરખ !' કહીને નુરમહમ્મદ માસ્તર પોતે ફાનસ લઈને મારી સાથે પાણી ભરવા આવ્યા. ત્યાં કાંઈ હતું નહિ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરે અમારા ઘર સાથે એવી તો પ્રેમભરી રીત રાખેલી કે એ અમારે ઘેર આવીને નિરાંતે બેસતા. એક વખત મારા પિતાની સખ્ત માંદગી વખતે તો એમણે એક ખાસ ઉકાળો પોતે ઘેર આવીને તૈયાર કરાવેલો ને એ આપેલો. એનાથી તરત તાવ ઊતરી ગયો હતો.

એ માસ્તરના આગ્રહને પરિણામે અમે, ગામ બહાર રહેતા—તે પછી ગામમાં રહેવા આવ્યા. ગામને છેવાડે અમારાં ઘર જ્યાં હતાં ત્યાં હવે ખંડેરની છાયા દેખાવા માંડી હતી. સુમરા હતા તે સિંધમાં ભાગી ગયા. એક મીરાંણી રહેતી એ નાસી ગઈ. કવિરાજ ગૌરીશંકર ગામ-ડામાં રહેવા માંડ્યા. પીંજારા અલિફાનું મકાન જે ઉનાળામાં તો તાંતથી રાત આખી ગાજતું હોય, એટલી એને ત્યાં કણબીની ઘરાકી રહેતી, તે પણ સૌ ઘર છોડી ગયાં. લંગડો રાજપૂત કોણજાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો. અને સુમલડોશી પણ મરી પરવારી. દેવકૃષ્ણકાકા જેતપુર ને રાજકોટ અથવારું કરી બેઠા. અને દામોદરકાકા પોર-બંદર પહોંચ્યા ! મેળો વીંખાઈ ગયો !

એવડા મોટા નખંભર પામા કોઈ જ મળે નહિ, જાણે કે ધરતીએ ત્યાંની માયા હવે સંકેલવા માંડી હતી. એટલે એ સમે ધીમે ધીમે ગામ તરફ અમારું પ્રયાણ થયું.

એટલામાં તો ભગતમહારાજની જગ્યા સામે એક

મીઠાની વખાર હતી એની હરરાજી થઈ. મારા પિતા એ હરરાજી વખતે હાજર હશે, ને જોગાનુજોગ નુરમહમ્મદ માસ્તર પણ સાથે હતા. એમણે એ વખાર લઈલેવા ને ત્યાં મકાન કરી નાખવા પિતાને કહ્યું. ને એમણે હરરાજીમાં એ લીધી. પોતાની હમેશની ચોકસાઈભરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ વિષે એમણે નોંધ રાખી છે અમુક રૂપિયામાં વખાર લીધેલી. અને તેના રૂપિયા વીરપુર દરબારને ચોપડે અમુક પાને જમા થયા છે! આટલી બધી ચોકસાઈ સાધારણમાં સાધારણ ગણાની બાબતમાં પણ એ હમેશાં બનાવતા, અને તેથી એમને મન કોઈ પણ વિષયમાં હાર પામવી એ જીવનનું હલકટમાં હલકટ રૂપ જણાતું!

આ તરફ ખતીજાએ મારી પાસે, નિશાળની લાયબ્રેરીનું એક પણ પુસ્તક બાકી રહેવા દીધું નહિ. પ્રાણી અને પક્ષીનાં વર્ણન સીખે, લગભગ તમામેતમામ પુસ્તક એણે મારી પાસે વંચાવ્યાં એમાં જેટલો ફાયદો એને થયો એના કરતાં વધારે ફાયદો મને થયો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ પુસ્તક તે વખત સુધીનું છપાયલું એવું રહ્યું નહિ કે જે મેં વાચ્યું ન હોય. ખાસ કરીને અતિહાસિક નવલકથાઓનું, એ નવલકથાઓ ખૂટે એટલે બીજું તમામ વંચાય રાવણમંદોદરી સંવાદ—શામળની ધણીખરી વાતો મહાભારત, મેવાડનો ઈતિહાસ એ બધાં ત્યારે વંચાઈ ગયાં!

આ પ્રમાણે એક બાજુ ખતીજાબીબી પાસે વાચન ચાલતું, તો બીજી બાજુ મારા કેટલાક દોસ્તો રાજકોટ ભણવા ગયેલા એટલે મને રાજકોટનું આકર્ષણ વધતું હતું. વિચાર

થાતો કે રાજકોટ જઈને અંગ્રેજી ભણવા બેસી જાઉં. પણ ત્યાં રહેવાનું કંઈ સાધન મળે નહિ બીજું વીરપુરમાંથી અંગ્રેજી ભણવાવાળા કોઈએ હજી સુધી કાંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ન હતી. ત્રીજું, બન્ને મોટા ભાઈઓ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી પસાર થઈ ગયા હતા ને માસ્તર બની ગયા હતા. એટલે એ રસ્તો સહેલો લાગતો હતો.

પરિણામે હું વીરપુરમાં જ રહ્યો ને ત્યાં સોળ વરસ પૂરા થવાની રાહ જોવા લાગ્યો. એ પૂરાં થાય તો પછી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં જવાય !

અમે છેવાડાનાં ઘર છોડી દીધાં ને ગામમાં રહેવા આવ્યા એટલે કામ વધ્યું. છેવાડે તો મજા હતી કે જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે લોટો ને ધોતિયુ લઈને ઊપડો એટલે નાહવાનું પતી જાય. નિત્યકર્મ થઈ જાય. ને ઉપાધિ પણ ઓછી. આંહીં ભગતની જગ્યા સામે જે ઘર કર્યું એમાં તો ના'વાધોવાની ભારે ઉપાધિ. એટલે છેવાડેના ઘરનું આકર્ષણ ને વાસ ચાલુ જ રહ્યાં !

પણ હવે અમે બાપદીકરો બે જ જણા. પારોણા ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ રહ્યો હતો. હવે તો એક દી ઘરમાં લોટ ખૂટે તો બીજે દી દાળ હોય નહિ. એક દી રોટલો શાક રાંધી નાખીએ હિંમત કરીને, પણ પછી ત્રણ દિવસ સુધી એમ થાય કે, જાણે હવે રાંધીએ જ નહિ અને રોટલો બાજરીનો કરતાં આવડે નહિ ને ઘઉંના લોટમાં કોઈ દી પાણીનો મેળ રહે નહિ. મન તો એવુ થાય કે જો કોઈ તૈયાર રોટલોદાળ આપે તો એને ત્યાં જ રહી જઈએ ! પણ એમ કાંઈ હવે જીવનનો થાક ચડાવ્યે કામ આવે તેમ

ન હતું. ઘર મોટું, ભર્યું ભર્યું મૂકીને મા ચાલી નીકળ્યાં હતાં. ત્યાર પછી મારા પિતાએ ઘણીખરી ઉપાધિ તો કાઢી નાખી હતી, છતાં સરસામાન—ખાટલા ગાદલાં ગોદડાં પટારા પેટી બધાંને સાચવવાનાં હતાં. અમને એ વખતે મોટામાં મોટું દુખ રોટલા ઘડવાનું અને એમાં પણ હમેશનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન લોટનો. દાણા હોય પણ લોટ કોણ દળી દે ? આડોશપાડોશમાંથી તો દળી આપે એવાં સૌ વિદાય થઈ ગયાં હતાં. એટલે અમે બાપદીકરાએ એનો રસ્તો ગોતી કાઢ્યો—લોટ માગવાનો. મેં લીધું બોઘરણું હાથમાં ને કર્યું લોટ માગવાનું શરૂ !

સવારમાં હું દર રવિવારે નીકળી પડું. રજા હોય ત્યારે પણ બોઘરણું લઈને આંટો મારી આવું. એમાં લોટ તૈયાર મળે—એટલે પછી રોટલા કરવાની ઉપાધિ જ બાકી રહે.

પણ ગામમાં અમારી પ્રતિષ્ઠા શાહુકારની. એટલે આ લોટ માગવાની વાતમાં ગામે અમારી સાથે જોઈએ તેવો સહકાર કર્યો નહિ. લોટ મળે ખરો, પણ દેનારને એમ લાગે કે ગરીબ બ્રાહ્મણને દીધો હોય તો સારું. છતાં આ લોટ માગવાની સફરે તો વળી નવો જ અનુભવ દીધો.

પહેલવહેલો મોરબિયા પામાં જાઉં—ત્યાં તોતીમા એવી ભલી, ભોળી ને ધર્મનિષ્ઠ બાઈ, ખોબો એવો ભરીને આપે કે, એના એક ખોબામાંથી જ તમારા નો બે રોટલા થઈ જાય ! પછી દરબાર જીવુભાની ડેલી ઉઘાડી હોય તો ત્યાંનો ખોબો પણ ખરો. અને પછી નીકળું આખું ગામ ફરવા. ક્યાંક તો નાનકડી છોકરીઓ, મારી પાસે ભણતી, ઓશરીમાં બેઠી હોય, એટલે દોડીને લોટ લઈ આવે. આ લોટ

માગતાં માગતાં ઘરઘરનો જે અનુભવ મળ્યો રહેણીકરણી, રીતભાત, વેશસજાવટ, બૈરાંનાં છણકા, રોષ, તાપ, ક્લેશ, માર્મિક વિનોદ, શૃંગારગોષ્ટિ, નિંદાગોષ્ટિ, ગુમગોષ્ટિ–ક્યાંક રબારીમાં દેરવવું વાળ્યું હોય એટલે ધણી ખાટલામાં નાનકડો છોકરો સૂતો હોય ને બૈરું મોટું, દૂધના બોઘરણાની રમઝટ બોલાવતું હોય, ક્યાંક મારપીટ ચાલતી હોય, ક્યાંક રોટલા ઘડાતા હોય, ક્યાંક રસોડામાંથી ડોકિયું કરીને તમને જુએ, પણ લોટ આપ્યા વિના નણંદ ભોજાઈ બેઠાં વાતો જ કર્યા કરે! તમને એમ થાય કે ખબર છે, એટલે હમણાં આવશે. તમે તમારી હાજરીની જાણ કરવા ઓશરીમાં બેઠેલ છ મહિનાના છોકરા સાથે વાત પણ ચલાવો, ' કા બાબુ! કુકુ છે ના? કેવુ ઊનું છે જો તો!' પણ ન આપવાવાળા તો ન આપે તે ન જ આપે અને તમે થાકીને રસ્તો માપો એટલે પાછા ટાઢા વિવેકથી કહેશે: ' મા'રાજ! જરાક ખડકી દેતા જાજો હો!' ઊના કરતાં પણ આ ટાઢોમાર તો તમને બીજા પાંચ ઘર સુધી નિરાશાવાદી કરી મૂકે. પણ ત્યાં વળી કોઈ ઉત્સાહભરી ઘરની નવી વહુ, સાસુની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને, ઉતાવળમાં, મોટા ખોબો ભરીને લોટ આપવા તમે ' નારાયણ પ્રસન્ન!' ' ભીમ અગિયારશ ને શુક્રવાર' એમ બોલો ન બોલો, ત્યાં જ ઉતાવળે બહાર નીકળતી દેખાય! અને તમારા પગમાં નવું જોર આવે!

આ ખોબામાં સૌથી મોટો ખોબો ભગતની જગ્યાના લક્ષ્મણ કોઠારીનો. માયાળુ અને વિવેકી ત્યાં જગ્યામાં બળદથી ચાલતો મોટો ઘંટ હતો ને લોટ આખો દિવસ

હળાતો જ હોય. લખમણ કોઠારી આમાંથી લોઢાની સૂંડલી લઈને આવે ને ખોબો બે ખોબા લોટ નાખીને ઓધરણું છલકાવી દે !

આવી રીતે અમારો પિતાપુત્રનો જીવનવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો. એમાં અમને એક ઓટામાં મોટી મોજ મળી રહેતી તે એ કે, પાંચ પંદર દિવસે દામા કંદોઈના પેંડા આવ્યા જ હોય !

આ દામોકંદોઈ જાણે કે અમારો જૂનો ઘરાક. કોણ જાણે શું કરતો પણ મહિને બે મહિને કાંઈક ઘરેણું લઈને એ રૂપિયા વ્યાજે લેવા આવ્યો જ હોય ! નામું માંડતાં ઘણી વખત શબ્દ ઉપર તકરાર પણ થાય–રાજદૈવક ઘરેણું ઘરેણાવટ છે–એ વાક્ય તો મારા પિતા દરેક નામામાં અવશ્ય લખાવે જ ! અને એનો અર્થ સમજાતાં, ઘણી વખત માલ વધારે હોય ને પૈસા ઓછા વ્યાજે લેવાના હોય, ત્યારે લેનારને મૂંઝવણ થતી. એ વખતે આ શબ્દ તકરાર નિરર્થક જણાતી. પણ કલકત્તા અમદાવાદનાં તોફાન જોયાં ત્યારે લાગ્યું કે ના, રાજદૈવક વસ્તુમાં પણ અર્થ તો છે !

આ દામો કંદોઈ અમારો લગભગ નિત્યનો ગ્રાહક. એને કાંઈક મૂકવું હોય–ને કાંઈક લેવું જ હોય. ભાગ્યરેખા એવી કે ઘેર છોકરીઓનો જ જથ્થો. એમાં એ પોતે, બૈરું ને છોકરાં–સઘળાં સરખાં તોતડિયાં ને સરખાં ગડબડિયાં ! દામો કંદોઈ આવે, રૂપિયા લઈ જાય, ઘરેણું મૂકી જાય, ને વ્યાજ મહિને ચડયે ચડયું દેવાતું હોય, એટલે વ્યાજ માટે હું પાંચ પંદર દિવસે જઈને ઊભો જ રહું. 'દામા-

કાકા ! મારા બાપાએ કહ્યું છે એક શેર પેંડા આપો !'

જો ઠેકાણે હોય તો તો દામોકાકો તરત જોખી દે, નહિતર કહેશે કાલે આવજો.

કાલે જાઓ ત્યાં એ તમને છેટેથી જોઈને જ દુકાનને તાળું મારતો હોય. 'હવે કાલે આવજો, આજે મારે જાવું છે જરાક !'

પણ તમે એને શેના છોડો ? ત્રીજે દી જાઓ, એટલે પછી શેર મૂકીને જોખે ત્યાં તો તમે ન બોલો કે 'દામા-કાકા ! બશેરનું કહ્યું છે હો !'

દામાકાકાને ના પાડવાની કે પીછેહઠ કરવાની તક ન હોય. કારણ કે એણે આખી સૂંડલી પેંડાની બહાર કાઢી હોય.

આ દામાકાકાના પેંડા રંગ રાખી દેતા. સાંજે રાંધવાનું આળસ થાય જ. ત્યારે ભલા આ પેંડાને ભલી આખી રાત. સવારની વાત સવારે !

આવી રીતે વીરપુરના આ વખતના નિવાસે વળી નવો જ અનુભવ કરાવ્યો. વિજ્ઞાન વિલાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એ તમામ જૂની પત્રિકા 'ફાઈલો' ત્યારે જોવાઈ ગઈ. ને પાછો સાહિત્યે મને ભાંગતો બચાવી લીધો !

નુરમહમ્મદ માસ્તરની જ્યાં બદલી થવાનો વખત આવ્યો ત્યાં વીરપુરમાંથી વિદાય લેવાની મારી ઘડી પણ આવી પહોંચી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ બંધાળામાં માસ્તર. અને એનો સબંધ થયેલો ભીલખા આનંદાશ્રમના સંચાલક જેવા ગણાતા ભટ્ટજી ગૌરીશંકરને ત્યાં. ભીલખાની

પાસે જ બંધાણા. એટલે મારે હવે બીલખા જવું એ નક્કી થયું.

વીરપુરમાંથી રજા લીધી. બીલખામાં ચાર અંગ્રેજી સુધીની મિડલસ્કૂલ હતી. એટલે ત્યાં દાખલ થવું એમ ઠર્યું ને હું ઊપડ્યો બીલખા તરફ અંગ્રેજી ભણવા.

એ વખતે બીલખા–જૂનાગઢ વચ્ચે રેલ્વે નહિ. જૂનાગઢથી બીલખા સુધી એકા ને ગાડાં ચાલતાં. એમાં બેસીને હું બીલખા આવ્યો.

બીલખામાં એ વખતે તાલુકાસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે જાદવજીભાઈ કરીને એક વાણિયા હતા. એમણે કહ્યું કે નાહકના અંગ્રેજીમાં શું કરવા વરસ બગાડો છો ! પરબારા ત્રીજી અંગ્રેજીમાં દાખલ થવાય એટલું ઘેર જ કરી લો ને ! તમે તો આઠ ગુજરાતી કરી છે !

મિડલસ્કૂલના હેડમાસ્તર દેવશંકરે એ વાતને સંમતિ આપી એટલામાં બીલખામાં એક સાત રૂપિયાના આસિસ્ટંટની જગ્યા ખાલી પડી. આ પ્રલોભન ઘણું જબરું હતું. પાંચ રૂપિયાને બદલે સાત મળતા હતા !

એટલે સ્કૂલમાં દાખલ થવાની અરજી કરી. અને સાત રૂપિયામાં દાખલ પણ થઈ ગયો.

પરંતુ એ વય જ એવું કે જે રંગની ભૂમિકા જેવા મળે એનો રંગ તરત લાગે. વીરપુરમાં દયાનંદસરસ્વતીનો આર્યસમાજી રંગ દીઠો હતો. નિત્યાનંદ, આત્માનંદ, શંકરાનંદ, મણિશંકર શાસ્ત્રી, આર્યમુનિ જેવાની વાણી સાંભળવા મળી હતી. અહીં વળી તદ્દન નવી જ ભૂમિકા મળી.

બીલખામાં શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો આનંદાશ્રમ છે.

એ સ્થળ અત્યંત સુંદર, સ્વચ્છ ને આકર્ષક છે. પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં હમેશાં ગિરનારની છાયા નજરે પડે સામથી દૂર-જંગલમાં એકાંત સ્થળે મનને આનંદ આપે એવું એ સ્થળ હતું. ગૌરીશંકર ભટ્ટજીનું ત્યાં ઘણું માન હતું. અંબાશંકરભાઈના એ સાસરા એટલે એ રીતે મને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું એમનું કુટુંબ આશ્રમની પાસે, ગોવિંદજીભાઈનો ઓરડો કહેવાતો, તેમાં રહેતું. આ ગોવિંદજી હાથાણી પોરબંદરના વકીલ હતા. ને આશ્રમના પરમભક્ત હતા. એમણે ને ઘણા ભક્તજનોએ ત્યાં ઓરડા બંધાવેલા, ચાતુર્માસમાં રહેવા માટે, એટલે એ ઓરડા પછી આશ્રમમાં રહેનારાઓને વાપરવા મળતા.

આ આશ્રમમાં એક વસ્તુ ઘણી સુંદર હતી. ત્યાં પુસ્તકાલય હતું. દક્ષિણામૂર્તિ પુસ્તકાલય. તેમાં અસંખ્ય પુસ્તકો હતાં. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ સોપાનિયાંઓ વગેરે તો મને વીરપુરમાં વાંચવા મળી ગયાં હતાં, ભજનસંગ્રહો પણ. આંહીં વળી તદ્દન નવી જ જાતનું આકર્ષણ મારે માટે તૈયાર હતું કબીર, નાનક, દાદુ, તુલસીકૃત રામાયણ, મીરાં, ચંદ્રકાન્ત, ભક્તચરિત્રો, સંતો સાધુઓ, જોગીઓ-એક આખી નવી જ સૃષ્ટિ આંહીં હતી.

હું તો મારા નિયમ પ્રમાણે પાછો આ પુસ્તકોના છંદમાં પડી ગયો

આંહીં એક બીજી વસ્તુ પણ બની. મને રહેવા માટે એક ઓરડો મળી ગયેલો એનું નામ ચોથા નંબરનો ઓરડો. જે કોઈ આગંતુક થોડા વખત માટે આવે એને ત્યાં સ્થાન અપાતું. એટલે એક રીતે એમાં પરચુરણિયો

વર્ગ આવતો જતો રહેતો; મારી ધામો આંહીં પડ્યો. અને આ વાતાવરણ મળ્યું, પુસ્તકાલય મળ્યું. ને આખો દિવસ ટીલાંટપકાં, જપ માળા, સંધ્યા પૂજા, ધામણી, આપડી એવી એવી નવી ભૂમિકા મળી—એ ભૂમિકામાંથી હો કે પછી ગમે તેમ હો—મેં પહેલવહેલાં લખવાનું આંહીં શરૂ કર્યું.

અને એક બે નહિ પણ એકીસાથે ૭ નવલકથાઓ શરૂ કરી. એમનાં નામ પણ આશ્ચર્યજનક હતાં. એક હતી, 'અવધૂત, એમ. એ. એલ. એલ. બી.' બીજી હતી, 'કંચાકુમારી.' ત્રીજી હતી, 'વિહારી,' ચોથી હતી, ઘણું કરીને, 'રમા.' પાંચમી, 'યશપાલ' નામે હતી.

આમાંની એક પણ મારાથી પૂરી થઈ શકી નહિ.

પછી મેં એક મોટું તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક—'ચંદ્રકાન્ત'ની ધાટી ઉપર રચવા માંડ્યું.

ચોથા નંબરના ઓરડામાં જ્યારે આવનાર જનાર કોઈ ન હોય ત્યારે તો એ ઓરડાનો રાજા સેવક સ્વામી જે કાંઈ ગણો તે હું હતો. ફાનસ તો એક ત્યાં રાત આખી રહેતું. કાગળનો કાંઈ ગામમાં હજી તોટો ન હતો. શાહી 'બ્લ્યુબ્લેક'નું પડીકું એક પૈસાનું તો છ મહિના ચાલે તેટલું આવતું. ખડિયાનો બહુ તો એક પૈસો બેસતો. કામ કાંઈ બીજું હતું નહિ, એટલે હું તો રાત પડે ને મારા કામમાં ચોંટું. કોઈને ખબર ન પડે એમ મેં તો લગભગ ત્યારથી. ચાર-હજાર. કાગળ—ફુલસકેપના પા કાગળ—એ વખતે લખી નાખ્યા!

આ બાબામે મને લખાણ કરવાની—પણ લખી

[૬] શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો આશ્રમ

મને 'શંકરાચાર્ય' થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે. સાધુ થવાની ઇચ્છા થાય છે. ક્યાંક મઠ બાંધવાની તમન્ના જાગે છે, પણ છેવટે તો હું પાઠમાળા ગોખવા માંડું છું!

શ્રીમન્નથુરામ શર્માને એમના ભક્તજનો તો શ્રીમન્નાથ ભગવાન એ નામે જ સંબોધતા. 'જે નાથ!' કે 'જે ગુરુદેવ!' સામસામે શિષ્યો મળે ત્યારે, એ એમનો શિષ્ટાચારી નમસ્કાર રહેતો. શ્રીમન્નથુરામશર્મા એ વખતે સોરઠ-વિખ્યાત તો હતા જ, પણ એમનું શિષ્યમંડળ મુંબઈમાં, કરાંચીમાં અને ગુજરાતભરમાં હતું. ભાવનગરમાં, અમદાવાદમાં, જામનગરમાં, સુરતમાં એમ ઘણે ઠેકાણે ફેલાયલું હતું. આફ્રિકા સુધી એમનું નામ જાણીતું હતું. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ એક વખત એમના અનન્ય શિષ્ય હતા. ભાવનગરમાં હરગોવિંદ માસ્તર, કુતિયાણાના માણેકલાલ માસ્તર, જુનાગઢના મહારાણીપ્રસાદ, પોરબંદરના ગોવિંદજી વકીલ, જામનગરના રવજીભાઈ, સુરતના નાનાભાઈ, આપણા ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળના પિતા મહાશંકરભાઈ, જયેષ્ઠારામ ભાઈ, કેશવલાલભાઈ, લીંબુડાનાં કસ્તૂર બેન, મુંબઈના કસ્તુરબેન, ઉલશંકર વ્યાસના

પિતા દયાશંકર વકીલ, અને એમ તો એ નામાવલિ એટલી મોટી થઈ જાય કે વખતે વિસ્મૃતિને લીધે લેવા જેવું કોઈ નામ રહી પણ જાય.

પણ મને તો આશ્રમજીવનનો જે લાભ મળ્યો એ એક રીતે જીવનવિધાયક નીવડ્યો.

અહીં જ મેં મારા વિદ્યાજીવનનો પાયો મેળવ્યો. અહીંથી જ મે સંસારજીવનનો પાયો નાખ્યો. અહીં જ મને મોટાં મકાન, મોટા માણસો અને મોટાઈનો દાર્શક ખ્યાલ આવ્યો. અહીંથી જ મારા દિલમા કીર્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠી. અહીં મને એવું એવું જાણવાનું મળ્યું કે જીવનમાં એ પાછળથી ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. અહીં મને વાણીની છટાનો, શૈલીનો, કાંઈક અસરકારક રીતે કહેવાનો શોખ થઈ આવ્યો. અહીં રહેતાં મોટા માણસોનો કે સભાક્ષોભનો પછી કોઈ દિવસ મારે માટે પ્રશ્ન જ રહ્યો નહિ. અહીં હું રહ્યો તો ત્રણેક વર્ષ–પણ એ ત્રણે વર્ષની પળેપળ જાણે અનેક અનુભવોથી સભર બની ગઈ!

હું તાલુકા સ્કૂલમાં માસ્તર હતો. અને ખાનગી અભ્યાસ કરી ચોથી અંગ્રેજી પાસ થઈ–સર્ટિફિકેટ મેળવવાની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. મિડલસ્કૂલના હેડ માસ્તર દેવશંકરભાઈ આશ્રમના ભક્ત હતા. અને અંબાશંકરભાઈ સાથે એમને પરિચય પણ હતો. પોતે કાંઈ ભણાવવામાં બહુ હોશિયાર ન હતા–પણ એમને ઠોઠ છોકરા પ્રત્યે લાગણી વધારે પ્રીતિ રહેતી. એ એમનું મોટામાં મોટું સદ્‌ગુણી તત્ત્વ હતું! અને હું બીજું કાંઈ હોઉં કે નહિ

એ સવાલ બાજુએ મૂકીએ, પણ ઠોઠ તો હું ચોક્કસ હતો ! ખરી રીતે તો ચોથી અંગ્રેજીથી માંડીને સાતમી અંગ્રેજી સુધી હું બહુ જ થોડું ભણ્યો, એમ ગણવામાં વાંધો નથી. એ રીતે તો મારું ખરું ભણવાનું મેટ્રિક પછી જ શરૂ થયું, એમ કહેવાય. જો કે પોરબંદરમાં કરેલ છઠ્ઠી સાતમી અંગ્રેજીએ મને ઠીક વિદ્યાપ્રેમી બનાવ્યો હતો. છતાં એ બધું તો મેં આડું જ મગજમાં રાખ્યું એમ ગણાય. સારું થાય કોઈ ને કોઈ મારા જેવા ઠોઠ છોકરાનું, કે પાસ થવાનો કોઈ ને કોઈ નુસખો અમે એમાં મળીને શોધી કાઢતા. સૌ છોકરાની સહાનુભૂતિ તો અમારી માટે હોય હોય ને હોય જ ! એટલે પરીક્ષામાં અનેક જુદાં જુદાં ધોરણો ભેગાં કરે છતાં કાંઈ ને કાંઈ મદદ તો મળતી જ રહે ! જો કે આવા આધારની જરૂર ગણિત જેવા કોઈક વિષયમાં જ રહેતી. બાકી સામાન્ય રીતે પાસ થઈ જવા જેટલી શક્તિ તો ખરી. છતાં મેં પણ એકાદ બે પરીક્ષા આવી યુક્તિથી જ પસાર કરેલી એમ યાદ છે. એકની એક કે પ્રચલિત થઈ ગયેલી યુક્તિ અજમાવવા જેવા અમે ઠોઠ ન હતા. અમે ઠોઠ ભણવામાં હતા—કાંઈ યુક્તિઓ શોધવામાં ન હતા. અમારી એક સરસમાં સરસ યુક્તિ તો એ હતી કે નખ ઉપર, બહુ જ ઝીણા અક્ષરે, પેન્સિલથી ઉપયોગી હોય એવું લખી લેવું ! એ કોઈ દેખે તો ભૂંસતાં વાર ન થાય, ને ન દેખે તો જોવામાં કાંઈ જોખમ નહિ ! પહેરણની બાંયના નીચેના ભાગમાં પણ લખી લેવાય. પણ એમાં પકડાવાનો થોડો ભય ખરો. જોડામાં કાગળ રાખવો ને એ તો બહુ જાણીતી રીત છે—એટલે.

એવી તો અમે બહુ ઓછી વાપરતા !

પરીક્ષામાં કેવી કેવી જુક્તિથી પાસ થવાય એનો સાહિત્ય ઈતિહાસ ભેગો કરવાનું કોઈને મન થાય તો એ વિષય પણ કરટમ ખાતાની નોંધિની પેઠે ઘણો રસિક બને તેવો છે. અલબત કાં બહુ ચોખલિયા ને કાં બહુ જડ જેવા માસ્તરો, વખતે આમાં ભય જુએ, પણ એ એક રીતે માનસશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે. કેળવણીની ખોટી પ્રથાથી થયેલાં નુકસાનોનો ખ્યાલ આપનાર એ વસ્તુ બને. સીફત ભરેલી ચોરી નભી પણ જાય આમાં તો છીડે ચડ્યો એ ચોર એના જેવું થાય ! ખરી વસ્તુ તો એ છે કે, પરીક્ષાની આ આખી પ્રથા જ, એમાં જો ધરમૂળથી ફેરફાર થઈ નહિ શકે તો અત્યાર સુધી એણે તમામ તેજસ્વિતાને હણવાનો ધંધો કર્યો હતો, પણ હવે તો એ નિસ્તેજને તેજસ્વિતામાં ખપાવવાનો વધારે હાનિકારક ધંધો શરૂ કરવાની. એટલે આપણી યુનિવર્સિટીઓએ હવે કાં પોતાનો વેશ બદલાવવો જોઈએ. કાં ઉમ્મર બદલાવવી જોઈએ—કાં એણે આ ડિગ્રીઓ વહેંચવાનો ધંધો બદલાવવો જોઈએ અથવા ડિગ્રીઓને વિદ્યાધામના ખરા ગૌરવના પ્રતિરૂપ બનાવવી જોઈએ. બાકી આમ ને આમ તો એ પોતે નહિ બદલે તો પ્રજાને ચોક્કસ મારી નાખશે ! કાં ગોખાવી ગોખાવીને, કાં કચરાપટ્ટી જેવું ભણાવીને, અને નહિતર પ્રાતીયતાનો અગ્નિ પ્રગટાવીને ! એટલે યુનિવર્સિટી વિષે વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર થાય એ સમય હવે આવી ગયો ગણાવો જોઈએ.

મારે માટે તો એ વખતે પરીક્ષા જ મોટામાં મોટું સત્ય હતું ! અને ઈશ્વરનું એ બીજું નામ હતું !

એટલે મેં તો પરીક્ષાની તૈયારી આદરી. પણ હું પરીક્ષામાં શી રીતે પાસ થવાનો હતો! નિશાળમાં માસ્તર હતો ત્યાં સુધી તો એ શક્ય ન હતું. માસ્તરપણું કરતાં કરતાં ગોખવાનું શરૂ કર્યું—પણ એમ કંઈ વિષય તૈયાર થાય!

અને પાછો એમાં કોણ જાણે વધનો એ વખતે કંઈ યોગ હતો—પણ એની સાથે એક હજાર વસ્તુ ફૂટી નીકળી હતી!

મેં તો મહારાજશ્રીનું આ આશ્રમ જોયું. એની સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા, આચારવિચાર, જ્ઞાનવાર્તા, સુખ સગવડનાં જોયાં, ત્યારથી જ મનમાં એક મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી હતી—આસન ખેંચી—કે થાવું, તો કંઈક મઠધારી જ થાવું. એ દૃષ્ટિએ મેં કબીર, દાદુ, ભક્તિરત્નમાળા, સુંદર-વિલાસ, ચંદ્રકાન્ત, મહિમ્નસ્તોત્ર, મહારાજશ્રીનું પાતંજલ યોગદર્શન—અખાની અવળવાણી—કેટલુંક એવું એવું વાંચવાનું શરૂ કર્યું. આમાં કંઈ બધું સમજાય એવું તો થોડું હતું! પણ છેક ન સમજાય એવું પણ કંઈ ન હતું. કારણ કે મહારાજશ્રીનાં પુસ્તકો સાદામાં સાદી ભાષામાં વેદાંતના વિષયને પણ નિરૂપણ કરી શકવાની શક્તિ ધરાવતાં હતાં. અને મેં વધતા પ્રમાણમાં વાંચ્યું તો ઠીક હતું—એટલે મને એવા એવા ગંભીર વિષયમાં પણ મજા ન પડતી એમ ન હતું. ખરી રીતે મેં એમાંનાં ઘણાં રસથી ને જિજ્ઞાસાથી વાંચ્યાં હતાં. મેં આશ્રમમાં રહીને મણિ-લાલ નભુભાઈનું પ્રાણવિનિમય વાંચવાનું શરૂ કર્યું. જપ તપ માળાની સંખ્યા વધારી દીધી. ધ્યાન વધારે ધરવા માંડ્યો. નહીં પામે વહેલીતી. કદાચ, એને હિસાબે વધારે વખત

બેસવા માંડચો. ભીડભંજનમાં એક આવો રહેતો'તો એની કફની જેવી કફની પણ ગુપચુપ બનાવરાવી અને જાણે કે જોગી થવાની તૈયારી માંડી! ચાખડી તો હું પહેરતો હતો. ખ્યાલ એવો હતો કે જોગી થવામાં આટલું જોઈએ!

આશ્રમમાં એ વખતે વાલદાસજી, મહારાજશ્રીના શિષ્ય રહેતા. એ તુલસીકૃત રામાયણના દુહા બહુ સુંદર રીતે બોલતા. એમની પાસે મેં 'સુંદરવિલાસ'નો ને 'મણિરત્નમાલ'નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. 'સુંદરવિલાસ'ની એ ચોપડી તો હજી મારી પાસે અર્થ નોંધેલા એવી પડી છે. એ વખતે એનું આકર્ષણ પણ જબરું થયેલું. 'દાદુ દયાલ કો નિત હી ચેલો' એ સુંદરદાસની પોતાની ઓળખ પંક્તિ આજ પણ યાદ છે. 'સુંદરવિલાસ' મેં લગભગ આખો, વાલદાસજી પાસે વાંચ્યો. એમને પણ એ સમજાવવામાં આનંદ આવતો. અને મને પણ સુંદરદાસની વાણી ગમતી હતી.

એટલે એ વખતે મેં જે એકીસાથે એક હજાર ને એક પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, તેમાં તમામ પ્રકારની શક્તિનો થોડો થોડો વિકાસ થયો. તાલુકાસ્કૂલમાં એક માસ્તર હતા. લક્ષ્મીચંદ ઝવેરી એ એમનું નામ. એ હમેશાં આશ્રમમાં આવે. મૂળવતની જૂનાગઢના. સીનિયર થયેલા–પણ એકદમ સત્સંગી ને સાદા પુરુષ હતા. એમણે એ વખતે મહારાજશ્રી પાસે 'પંચદશી' ઉપાડેલી હું તો આખો દી આશ્રમમાં જ પડયો પાથર્યો હોઉં. એટલે લક્ષ્મીચંદ માસ્તરની દોસ્તી થઈ. અમસ્તા અમે એક સ્કૂલમાં તો હતા જ. એમને મેં કહ્યું ને એમણે સ્વીકાર્યું. એટલે બપોરે જે રજા મળે

એમાં મેં વાલ્મીકિ સંસ્કૃત રામાયણ એની પાસે વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

એ વખતે મને લાગે છે-હું સવારના પાંચથી રાતના અગિયાર સુધી કામમાં જ રહેતો. પૈની પેદાશ નહિ ને ઘડીની નવરાશ નહિ!

રાતે દસ વાગે બધાં સૂઈ જાય-ત્યારે હું લેખ લખવા બેસું!

જો ચોથા નંબરના ઓરડામાં કોઈ મહેમાન હોય તો દરવાજે દરવાન દેવદાનભાઈના ફાનસ પાસે આપણું કામ ચાલે!

એ વખતે મેં લખેલાં ઘણાં લખાણોના નમૂનાઓ હજી સચવાઈ રહ્યા છે. એ વખતે અમારા એક સંબંધી-મયારામ પ્રાણજીવન જોષી-કેશાળાથી 'ઉદ્દગાર' નામે માસિક કાઢતા. તે વખતે મેં લેખમાળા શરૂ કરેલી. એનું નામ 'શુદ્ધ મનોબળ.' ઘણું કરીને, છાપામાં છપાઈને પ્રગટ થયેલું એવું આ મારું **પહેલામાં પહેલું** લખાણ છે. મેં પ્રયત્ન તો ઘણો કરેલો, 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં લેખ મોકલેલો. પણ એ વખતે કમળાશંકરભાઈ તંત્રી હતા. કોઈ એવા લખાણને કોઈ સંઘરે ખરું? એટલે કુદરતી રીતે જ એ પ્રગટ ન થયો. 'ગુજરાતી'માં મોકલેલો-પણ ત્યાં સ્વ. ઇચ્છારામ પોતે એક તંત્રીલેખ લખવા માટે આકાશપાતાળ એક થાય એવો એકાગ્ર અભ્યાસ માંડીને બેસતા. અત્યારે હવે વિશાળતા વધી છે તો ઊંડાણ કાંઈક ઘટયું પણ છે. એ તો કુદરતી ક્રમે એમ જ થાય.

એટલે એ જમાનામાં મારો લેખ પ્રગટ થાય એવી

આશા જ ન હતી! એટલું જ નહિ કોઈ સ્વીકાર કે પહોંચનો કાગળ પણ લખે નહિ ને! આમાં આ ઠીક થયું. અમારી વયનું આ માસિક નીકળ્યું. એના અંક તો ચાર જ પ્રગટ થયા અને પછી ઉત્તેજનના અભાવે ધબાયનમઃ થઈ ગયું, પણ ચારે અંકમાં, આપણા રામે તો ચાર લેખ પ્રગટ કરાવી દીધા!

આનો થોડોક નમૂનો, લેશ પણ સુધાર્યા વિના, અહીં આપું છું:

"જપ માલા છાપા તિલક, સરે ન એકો કામ,
મન કાચે નાચે વૃથા, સાચે રાચે રામ.
[તુલસીદાસજી]

"અશુદ્ધ ને અદૃઢ મનથી કરેલી ભક્તિ વૃથા છે. શુદ્ધ ને દૃઢ મનથી કરેલી ભક્તિ જ પરમાત્મા પ્રસન્ન કરાવવા સામર્થ્ય ધરાવે છે જીવનની દરેક પળ શુદ્ધ વિચારમાં વ્યતીત કરો. દરેક પ્રસંગમાં—દરેક ઘડીયે—દરેક કામમાં—શુદ્ધ મનથી જ વખતનો વ્યય કરવો. દરેક વિચાર હૃદયમા પહેલો ઉદય થાય છે પછી ઘોળાય છે. ને તે પછી વજ્રલેપ થઈ મનુષ્યના મનમાં પોતાની નિરંકુશ સત્તા ચલાવે છે. જો હૃદયમાં શુદ્ધતાથી વિચાર ઉદય થાય, શુદ્ધ મનમાં ઘોળાય ને પછી તે શુદ્ધ વિચાર વજ્રલેપ [શુદ્ધ મનોબળ] થઈ જઈ તેની શુદ્ધતાની નિરંકુશ સત્તા તમારા જીવનમાં વા તમારા મનમાં ચાલે ને તન મનને શુદ્ધ નિરંકુશ સત્તાને તાબે રહે, તો જ તનમનનાં દરેક કામ શુદ્ધતાથી ભરપુર થાય—તો જ તે શુદ્ધ મનોબળની શુદ્ધતાની પ્રભા તમારા મુખ પર પ્રગટી નીકળશે, અન્ય

જન તમારા લલાટ પર તે શુદ્ધ પ્રભાની ચમકારી જોશે, ને તે ચમકારા તરફ ભાવયુક્ત નમન કરતા રહેશે.

પ્રાણવિનિમય વા મેસ્મેરીઝમ [શુદ્ધ મનોબળ] ના પ્રયોગમાં વિધેયને (જેના પર પ્રયોગ કરવામાં આવે તે) વિધાયક તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તંદ્રા—નિદ્રા—સુષુપ્તિ—ને છેવટે વિશ્વદર્શન નામની સ્થિતિમાં પહોંચાડે છે."

ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ નભુભાઈ, ગુજરાતની નવલો, કલાપી, કેશવકૃતિ અખો, નર્મદ એ સપર્ણાની અસર આ ગદ્ય ઉપર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. ઘણું કરીને છાપામાં પ્રગટ થયેલું આ પહેલું જ લખાણ છે. તે પહેલાં લખ્યું હશે, પણ ક્યાંય કોઈ પ્રગટ થયું જણાતું નથી.

આ પ્રમાણે ઈ સ ૧૯૦૯–૧૯૧૦ થી શરૂ થયેલી લખાણપ્રવૃત્તિને કાંઈક પણ પ્રતિષ્ઠા છેક ઈ. સ ૧૯૨૬માં મળી, લગભગ સોળ વર્ષ પછી, એ ઘટના મારા જીવનને અત્યંત લાભકારક થઈ પડી એમ હું માનું છું. એ વખતે કે પછી કોલેજ જીવન દરમ્યાન પણ, જો મારાં લખાણો પ્રગટ થવા માંડયાં હોત, ને એકાદ બે સ્થળે હાથ સુઝાઈ ગયા હોત, તો હું માનું છું કે જે કાંઈ વિકાસ થયો તે કોઈ દિવસ થાત જ નહિ. પણ લખાણ પ્રગટ થવાની બહુ તક મળી નહિ. ને મારી લખાણ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી. એમાં મોટો ફાયદો થયો. વ્યાયામ મળતો જ રહ્યો. અભ્યાસ વધતાં એ લખાણ મેં પોતે જ રદ કરી નાખ્યાં, ને એ પ્રમાણે અપરિપકવ અવસ્થામાં હંમેશને માટે પડી જવાના ભયમાંથી

આ પ્રમાણે બીલખાનો મારો નિવાસ એક રીતે મને બહુ જ ઉપકારક નીવડયો

બીલખાનું આ આનંદાશ્રમનું સ્થાન, જૂનાગઢ બીલખાની સડક ઉપર આવેલુ છે. દૂર ગિરનારનો પહાડ દેખાય છે. થોડેક દૂર કાળવાનો વોકળો છે, આશ્રમમાંથી બહાર નીકળો કે તરત તમે કુદરતને ખોળે પહોંચ્યા જાઓ, એવી એની સ્થાન રમણીયતા છે.

આ આશ્રમના સ્થાપન ને સંચાલનમાં ગૌરીશંકર ભટ્ટ, દયાશંકર વકીલ શંકરપ્રસાદ વકીલ, ઓધવજીભાઈ, કાઠી દરબારો વગેરેનો ઘણો મોટો સાથ હતો. મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્મા, એ આશ્રમને, યુરોપિયન પણ મોંમા આંગળાં નાખી જાય એની સ્વચ્છતાથી જાળવતા. અને આ સ્વચ્છતા અકૃત્રિમ લાગ્યા કરતી એ એનું મોટુ આકર્ષણ હતુ તમે આશ્રમના દરવાજામાં પ્રવેશ કરો અને એની વિશાળ ફરસબંધીવાળો ચોક નજરે પડે, એકે ચબરખી પણ આખા આશ્રમમાં ઊડતી તમને નજરે ન પડે. મહારાજશ્રીના જીવનનો અત્યંત નિકટવર્તી માણસ એ અર્થમાં હું હતો કે, એમની પાસે દિવસમા પાંચ સાત વખત તો જતો જતો ને જતો. મેં, એમના ભક્તો અનુભવે છે, એવો કોઈ ચમત્કાર એમનામાં દીઠો ન હતો. તેમ જ ત્યાં આવનારા ઘણા વિદ્વાનો જેમ ગદ્‌ગદ્‌ થઈ જતા એવો, હૃદયભાવ પણ મને કોઈ દિવસ સ્ફુર્યો ન હતો પણ એ તો કદાચ એને માટે જોઈતી મારી તૈયારી ન હોય, એમ પણ હોય. પણ એ બધી આધ્યાત્મિક વાત બાજુએ મૂકીએ તો મહારાજશ્રીમા બે વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. એક એમની

સ્વચ્છતા. બીજી એમની વ્યવસ્થા. જે વસ્તુ જ્યાં રહેતી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી જોઈએ એ વિષે એમની કાળજી બહુ જ ઝીણવટ ભરી રહેતી. મૂળ તો એ માસ્તર હતા. પછી એમાંથી ધીમે ધીમે આ પંથે ચડ્યા હતા. એટલે એમનામાં પુરુષાર્થનું અને પ્રયત્નનું અજબ મિલન હતું. એમને એક પળ પણ, ખરેખરા—અર્થમાં એક-પળ પણ, આળસમાં બેઠેલા મેં કોઈ દિવસ જોયા ન હતા.

એમની વાણીમાં પ્રવચનકારની મધુરતા હતી. પણ, એમની ખરી ખૂબી તો એ હતી કે—એમની વાણીમાં, સાચેસાચા અર્થમાં વિવેક વસી રહ્યો હતો. વિવેક એટલે સાધારણ વિનય એ અર્થ નહિ, પણ વિવેક એટલે પોતાના કોઈ પણ શબ્દમાં, કાર્યમાં, કે ભાવમાં કે નિશાનીમાં પણ, લેશ આવેશ ન આવવો જોઈએ એ અર્થ. એ અર્થમાં શ્રીમન્નથુરામશર્મા વિવેકસંપન્ન પુરુષ હતા.

સાંજે એમનાં પ્રવચનો થતાં. એ પ્રવચનોમાં હું હાજર રહેતો. એમની વિદ્વત્તા લોકભોગ્ય હતી. એમણે ગીતા, પાતંજલયોગદર્શન, ઉપનિષદ્, પંચદશી, વગેરે ઘણાં પુસ્તકોનાં સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર, ગુજરાતની જનતાને આપેલ છે. સહજાનંદસ્વામીની પેઠે એમનાં પ્રવચન લુહાર, સુતાર, કુંભાર વગેરે સાધારણ અશિક્ષિત વર્ગને, તેમજ વેપારી, માસ્તરો, કારકુનો, એવા સાધારણ સ્થિતિના માણસોને, ઘણાં સમજવા પડતાં અને વિશદ જણાતાં. એ વખતે આનંદાશ્રમની જાહોજલાલી હતી. અને અષાઢી પૂર્ણિમા અને કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ જો મહારાજશ્રી બીલખામાં હોય તો આસપાસથી ને ગુજરાત મુંબઈ જેટલે દૂરથી

પણ ઓછામાં ઓછું બે હજાર માણસ ભેગું થાતું. વિદ્-
દ્ગપરિષદ્ જેવો કાર્યક્રમ થઈ રહેતો—ને જપ, તપ, સાધના
સંધ્યા, યોગ, ભક્તિ એવા એવા અનેક વિષયો ઉપરનાં
ભક્તજનોનાં પ્રવચનથી ત્રણ દિવસ સુધી આનંદાશ્રમ
ગાજી રહેતો.

વાણી ઉપર સંયમ એટલે શું—એનું વ્યવહારસ્વરૂપ જેવું શ્રીમન્નથુરામશર્માના સાન્નિધ્યમાં મેં જોયું, એવું ત્યાર પછી બીજે ક્યાં ય જોયું નથી. નહિતર, ઠીક ઠીક મોટા કહેવાય એવા ઘણા પુરુષોનો મને પરિચયલાભ તો મળ્યો છે. શ્રીમન્નથુરામશર્મા એવા પ્રખર વિદ્વાન ન હતા કે જેની વિદ્વત્તા છક્ક કરી નાખે; તેમ જ વિદ્વત્તા વિષે કાંઈ પણ યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધવાની મારી એ અવસ્થા પણ ન કહેવાય. જો કે આર્યમુનિ, શાસ્ત્રી મણિશંકર, હાથીભાઈ, આત્માનંદજી, શંકરાનંદજી, ભાસ્કરાનંદજી ગણેશાનંદજી એવા ઘણા ઘણા વિદ્વાનોને મેં સાંભળ્યા હતા, અને ભલે એમનાં ગહન સત્યોને આમૂલાગ્ર મેં ગ્રહણ ન કર્યાં હોય, છતાં હું એ અનુભવોને લીધે, થોડાઘણો પણ અધિકારી કોટિનો પ્રેક્ષક તો ગણાઉં. એટલે એમની વાણીમાં જે આકર્ષણ હતું તે શાનું હતું એ ઠીક ઠીક સમજવાની માનસિક સ્થિતિમાં તો હું હતો જ. એમની વાણીમાં રહેલો સંયમ—એ પ્રવચનકારનો અને અનુભવી વ્યવહાર-દક્ષ પુરુષનો સંયમ હતો. એ પ્રચારક ન હતા—પ્રવચન-કાર હતા આપણા સારા વિદ્વાનો આકર્ષક રીતે ભાષણો ને લેખો લખે છે છતાં એ છેવટે તો કોઈકનો પ્રચાર કરતા હોય છે ને એ રીતે એ કોઈની છાયા નીચે હોય એવા

દેખાય છે. શ્રીમથુરામશર્મા પાસે અનુભવસત્યોનો ઘણો મોટો સંગ્રહ હતો. ઉપનિષદ્ ઢબે એમની કથામાં લોકસમજણવાળી વાર્તાઓનો રસસંભાર હમેશાં આવતો. એથી એમની કથાઓ લોકપ્રિય પણ થતી ને લોકોત્તર પણ રહેતી.

આનંદાશ્રમના આ ધાર્મિક વાતાવરણનો મેં ઠીક લાભ ઉઠાવ્યો એમ કહી શકાય.

પરંતુ એટલું છતાં એ ભૂલવું ન જોઈએ કે ધર્મની એ આંતરશુદ્ધિ મારામાં કેટલી આવી કે ન આવી એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જો કે તેનો અભ્યાસ, વ્યવસાય ને પરિચય એકંદરે મને જીવનદર્શનમાં ઘણો ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

શ્રીમથુરામશર્માનું જે શિષ્યમંડળ હતું તે ગુણાનુરાગી ભક્તજનોનું હતું. શ્રદ્ધા એ એમાં મહત્તાનો વિષય હતો. બુદ્ધિનું સ્થાન ત્યાં નહિ જેવું જ હોય. ભક્તિ, પ્રધાનપદે હતી. આચાર સંપૂર્ણપણે સનાતની હતો. વિચારમાં શંકરવેદાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પણ જે ભક્તજનો ત્યાં આવતા એ સઘળા કોઈ એક કોટિના ન હતા. કેટલાક એવા પણ આવતા કે જેમને મન મહારાજશ્રી—ભગવાનનો અવતાર જ હતા. સંત સાધુ એટલે એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે પણ એમને જોવાવાળા આવતા. એમનામાં રહેલી ઉત્તમ પ્રકારની મનોદશાને એ રીતે જાણવાવાળા ઘણા ઓછા હતા.

એક વખતની વાત છે કે, ચોથા નંબરના ઓરડામાં એક ગૃહસ્થ આવ્યા. ઘણું કરીને એ આફ્રિકાથી આવી રહ્યા હતા. તે થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને અમે ગુરુબંધુ તરીકે હળતાભળતા થયા ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું:

'મહારાજશ્રી ૭ માસની સમાધિમાં ક્યારે બેસે છે?—અમે ત્યાં આફ્રિકામાં એમ સાંભળ્યું છે કે ૭ માસની સમાધિમાં મહારાજશ્રી બેસે છે !'

એને મારે શું પ્રત્યુત્તર વાળવો ? મેં મહારાજશ્રીને કોઈ દિવસ ૭ મહિના તો શું—૭ કલાકની પણ સમાધિમાં બેઠેલા જોયા ન હતા. પણ એનો અર્થ એમ ન હતો કે એવી શક્તિ એમની પાસે કોઈ દિવસ ન હતી, એટલે મારી તો કફોડી સ્થિતિ થઈ—આને શું પ્રત્યુત્તર આપવો ?

મેં કહ્યું : 'બેસે છે—કે નહિ એ ખબર નથી, પણ બેસતા હોય તો અત્યારે એને માટે હવે સમય નથી. અહીં તમે એમની એક પળ—નિરર્થક જતી જુઓ છો ? આ જ મહાન સમાધિ નથી ?'

એમનું સમાધાન થયું કે નહિ એ તો કહી ન શકાય. પણ મારે માટે તો એ સમાધાન હતું જ.

ચમત્કાર જાણવાની સામાન્યજનની પૃચ્છાનો આ તો એક નમૂનો છે. વળી થોડી ઘણી શ્રદ્ધા હોય એવો માણસ કોઈક અનુમાન કરવા પ્રેરાય એવા વિરલ પ્રસંગો પણ ઘણી વખત બનતા. મેં જોયા હતા. એમનું બીજું કારણ ન જ હોઈ શકે એટલો ચોક્કસ નથી, છતાં એમાંનો એક નોંધવા જેવો લાગે છે.

હું તો ત્યાં નવરોધૂપ હતો, એટલે લગભગ આઠે પહોર આશ્રમમાં જ રહેતો. ને જ્યારે પણ—મહારાજશ્રીનાં દર્શન થાય ત્યારે હાથ જોડીને ઊભો જ હોઉં ! મહારાજશ્રીને પણ શ્રીમાન ભટ્ટજી ગૌરીશંકરના એક સંબંધી

તરીકે મારા ઉપર પ્રીતિ હતી. એમ તો મને કાંઈક થોડી છૂટ હતી એમ પણ લાગે.

એક વખતની વાત છે. મહારાજશ્રી નહાવાની ઓરડીમાં હતા. એમનો કાર્યક્રમ જ એવો કે આખો દિવસ એ અવિરતપણે ચાલતો જ હોય ! નહાતી વખતે—એક તરફ જરાક વિનોદ થતો હોય, બીજી તરફ વ્યવસ્થાપકની હિસાબી ગૂંચનો જવાબ અપાતો હોય, ત્રીજી તરફ *નિત્યક્રમની કોઈ પૃચ્છા ચાલી રહી હોય તો,* મુંબઈ, ભાવનગર, સુરતથી આવેલા કોઈ ભક્ત જન તરફ સુરદાસની કે તુલસીની ટૂંક પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક અપાતી હોય ! સમયને તો જાણે પળે પળે રસમય કરી મૂકવાની એમની પાસે જીવનકલા જ હતી ! બપોરના લગભગ સાડાઅગિયારને સુમારે બીલખા દરબાર આલાવાળા ત્યાં આવ્યા. હું ત્યાં બેઠો હતો. બીજો પણ બે ચાર ભક્તજનોનો સમૂહ હતો. દરબાર નીકળેલા જૂનાગઢ જવા. તે વખતે હજી રેલ્વે નહિ, એટલે ઘોડાગાડી સડકે નીકળી, ને આશ્રમ પાસેથી નીકળતાં, અહીં દર્શને આવ્યા.

દરબાર આલાવાળાને ઘણું કરીને અરીસનું બંધાણ હતું. ધોળા નિમાળામાં શોભી રહેલા એમના પાતળા, કાંઈક વાંકા બનેલા દેહમાં, હજી પણ એક પ્રકારનો એવો ક્ષત્રિ રહેતો કે એમની શેહ પડતી. કુંકાવાવમાં તો એ જ્યારે જઈને રહેતા ત્યારે બાર નહિ કોઈનો કે અંદરમાં ઉઘાડે માથે નીકળે.

'કોણ ઈ ગોલીનો ?' ત્યાંથી જ વાત છૂટે. મધ્યયુગી માનસના આ પુરુષમાં એક મહાન ગુણ પણ હતો. જેને

પોતાનો માન્યો ને બાંય પકડી એની બાંય પછી એ ન છોડતા. પણ દરબારને હિસાબકિતાબ ને ઊપજ–ખરચનું ભાગ્યે જ ધ્યાન રહેતું! એમની વિનોદવાર્તા કહેવાતી કે, કામદાર રાતી-વાદળી લીટીવાળું નામાનું ચોપડું લઈ ને ગયો. દરબાર આ રાતી–વાદળી લીટીઓ તરફ જોઈ રહ્યા. પછી એણે કહ્યું : 'કામદાર ! આ તમે કેદખાના જેવા સળિયા શેના નાખ્યા છે ? ને એમાં આ સાપ્પીના ટાંગા જેવા અક્ષર શું છે ?'

'બાપુ ! એ તો રૂપિયા આના પાઈનાં ખાનાં છે !'

'એમ ? અરે ! રંગ છે કામદાર ! ત્યારે હવે આમાં પૈસો બા'રો નીકળે જ કયાંથી ?'

પણ એ કામદાર કોણ એ કોઈ કહેતું નથી. અને આવી વાતો દેશી દરબારો વિષે ચાલ્યા જ કરે છે એમાં સાચાખોટાનું માપ કાઢવું એ પણ પાછો પુરાતત્ત્વનો— અને એમાં પણ કાઠિયાવાડી પુરાતત્ત્વનો, વિષય બની જાય છે

આ દરબાર આઘાવાળા ઉપર એ વખતે દેવું થયેલું પ્રાંતનો તાકીદનો કાગળ હતો. મેનેજમેંટ મૂકવાનો નિર્દેશ હતો. પોતાના ધોળામાં ધૂળ મળે—જો પોતાના જીવતા મેનેજમેન્ટ આવે તો—એ વટના માર્યા દરબાર પ્રાંતને મળવા નીકળેલા.

એટલે અત્યારે એ આવ્યા ત્યારે કોઈ અનોખી જ રીતભાતમાં હતા. બે હાથ જોડયા હતા કંઠ રૂંધાતો હતો. આંખમાં ઝળઝળિયાં પણ હતાં. આ સાધુના ચમત્કારે ઊગરી જવાય એવી ભાવના હતી. મહારાજશ્રીને રાજદારી ભૂમિકાની જાણ તો હતી જ. દરબારશ્રીએ પ્રણામ કર્યા અને વિનંતી કરી:

'આબરૂ હવે તો તમારા હાથમાં છે, ભગવાન !'

મહારાજશ્રીએ સૂચક જવાબ વાળ્યો: 'શ્રદ્ધા હશે તો વાંધો નહિ આવે !'

આ જવાબ તો પેલા વિખ્યાત જોશીની વાત જેવો 'Son no daughter' જેવો જ હતો.* પણ એ એમ જ હતો એમ કહેવાય તેમ ન હતું એ એક બુદ્ધિ બહારનો વિષય ગણાય. પરંતુ ગમે તેમ, દરબાર સાહેબવાળાની અવસ્થાને માન આપીને,પ્રતિ મેનેજમેન્ટ ન કર્યું એ ચોક્કસ. દરબારની આબરૂ રહી ગઈ. અને ત્યાર પછી દરબાર જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે તો નિયમિત કથામાં આવનાર પણ બની ગયા હતા !

શ્રદ્ધાનો જન્મ શી રીતે થાય છે એ સમજવામાં આપણને આજના વિજ્ઞાનયુગના માણસોને કદાચ ઓછો રસ હોય; પણ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્મામાં વચનસિદ્ધિ હતી એમ માનનારા એમના ઘણા ભક્તોને મેં જોયા હતા. એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધૃષ્ટતા ગણાય. પણ બે પ્રસંગ—જુદી જ રીતના અનુભવેલા—

* એક જોશી ઘણો ખ્યાતનામ હતો. એને એક રાજા પાસે જવાનું થયું. રાજાએ તો એને સાણસામાં લીધો 'રાણીને શું આવશે એ કહો ! પુત્ર કે પુત્રી ?' હવે બેમાંથી ગમે તે કહે એમાં ભય તો હતો જ. એટલે જોશીએ કહ્યું. 'મહારાજ ! એમ શું કરવા ? આ કાગળ ઉપર હું લખી દઉં છું. તમે રાખી મૂકો. પરિણામ આવે ત્યારે જોજો. પછી લખીને રાજાને આપ્યું: 'Son no daughter. જો પુત્ર આવે તો કહેવા થાય કે Son, no daughter. જો પુત્રી આવે તો કહેવાય કે Son no, daughter'.

એ અહીં કેવળ કુતૂહલની ખાતર આપું છું—એની સત્ય કે અસત્ય કોઈ પ્રકારની પ્રતીતિ વિના.

એક વખત એક સાધુ આવેલા. એમનું નામ એ વખતે જનાર્દન હતું. હાલમાં તો એ હેયાત પણ નહિ હોય. પણ એ શ્રી. ભટ્ટજી ગૌરીશંકર પાસે આવેલા. અને જ્ઞાતિબંધુ એટલે એમણે માન આપીને સત્કાર કરેલો

જનાર્દનજી મહારાજ વિષે લોકવાયકા હતી કે એમણે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી હતી. એ સિદ્ધિનો એવો મહિમા ગણાય છે કે એનો જાણકાર જે વચન નાખે, તે સામો માણસ પાળે જ પાળે. મેં તો આ સાધુસંત પાસેથી સાંભળેલું ને યોગપુસ્તકોમાંથી વાંચેલું એથી વિશેષ ચંચુ-પાત એમાં નહિ.

આ જનાર્દન મહારાજ એ વખતે દર વર્ષે ભંડારો કરતા.

આસપાસથી પાંચ પચીસ હજાર માણસ આવતાં, ત્રણ દિવસ ધામધૂમ થતી, ભજન ભોજન કીર્તન થતાં ને સૌ વેરાઈ જતા.

આટલે સુધી તો આ વસ્તુમાં અત્યારની દૃષ્ટિને કાંઈ આશ્ચર્યક કે નવીન લાગે તેમ ન હતું. પણ કહેવાતું એમ કે એનો ભંડારો અખૂટ હતો!

એ કોઈએ જોયું ન હતું. પ્રત્યક્ષ મેં અનુભવ્યું ન હતું, એટલે એ શંકાથી પર ન હતું.

આ જનાર્દન મહારાજને એવો કોઈક ભંડારો કરવાનો હતો. એટલા માટે એ ખીલખામાં પૈસા લેવા

આવ્યા હતા. બીલખાના દરબાર બધાં કાઢી. વળ્યા તો વળ્યા ને ગળ્યા તો ગળ્યા. એટલે જો કોઈક આ દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારો માણસ હોય તો ઠીક પડે—એમની પાસે જતાં, એમ ધારીને ભટ્ટજીને મળ્યા. ભટ્ટજીનું દરબારમાં ઘણું માન રહેલું. અને એમની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી.

જનાર્દન મહારાજ સાથે ભટ્ટજી બીલખા દરબારોને મળવા નીકળ્યા, ત્યારે હું ત્યાં ઊભો હતો. ભટ્ટજીને આશા ન હતી કે પાંચસો સાતસો રૂપિયા પણ ભંડારા માટે થાય. જનાર્દન મહારાજના વચનમાં એક અજબ રણકો હતો. આજ એ રણકો અને મહારાજનો પાતળો લાંબો તેજસ્વી દેહ યાદ આવે છે. કેવળ આ રણકા ઉપર જ—આ વસ્તુનું મંડાણ રચ્યું છે, એટલે એની કિંમત વ્યક્તિગત મત જેટલી મનાય. જનાર્દન મહારાજ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે ભટ્ટજીને પણ આશ્ચર્ય થયું. 'આણે તો સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી છે કે શું? જેની જેની પાસે જઈને જેટલી જેટલી રકમ એણે કહી,એટલી એટલી, કેમ જાણે આપવાની જ હોય, એમ સૌ આપતા ગયા!' પાંચસોનો સંભવ ન હતો ત્યાં મહારાજ જનાર્દન, પાંચ હજાર લઈને આવ્યા હતા! અને તે પણ એક કલાકમાં જ!

પરંતુ આ એક આડકથા, એવું કહેવા માટે કે, આનંદાશ્રમનું આખું વાતાવરણ મને જે રસ્તો લેવાનું મન હતું—યોગમાર્ગ—એને પ્રેરણા આપનારું હતું!

જનાર્દન મહારાજને જમવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ એમણે તો બે ડોડિયાં લઈને ત્યાં માણીના કચારામાં જ, બે ત્રણ રૂપિયા ભારનો શીરો ઠલાવી નાખ્યો. 'હું ચાગી

લેવા દોડ્યો, ત્યાં તો કેળનું નાનકડું પાન કાપીને, થાળી બનાવી એ તો જમવા પણ બેસી ગયા!

આવી ધાર્મિક વાતાવરણને ઉત્તેજના આપનાર વસ્તુઓ ત્યાં બન્યા જ કરતી.

એક વખત કોયલીના મહંત આવેલા. એ માણસને પણ સિદ્ધિ વરેલી હતી એમ કહેવાતું. આ તો બધી લોકોક્તિઓ કહેવાય. એનું પરીક્ષણ એ તો ઘણી ઉપાસનાનો—તેમજ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો, જ્ઞાનનો અને વળી શ્રદ્ધાનો એવો વિષય છે એમાં માથું મારતાં જલમંથન જ, અનધિકારી માટે તો નીવડવાનો સંભવ. પણ આ મહંતને મેં એક એવી મનોદશામાં તલ્લીન જોયા હતા કે આજ દિવસ સુધી એ ચિત્ર તો મારી સાથે ને સાથે રહ્યું છે મારા આંતરચક્ષુ સમક્ષ—ઘણી વખત શબ્દો મૂર્તસ્વરૂપ પણ બને છે વળી પરિચયમાં આવેલી ને ન આવેલી—એની અસંખ્ય વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સજ્જનો, દુર્જનો, ડાકુઓ, વેપારીઓ, શઠો, સંતો, શિક્ષકો, વકીલો—એક આખી ચલચ્ચરિત્રમાળા જાણે સંકલાઈને અંદર બેઠી છે, એમાં આ મહંતનું ચિત્ર અત્યારે પણ તાદૃશ છે. એની શરૂઆત એક ચિત્ર તરીકે જ હું કરું છું, ને એ રીતે જ એ લેવું ઘટે છે.

એક વખત એ આનંદાશ્રમમાં આવવાના હતા, એ ખબર મળ્યા સવારે દસેક વાગે ખબર પડી કે આવ્યા છે. એ ચાર કલાક જ રોકાવાના હતા. એ વખતે મહારાજશ્રીની સવારી બહાર ગામ હતી.

મેં તો ઘણી રાહ જોઈ, પણ મહંતનાં ક્યાંય

આશ્રમમાં દર્શન થયાં નહિ

એટલામાં વાલદાસજી નીકળ્યા. વાલદાસજીને મારા પ્રત્યે પક્ષપાત ઘણો. હું તો પાછો એમનો શિષ્ય! મને કહે, આવવું છે? મેં કહ્યું, ક્યાં? તો કહે, ચાલો તો ખરા. મસ્ત માણસ કેવા હોય એ જોવું હોય તો!

આશ્રમને ઓતરાદે દરવાજેથી બહાર નીકળ્યા નો પાસેના એક બે ખેતર મૂકીને જતાં, એક ખેતરમાં, એક આમલીની છાયા નીચે, એક જબરજસ્ત પ્રચંડ શરીરવાળો, મલ્લ જેવો આદમી, પોતાના ગરવા ભગવા વેષમાં, ઊભો ઊભો, જેમ મસ્ત હાથી ઝૂલે એમ ઝૂલ્યા કરતો નજરે પડ્યો! એની પવન સાથેની વાત, કોઈ કોઈ ભજનપંક્તિ, હાથનિશાનીઓ, જાણે કે હવા, એ એને મન એની મંસારસૃષ્ટિ હોય, ને આસપાસનો તમામ સંસાર, એ હવા હોય, એવી અર્ધભાન અર્ધઅભાન અવસ્થા બસ, ત્યાં ઊભાં ઊભાં, એણે તો પોતાની મસ્ત દશાનો એક વિચિત્ર જ અનુભવ અમને આપ્યો! ચૈતન્ય વિષે કહેવાય છે કે ગયામાં એણે કૃષ્ણચરણ જોયાં અને કોણ જાણે શું થયું તે દેહનું ભાન જ ભૂલી ગયા! માણસ દેહનું ભાન ભૂલે એ દયાપાત્ર ઘેલછાનો પરિચય તો આપણને ઘણી વખત મળે, પણ દેહનું ભાન ભૂલ્યા છતાં, જેમના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં, આપણી પોતાની રંક અવસ્થાનો આપણને ખ્યાલ આવે, એવાં દશ્યો ક્યારેક જ જોવા મળે છે—આ દશ્ય એવું હતું! ત્યાર પછી હું ઘણી વખત કેટલાક સાધુસંતોને મળ્યો છું, અને પ્રત્યક્ષ નહિ તો, લગભગ પ્રત્યક્ષ ગણી શકાય એવો એમનો પ્રભાવ પરિચય પણ મેળવ્યો છે,

છતાં મેં, આ જે મસ્તદશા તે દિવસે જોઈ—એવી દશાનો અનુભવ ક્યારે ય મળ્યો નથી. અમે અને વાલદાસજી સૌ આ જોઈ રહ્યા. બે એક કલાક પછી ફળાહાર લઈને ત્યાં ગયા, ત્યારે મહંતજી સ્વસ્થ આસન ઉપર બેઠા હતા. અને મહારાજશ્રીના ખબર અંતર પૂછી સામાન્ય વાતોએ વળગ્યા હતા ! જાણે કે પેલી હવાઈસૃષ્ટિનું કાંઈ નામનિશાન જ ત્યાં હતું નહિ !

આવા આવા વાતાવરણની મારા ઉપર એક જબરજસ્ત આક્રમણકારી અસર થઈ રહી હતી. મારી પાસે મૂડીમાં તો બીજું કાંઈ હતું નહિ—પણ જે મૂડીમાં હતું તે સાહિત્યધન આ રસ્તે વળવા માંડ્યું હતું બરાબર તે સમયે લખેલાં, પણ અપ્રગટ રહેલાં અને અપ્રગટ રાખવા યોગ્ય, એવાં જે કેટલાંક લખાણો હજી સચવાયલાં છે, એમાંનાં એક પુસ્તક—'કુદરતવિહાર'માંથી લીધેલો થોડો ભાગ, એ વખતની માનસિક સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપી રહે છે.

'કુદરત વિહાર' એ કુદરતની માનવજીવન ઉપર અસર એને લગતું કાંઈક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે મેં તે વખતે ધારણ કરેલું 'વિહારી' નામ મૂક્યું છે સવારૂપિયો ને પોસ્ટેજ જુદું, એ રીતે એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના કાંઈ પાર પડી લાગતી નથી પણ એવી રીતે પુસ્તક પ્રકાશનની ધૂન પણ આ આશ્રમમાંથી જ મળી જણાય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે મહારાજશ્રી પોતાનાં પુસ્તકનાં 'પ્રૂફ્સ' જોતા જ હોય ! એમણે અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યાં છે. અને એ રીતે જનતા ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હું એ વખતે આશ્રમમાં એ વાતાવરણમાં હતો એટલે કુદરતી રીતે

એ વસ્તુની માગ ઉપર પણ અસર થઈ છે. 'કુદરત વિહાર'ની પ્રસ્તાવનામાં એ પુસ્તક વિષે કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં લખ્યું છે :

"વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થો એ શું છે? કુદરતના સૌંદર્યમાંથી—કુદરતવિહાર કરતાં થયેલી ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો દિવ્ય સન્ત પુરુષોએ લખેલો લેખ. કુદરત વિહાર કરતાં ઉચ્ચ માનવહૃદયને થયેલા પવિત્ર અનુભવોનો ચિતાર. એ ચિતારની અન્ય વિદેશી પર પણ અલૌકિક અસર છે. કુદરતનાં આવાં અનુપમ ગૂઢ તત્ત્વોને વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થોમાં અવલોકી વિદેશીઓએ આનંદમય ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે:

આખી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોઈ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે જ મારા મૃત્યુનો દિલાસો છે. [શોપનહોર]

ઉત્તમ સંસ્કાર, ઉત્તમ વાચન, ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ વિહાર—કુદરતવિહાર છે. તેમાં કુદરતવિહાર એ અન્ય સાધનોની ખોટ પણ કાંઈક અંશે પૂરી પાડે છે તેથી ઉત્તમ છે...'

આવી રીતે આ 'કુદરતવિહાર'માં કુદરત પ્રત્યેના પક્ષપાતની ઘણી દલીલો કરેલી છે. અને છેવટે શ્રીમન્નથુરામશર્મા પોતાના પ્રવચનમાં ભક્તિને જે ઉપમા આપતા, એ ઉપમા વાપરીને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે: 'કુદરત વિહાર એ કસ્તુરીની દલાલી છે! કોલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા થાય. કસ્તુરીની દલાલીમાં છેવટે થોડી પણ સુગંધી મળે.

વસન્તવન એ સ્થળ—અને વસન્તપંચમીએ બહાર પાડવા ધારેલું આ પુસ્તક પછી તો કાંઈ પ્રગટ થયું નથી.

પણ એવી રીતે ત્યારપછી બીજાં ઘણાં પુસ્તકો લખાઇ લખાઇને સારો સંગ્રહ થયો. અને છેવટનો માર્ગ હાથમાં આવતા પહેલાંની કાંઈક ભૂમિકા બંધાણી. બાકી તો આ 'કુદરતવિહાર' જે નોટમાં છે—એ જ નોટમાં પાઠમાળાના વાક્યનાં અત્યંત કઢંગા ભાષાન્તરો પણ છે. 'In the my new story will help me the Mahimunam strotas' કોઈ લખવા ધારેલી વાર્તા માટે મહિમ્નસ્તોત્રના ઉપયોગની આ વ્યાકરણ કઢંગી નોંધ છે. આ ભૂમિકાનો વખત આપણે ત્યાં ઉક્તિ પ્રમાણે બાર વર્ષનું તપ ગણે છે, એવો, અકસ્માત બરાબર બાર વર્ષનો બની ગયો છે. ઈ. સ. ૧૯૦૮–૯ થી ઈ. સ. ૧૯૨૧ સુધી મેં જે જે લખ્યું તે તે અપ્રગટ ને અપકવ સંઘરાતું ગયું ! માત્ર એટલું જ કે એ ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો !

ભજનની અને ભક્તિની આ ધૂનમાં એ વખતે જે કેટલીક કવિતાઓ કરેલી છે તેમાં પણ—વૈરાગ્યની વાતો આવે છે. આ કવિતા હિંદીમાં પણ કરી છે એ એની વિશેષતા છે. કારણ કે ઘણાંખરાં ભજનો ને ભક્તવાક્યો હિંદીમાં જ બોલાતાં સાંભળવાના મળ્યાં હોય, એટલે એ માર્ગ પકડ્યો લાગે છે.

એક કવિતામાં મથાળે 'રાહ . .' લખીને પછી રહેવા દીધો છે. કારણ કે કોઈ રાહ મદદે આવ્યો જણાતો નથી ! પણ ચરણાવલિની એ પછી નોંધ છે.

'હમ તો રે ભગુવો ભેખ ધરેંગે
ભેખ ધરેંગે અલખ જગવેં ગે...હમ તો.
ભેખ ધરી હમ ચલ જાવેંગે, હમ ફિર કોઈ ન આવેંગે

હમ પિછું કદી કોઈ આવે તો. પત્તા નહિ પાવેંગે...
હમ શયનનમેં ભૂમિતલ કરના, અબ હમેશા ઓઢનના,
ભગવે પહેરી દેશ ફરેંગે, શિતલ જલમેં નાવેંગેં...હમ
આસન મારી બૈઠે અમનમેં, ઇન્દ્રીયકું દહન કરેંગે,
મૃગચર્મ પર સ્થિતિ હમારી, જ્યદ્ધંઓ વદન વદેંગે...હમ

શ્રીમનશુરામ શર્માના કોઈ પ્રવચનમાંથી નોંધી લીધેલ નીચેની પંક્તિ, જે ઘણું કરીને છોટમકાવ્યમાંથી લાગે છે છે તે, આ હિંદીકાવ્યની પ્રેરણાનું કારણ જણાય છે.

'હલાહલ સિન્ધુ કે પાર, અમિ કા દ્વીપ હે સારા,
ભૂખા ધારસે પાતે, કટે ઉસ રાહકુ જાને,
મુનિ તહાં કાલ મૃગછોલા
જપે નિજ નામકી માલા.'

ચીતલજલ તો આશ્રમની પાસે 'વાંકડા' વેંકળાનું હતું જ. જપ તપ પણ ચાલુ હતાં. હમેશાં કેટલી માળા ફેરવી એની નોંધ પણ રાખી છે. પણ એમ 'કાંઈ ભેખ લેવા એ સહેલી વાત છે? ભેખ ભેખ તો કાંઈ ન લીધો, પણ એ વખતે કાવ્યોનો—વૈરાગ્યનાં કાવ્યનો ઘોધ ઠીક ઠીક પ્રગટ્યો લાગે છે! સારુ થયું કે ખીસામાં તે વખતે નોંધેલી સિલક પ્રમાણે, સવા છ રૂપિયા જ હતા, અને વળી ખીસ-ખામાં કોઈ પ્રેસ ન હતું, નહિતર આ ભજનાવલિ જો વહેલી પ્રગટ થઈ હોત તો તો નામકાણી જ રહી જાત! જો કે.

'કરના ફકીરી ક્યા દિલગીરી, સદા મગનમેં રહેનાં ા!'
અને 'ફીકર સબકુ ખાત હે, ફીકર સબકા પીર,
ફીકર કી ફાકી કરે, ઉસકા નામ ફકીર.'

એવી એવી ઘણી વૈરાગ્ય પ્રશંસાત્મક સૂત્રાવલિ નોંધેલી પડી છે, તે પણ પ્રગટ થાત. સેંકડો શ્લોકો યાદ રહી શકે માટે કોઈ 'યોગ ચિંતામણિ'માંથી નીચેનો પ્રયોગ પણ નોંધી રાખ્યો છે કે જેથી, ગીતા વગેરે મોંએ યાદ થઈ જાય! પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. મેં એ કર્યો નથી, કોઈને કરવાની હું ભલામણ કરતો નથી કોઇ વૈદરાજને પ્રકાશ પાડવા જેવુ લાગે તો ભલે

'ગળો, અઘેડો, વાવડીંબ, શંખાવળી વિદ્યાબ્રાહ્મી, વજ, સૂંઠ, શતાવરી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં મેળવી સેવન કરવું. તો ૧૦૦૦ શ્લોક મોંએ રાખી શકવાની શક્તિ આવે.'

પરંતુ આ પ્રમાણે જ્યારે જીવનવ્યવહાર ગામથી તેમ હિંડોળે ચઢયો હતો, ત્યારે એક અત્યંત અગત્યની ઘટના બની લાગે છે. અત્યાર સુધી લખાણોમાં જે એક પ્રકારની અનુકરણવૃત્તિનો પડઘો હતો, એમાં આ પહેલવહેલો, પેન્સિલના અક્ષરથી નોંધાયલો એકરાર નજરે પડે છે. એની નીચે તા. ૧૪.૧૨:૧૦ છે. ને સહી તો હજી 'મણિરાય'ના નામની જ છે.

'લેખ લખવામાં જે આનંદ છે, જે કવિતામાં આનંદ છે, તે તે કરનાર—અનુભવનાર જાણે છે. તેમા એક પ્રકારના દુઃખનુ વિસ્મરણ હોઈ અત્યાનંદ પૂર્ણરૂપે વસી રહ્યો છે!'

કવિ નર્મદશૈલીનું જ જણાય એવુ આ વાક્ય પહેલ વહેલું લખાણ કરવાનું કેમ મન થયુ હશે, તે દર્શાવવા માટેનો ઉલ્લેખ ગણી શકાય? ઘણીખરી એ વખતની કવિતાઓ, જે વૈરાગ્યની નથી, તે કાં અનુભવમાંથી અથવા

તો આઘાતમાંથી જન્મી છે. એ કવિતામાં કાંઈ ક્રકરવાર નથી. પણ બીલખાથી હું અંધાળા જતો, ત્યારે એ ત્રણ ચાર માઈલના રસ્તામાં જે ખાખરાના જંગલ આવતાં, નદી આવતી, રમણીય જેવી થોડી કુદરત આવતી, ત્યારે કોઈ ખાખરાના ઝાડ નીચે હું બપોરે રોટલા ખાવા બેસી જતો. અને આ સુંદરતાને લીધે હોય તેમ—એ વખતે મને મારી મા સાંભરી આવતાં, ને હું બેઠો બેઠો કવિતાઓ કર્યા કરતો! ખાખરાની છાયા નીચે લખેલી અસંખ્ય પંક્તિઓ આજ લગી સચવાયલી હતી—પણ એમાં કંઈ કવિતા હોય!—એટલે પછી એ વિસારે પડી ગઈ.

આ પ્રમાણે એક તરફ અભ્યાસ, એક તરફ થોડોઘણો વૈરાગ્ય, એક તરફ માતાનો શોક—એક તરફ આ નવો અનુભવ—એ સઘળાંની વચ્ચે હું સુકાની વિનાના વહાણની પેઠે ફરતો હતો; જે વખતે મનમાં જે આકર્ષણ થઈ પડે તે કરતો હતો; એ વખતે જીવનને થોડું નિયંત્રણ જરૂરી હતું. પણ એ આપે કોણ? મન પોતે શોધે તો તો થઈ રહ્યું ને! પણ કાંઈક નિયંત્રણ અનિવાર્ય રીતે શોધવું પડે ને મન એકધ્યેયમાં વળે એવી ત્રણ ચાર ઘટનાઓ એ વખતે બની ગઈ. એમને કાલક્રમે નોંધવી તો અશક્ય છે—અને એમ નોંધવાની જરૂર પણ નથી, પરંતુ એ વસ્તુઓ એ કાળે એમ ન હોત તો જીવનપ્રવાહનું રૂપ કેવું હોત એ કહેવું મુશ્કેલ તો છે!

'જૂઠા સબ જગત તમાસા હૈ...
બાઝીગરને બાગ બનાયા, ફૂલ ઔર ફલ ખાસા હૈ,

એક ઘડી પછી ધુરી ઉડાવે, ઐસા સકલ વિલાસા હે.
જૂઠા સબ જગત તમાસા હે.

એવાં છોટમ કવિનાં પદ ગાતો, સવાર સાંજની પંદર પંદર માળા કરતો, ધીમે ધીમે પદ્માસન સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતો, અભ્યાસ કરતાં પણ વધારે ધ્યાન આશ્રમજીવનમાં આપતો, હું તો ફરી રહ્યો હતો: જગતનું રૂપ કાંઈ અકારું લાગતું ન હતું, પણ એ શી રીતે અકારું લાગવા માંડે, અને શી રીતે ઝપાટાબંધ યોગાસન સિદ્ધ થાય એ માટે મેં ઉદ્યોગ આદર્યો હતો એ ચોક્કસ.

ઘનસ્યામ વસંત વિહારી, મનમોહન મંગળકારી,
દિવ્યસ્વરૂપ અનંત શક્તિધર, અમિત સખિન કો યારી,
નિરાલંક, નિર્લેપ, નિરંતર, ભોગી ને બ્રહ્મચારી,
અજબ ગતિ નાથ તિહારી
ઘનસ્યામ વસંત વિહારી—

આવી આવી છોટમની, પ્રીતમની, ધીરાની કબીરની —એ વાણી દ્વારા એક મોહક વૈરાગ્યમય વાતાવરણ રચીને એમાં મારી જાતને પૂરવાનો એક મહાપ્રયત્ન મેં શરૂ કર્યો હતો. 'કુદરતવિહાર' 'અવધૂત, એમ. એ એલ. એલ. બી.' 'કંથાકુમારી' એ સઘળી કૃતિઓ એ વાતાવરણને જ પોષક હતી. પણ અધૂરા જ્ઞાન સિવાય એમાં બીજી કોઈ પરિપક્વ ભૂમિકા ન હતી. છતાં એ પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યો હોત—તો સાધુ થવાની દરેક શક્યતા એમાં રહી હતી. પછી સાચા કે ખોટા—એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો એ વખતે લાગ્યો ન હતો. એ વખતે આશ્રમમાં અમદાવાદના એક ગૃહસ્થ આવ્યા તે ગુજરાતમાં ક્યાંક સ્ટેશન-

માસ્તર હતા. એનું નામ મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી. એ ચાતુર્માસ કરવા માટે ત્યાં આવેલા એ વખતે મહારાજશ્રી ઘણું કરીને બહારગામ હતા. એટલે એમણે ભટ્ટજીને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું.

આ મણિલાલ મેસ્મેરીઝમના જબ્બર ઉપાસક હતા. એ વખતે તો એ હજી શરૂઆતનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એમના એ પ્રયત્નમાં દિલની ખરેખરી સચ્ચાઈ હતી. થોડા વખત પછી તો એમણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી દીધું અને આશ્રમમાં પોતાની ઉપાસના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં એકચિત્ત થઈ ગયા. એમને હરતાં ફરતાં મારી સાથે વાતચીતનો સંબંધ થયો. મેસ્મેરીઝમના આ પ્રયોગોમાં એમને કોઈ એવા છોકરાની જરૂર હતી, જેનું હૃદય, આવી પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રદ્ધાન્વિત હોય. મારી સાથે એ વખતે ચોથા નંબરના ઓરડામાં ભાદરણના ચતુરભાઈ આશાભાઈ પટેલ રહેતા હતા. એ તો આશ્રમમાં શરૂઆતમાં સેવા અર્થે આવીને વસી જ ગયા હતા. પણ જીવનનો મેળ, આ વસ્તુ સાથે હજી લાગેલો નહિ. પાછળથી તો એ આશ્રમના ઘણા મોટા, સક્રિય અને સહાયક ભક્ત બની ગયા—પણ તે વખતે એમના જીવનના પ્રથમના દિવસો હતા. મણિલાલે આ ચતુરભાઈ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા પણ એમાં કાંઈ બહુ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ.

એ પ્રયોગો જોવા માટે આશ્રમનું મંડળ રાત્રે ભેગું થતું. જૂનાગઢના એક નાગર ગૃહસ્થ હતા. રઘુનાથજીભાઈ એનું નામ. પહેલાં તો એ મુન્સફ હતા. પાછલી અવસ્થામાં આશ્રમમાં આવીને વસી ગયા હતા. તે આવતા. આશ્રમના

શિષ્યસમૂહમાંના એક નાગાર્જુન ભાઈ હતા—તે આવતા. મૂળ તો એમનું શરીર મેરનું. બાંધો સુદૃઢ. શરીર રૂપાળું. —ભરજુવાની. અને પોતે સંસ્કારી. મહારાજશ્રીની ગેરહાજરીમાં એ સુકાન સંભાળતા. એ પણ ત્યાં આવતા. વાલદાસજી હોય. ભટ્ટજી મહારાજ ક્યારેક આવતા. આમ ચાર પાંચ માણસોની આશ્રમી મંડળી, એક નાના પાયા ઉપરના આ આત્મિક પ્રયોગમાંથી, કાંઈ મોટું સત્યાન્વેષણ કાઢવા માટે નહિ—પરંતુ આ પણ શક્ય છે, એટલું જ જાણવા માટે, આ વસ્તુની ઉપાસના, કરી રહી હતી.

મણિલાલે આ પ્રવૃત્તિમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. પણ યોગ્ય 'મીડિયમ'ને અભાવે એ અટકી બેઠેલા. એટલે 'વિષય' તરીકે છેવટે મારી વરણી થઈ! એમાં મણિલાલજીને સફળતા મળી—અને એમને મારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત થયો. આ મણિલાલજીને હું પછી પાછળનાં વર્ષોમાં—લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૮-૧૯૧૯માં મળેલો, ત્યારે તો એમણે આ વિષયમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરેલી, અને મેં પોતે જ એનો જાતઅનુભવ પણ લીધેલો.

આ મણિલાલજીનો ઉલ્લેખ આંહી એટલા માટે કર્યો છે કે મારી જીવનવિષાયક એક ઘટના—જે આહીં બની—એમાં એમની આટલી પક્ષપાત ભરેલી વલણે ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ હું માનું છું. એ ઘટના શી રીતે બની—એ તો હવે આવશે, પણ એની આ ભૂમિકા યાદ રાખવા માટે જ આંહીં નોંધ કરી છે.

મણિલાલજીએ એક માસિક કાઢવાનું શરૂ કરેલું. તે પણ લગભગ આ અરસામાં. એમણે સ્ટેશનમાસ્તરનું પદ

મૂકી દીધું. ત્યારે જ એ વાત એમણે નક્કી કરેલી. એમના ચિત્તમાં, છોટાલાલ માસ્તરનું, શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગનું, સંમર્થ 'મહાકાલ' રમી રહ્યું હતું. 'મહાકાલ' 'પ્રાતઃકાલ' 'ભક્ત' 'યમદંડ' વગેરે માસિકો આધ્યાત્મિક શક્તિના આવિર્ભાવ વિષે, એનીબેસન્ટે, ભારતવર્ષનું જે ધ્યાન ખેંચેલું, એનાં નાનાં મોટાં ફળ રૂપે હતાં. પણ એમાં માસ્તર છોટાલાલની કલમની મોહિની અજબ હતી. હું એનો નિત્યનો વાંચનારો હતો. એટલે મણિલાલજીએ જ્યારે 'બ્રહ્મનાદ' નામે માસિક કાઢવું શરૂ કર્યું ત્યારે મને તો ઘણો આનંદ થયો. મને થયું કે આપણને એમાં સ્થાન મળશે.

આ 'બ્રહ્મનાદ' માસિકનું સ્વરૂપ અને 'મિશન' લગભગ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ જેવાં જ હતાં. એ માસિકમાં એક વખત આપણા વિખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી નૃસિંહપ્રસાદ—નાનાભાઈએ—એક વિચિત્ર સ્વપ્નકથા આપેલી એ મને હજી સાંભરે છે, સ્મૃતિ ભૂલતી ન હોય—તો એ લેખ જ્યારે નાનાભાઈ, મહારાજશ્રી પાસે વાંચી રહ્યા હતા, એના મૂળ સ્વરૂપમાં, ત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય સાંભળનારા શ્રોતૃગણમાં હું પણ એક હતો. 'બ્રહ્મનાદ'નો એ સાચવેલો અંક અત્યારે હાથવગો નથી, નહિતર એ લેખની થોડી વાનગી—એક માનસ ઉપર પડેલા છાપ લેખે—જોવા જેવી છે. એમાં ઘણું કરીને એમ આવતું હતું કે નાનાભાઈ, આશ્રમની ફરસબંધી ઉપર સૂતા હતા. ત્યાં એમને એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે જાણે એ પોતે ગોપી બની ગયા! ભક્તજનોની પરિભાષા પ્રમાણે તો શ્રીમદ્યુરાખચમાં એ કૃષ્ણ-

વતાર જ ગણાતા હતા. એટલે આ ગોપીને ભગવાન શ્રીમન્નથુરામ શર્મા, ક્યાંક સ્વર્ગ દેખાડવા લઈ જાય છે, ત્યાં એ રાસ જુએ છે—એટલામાં ઘણું કરીને રામજી ડામણા ઊંટકવાવાળાના હાથમાંથી કોઈ ઠામ પડે છે, ને નાનાભાઈનું સ્વપ્નભંગ થઈ જાય છે! આવી રીતે નાનાભાઈને એ સ્વપ્ન આવેલ. તે તેમણે લેખ રૂપે પ્રગટ કરેલું.

આ મણિલાલજી ત્યાં હતા, ત્યારે જ 'પ્રહ્લાદ'ના ઠીક, ગ્રાહકો નોંધાયા હતા. અને ઘણું કરીને એ માસિક થોડાં વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવી પછી લુપ્ત થઈ ગયું હતું મણિલાલજીની પેઠે પણ વધારે પ્રેમથી, અને ઘણી જ નિકટતાથી, મારી ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એક માણસની આંખ ફરતી રહેતી હતી. એ હતા આશ્રમના મુખ્ય શિષ્ય ગણાય એવા નાગાર્જુન ભાઈ.

એ મૂળ રહેવાશી પોરબંદર-બખરલાના. એમના ભાઈ માલદેવ રાણા ત્યાં પોરબંદર હાઇસ્કૂલમા ચિત્ર-શિક્ષક હતા. એમણે શ્રીમન્નથુરામ શર્માની એક ઘણી જ સુંદર કહેવાય એવી મોટી છબી તૈયાર કરી હતી. નાગાર્જુન ભાઈ, એ વખતે, મારી પ્રવૃત્તિમાં એટલો બધો રસ લેતા—ખાસ કરીને એમને ખબર પડી કે આ કાંઈક લખે છે ત્યાર પછી—કે હું ન હોઉં ત્યારે ઘણી વખત, એ મારું લખાણ વાંચી જતા એવી એક આખા નોટ મારી પાસે છે, એમાં એમણે પોતે કેટલીક નોંધ કરેલી છે. મેં મારી ખાનગી ચોપડીમાં—આગ મનનું ચિત્ર આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય ત્યાં એમણે, એ મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું કાંઈક નિવેદન લખી નાખ્યુ હોય! બીજે દિવસે હું એનો

પ્રત્યુત્તર લખું. એમ અમારો પરોક્ષ માનસવ્યાપાર–થોડો વખત ચાલ્યો હતો ! એ પણ યોગની ઉપાસનાની સોપાન પરંપરાના ઉત્સુક પથિક હતા. અને ખૂબ સંયમથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ શરીર ક્ષત્રિયનું હતું–એટલે ઘણી વખત મનને તેજસ્વિતાનો રંગ લાગી જતો. છતાં એ પોતાની રીતે આગળ વધવા માટેના એક સાચા ઉપાસક હતા.

એમને મારા ઉપર થોડોઘણો અનુરાગ હતો–એ પણ, જીવનવિધાયક ઘટના જે આંહીં બની, તેમાં ઉપકારક નીવડ્યો.

આ પ્રમાણે જાણે વિધિ થોડા અંકોડા મેળવી રહી હતી. એમાં એક તૂટતો આંકડો અત્યંત વિચિત્ર રીતે એણે મેળવ્યો એમ કહી શકાય.

એક ગૃહસ્થ એ વખતે ત્યાં આવ્યા. એ મૂળ તો આફ્રિકામાં વ્યાપાર અર્થે વસેલા. દેશમાં આવ્યા ત્યારે આંહીં શાંતિ માટે આવેલા. આવા તમામ પરચૂરણ પરચૂરણ મહેમાનો ચોથા નંબરના ઓરડામાં આવતા. ત્યાં ચતુરભાઈ પણ ખરા. હું પણ ત્યાં. આ ગૃહસ્થ પણ ત્યાં. બીજું કોઈ આવે તો એ પણ ત્યાં. એટલે અમારો એ સાર્વજનિક ઓરડો એક રીતે આખો દિવસ જાગતો હોય. હું તો રાતે લખવું હોય ત્યારે ઘણુંખરું ડેલીએ ફાનસ પાસે જતો. દેવદાનભાઈ બેઠા હોંકારા મારે–ને હું બેઠો લખું કે લેસન કરું.

આ ગૃહસ્થ જે આવ્યા એમને યોગનો ઘણો શોખ હતો. પણ આ તમામ ક્રિયાઓ એવી છે કે એમાં મોટા મોટા નરપુંગવોની પણ ધીરજ ખૂટી જાય. મનનો શરીર

ઉપર કાબૂ એટલે શું—એનો ખ્યાલ તો ઘણુંખરું માનવને મોટી ઉમ્મર સુધી આવતો જ નથી. ઘણાને તો એ વાતની કાંઈ ગતાગમ કોઈ દિવસ આવતી નથી. એમને માટે તો શરીર ને મન એવા કોઈ બે જુદા પદાર્થો છે એવી સમજણનું જ દેવાળું હોય છે! થોડીઘણી મન વિષેની વાતો સમજનાર પણ, બહારનો જે થોડો વિવેક રાખી શકે છે, સમાજ સાથેના વર્તનમાં, એમાં જ મનના વિકાસની સમાપ્તિ જુએ છે. પોતાનું મન—એ નામનો એક અદ્દભુત પદાર્થ, પોતાની પાસે છે, ને એમાં કાંઈક અચિંત્ય એવી શક્તિ વસી રહી છે, એ વસ્તુનો કોઈ માણસને થોડોઘણો પણ ખ્યાલ આવી શક્યો હોય તો એને એ વિષેનું માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ હોતું નથી. એટલે બને છે એવું કે આ અદ્દભુત પદાર્થને સૌ રખડાવ્યા કરે છે—અને તેથી એ સૌને રખડાવ્યા કરે છે. મનને હજી આપણે શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો વિષય બનાવી શકયા નથી. એ ખોટ જેવી તેવી ન ગણાય.

આ ગૃહસ્થ જે આવ્યા—એમણે મારી પાસે યોગસાધનની ને સાધનાની વાત શરૂ કરી. અમે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક બેસવા પણ માંડયા. પણ પેલું ગીતાજીમાં કહ્યું નથી—કે વિષયો છોડવાથી વિષયો છૂટે તો પણ એમનો રસ ન છૂટે—એ વાતની પ્રતીતિ હવે આવવા માંડી!

અમે યોગાસનની અદ્દભુત વાતો કરતા કરતા, ધીમે ધીમે અમને પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ, ખેચરી મુદ્રામાં જઈ પડયા! જેમ કૃષ્ણ અને ગોપીના ભાવમાં, શૃંગારની શકયતા અનધિકારીને માટે પ્રલોભન રૂપ થઈ

પડે છે, તેમ યોગની આ મુદ્રાઓમાં ખેચરી મુદ્રાની વાત —શૃંગારને પોષી શકે છે. કારણ કે એ મુદ્રા સિદ્ધ કરનાર જોગી, જાણે કે, સ્રીની શક્તિને પણ પોતે એંચી લેતો હોય એવી વાત છે. અમારે તો આ બધી વાતો હતી— પણ એ વાતોથી ચલિત થયેલા મનને પછી—યોગાસન ઉપર બેસારવામાં ઘણી વિકળતા અનુભવવી પડે તેમ હતું ! આ ભાઈની યોગની આ વાતોએ સૂતેલો શૃંગારરસ જાગ્રત કર્યો. મનને વિકળ બનાવ્યું. અને ખરી રીતે તો એમાં વૈરાગ્ય આવ્યો ન હતો, એટલે એ સંસારરંગનું રસિયું થઈ ગયું. ને બરાબર એ જ વખતે એક બીજી ઘટના બની. અને એણે માણસજાતિની મોટામાં મોટી લાગણી, પ્રેમ— એની એક મોહકસૃષ્ટિ આખી ખડી કરી દીધી !

[૧૨] વિદ્યાભ્યાસનો વિકટ પંથ

જેમાં વિદ્યાભ્યાસના વિકટ માર્ગે આગળ પ્રયાણ થાય છે. અને અકસ્માત હોય તેમ કોઈને કોઈ હરિનો લાલ મળી જાય છે!

બીલખામાં રહીને આ પ્રમાણે જ્યારે હું ધાર્મિક વાતાવરણનો લાભ લઈ રહ્યો હતો, અને ધીમે ધીમે રાગ તરફ પણ ધસડાતો હતો, ત્યારે એ પ્રસંગ બન્યો.

ભસ્મનું ત્રિપુંડ, બન્ને હાથમાં રુદ્રાક્ષના બેરખા, ડોકમાં ઝીણી રુદ્રાક્ષની માળા, રેશમી અબોટિયા ઉપર ઊનનું ધાબળીનું ઉપવસ્ત્ર, પગમાં ચાખડી, અને આઠે પહોર વિદ્યાભ્યાસમાં તલ્લીન એવી લાક્ષણિક જણાતી જીવનવૃત્તિ, એ વસ્તુ પ્રત્યે એક માણસને છાનો અનુરાગ થઈ રહ્યો હતો. એ બીજું કોઈ નહિ, ભટ્ટજી ગૌરીશંકર.

ભટ્ટજી ગૌરીશંકરનું સ્થાન જેમ આશ્રમમાં અનોખું હતું, તેમ આખા બીલખામાં પણ અનોખું હતું. પવિત્ર, નિઃસ્પૃહી અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તરીકે એના પ્રત્યે તમામે તમામ કાઠી દરબારો અને પ્રજાજનો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા. તેમાં પણ મા જીવુબાઈ કરીને એક સાધ્વી રાજ-

માતા હતાં, એમને મન ભટ્ટજીમહારાજ એટલે ખરેખરા તપસ્વી એમ જ હતું. અને ભટ્ટજીનું જીવન પણ તપસ્વીને યોગ્ય જ હતું. સવારના પાંચથી રાતના દસ સુધી જીવન-નિર્વાહ અને આવશ્યક આરામનો વખત બાદ કરતાં બાકીની પળેપળ એ તપ ને ઉપાસનામાં જ વ્યનીત કરતા. એમણે ભીલખાના રાજદરબારોમાં કથાવાર્તા ને ભાગવતકાર તરીકે બહુ સુંદર પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. હાથ પણ એમનો એવો જ છુટ્ટો રહેતો. મોટા મોટા દારૂડિયા દરબારોને પણ એમની આંખની શરમ લાગતી. અને રાણીઓ તો એમના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને જાતને પવિત્ર થયેલી માનતી.

ભટ્ટજીને પોતાની પરંપરા જાળવે, એવા કોઈક જુવાનની જરૂર જણાતી હતી. એમણે મને ઘણી વખત જપ-તપમાં નાણી જોયો હતો. રુદ્રાદિવને બીલીપત્ર ચડાવવામાં પણ મારી મદદ લીધી હતી. મહિમ્નસ્તોત્રમાં સવારના ..'વાગે તો એ, પણ જપને નિયમસર કરનાર તરીકે, એમણે મને જાણ્યો હતો. મા જીવુબાઈને ત્યાં તો નિત્યના પૂજાપા માટે મારે ઘણી વખત જવાનું થતું. આ પ્રમાણે પોતાના કામમાં એક તાત્કાલિક યોગ્ય માણસની રાહત મળી જતાં, ભટ્ટજીના મનમાં એક વિચાર આવ્યોઃ 'આને જ બધી પરંપરાની ચિંતા આપી દીધી હોય તો!'

તો પોતાનું ઘર આવે. 'પિરતાજું રેવાઈ ગયું' એવી કર્કર વંશહીનતાની દિંદુસ્વનામાંથી જાત બચી જાય. અને પોતાની કાર્યપ્રણાલિકા, પોતે હોય કે ન હોય, તો પણ આવની રહે 'દીકરી આપીને દીકરો લાવો' એ વાત એમને

ઠીક અસર કરનારી થઈ પડી. ભટ્ટજીએ પોતાનો એકનો એક જુવાન દીકરો ગુમાવ્યો હતો. એની સ્મૃતિ આવતાં એમના જેવા તપસ્વીના જીવનમાં પણ આંસુ આવી જતાં. એમણે એમ મન મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે આ વંશ-પરંપરા જાળવશે. એ રીતે એમણે મારા પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ કેળવવા માંડી અંબાશંકરભાઈ ને એક દીકરી તો આપી હતી. બીજી માટે, એમણે આ પ્રમાણે મનમાં નક્કી કર્યું.

પણ ભટ્ટજીની એ દૃષ્ટિને આસપાસના ઘણા વિવિધ કૌટુમ્બિક વિરોધ સામે થવાનું હતું. દરેક જ્ઞાતિમાં અમુક અમુક કુટુંબો પ્રત્યે, અકારણ કે સકારણ, અમુક પ્રકારની પરંપરાથી કે લોકોક્તિથી, કેટલાક પૂર્વગ્રહ એટલા બળવાન બની ગયેલા હોય છે કે, સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માણસ પણ પોતાને એનાથી પર લઈ જઈને, વ્યક્તિને વ્યક્તિ તરીકે જોવામાં એક જાતની નિરાધારતા અનુભવે છે કાંઈક એવું ભટ્ટજીના આસપાસના કૌટુંબિક વાતાવરણમાં પણ રહ્યું હતું—એટલે એમનું મન મારી પસંદગી કરવામાં 'હા' અને 'ના' ની વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યું હતું.

પણ આશ્રમના તમામે તમામ અંતેવાસીજનો આ સંબંધ અતિયોગ્ય છે એમ ખાત્રી આપી રહ્યા હતા. રઘુનાથજીભાઈ એ મત પ્રગટ કરતા. મેસ્મેરીઝમવાળા મણિલાલે પણ એ જ કહ્યું હતું નાગાર્જુનભાઈ ને એ રુચતું હતું. આ છોકરો આવડી ઉમ્મરે પગાર રૂપિયા સાત લાવે છે ને પાછો અંગ્રેજી ભણવાનો વિચાર કરે છે ને ઉદ્યોગશીલ છે, તો મોટપણે એ શું કરશે એવા વિચાર સ્વતંત્ર રીતે ભટ્ટજીને આવ્યા હોય તેમ જણાયું. પોતે

જ્યોતિષનું જ્ઞાન ધરાવતા. ને એમાં શ્રદ્ધા રાખતા. અહો જોતાં એમને વિદ્યાનો યોગ જણાયો. એટલે પછી એક દિવસ બપોરને સમયે હું બેઠો હતો ત્યારે પોતે આવ્યા. સાથે નાગાર્જુનભાઈ હતા. ભટ્ટજીના હાથમાં એક પુસ્તક હતું. અષ્ટાવક્રગીતા. મને સંસ્કૃત વગેરે કેવુંક આવડે તેમ છે એ જાણવા માટે એ આવ્યા હતા.

એમણે મને અષ્ટાવક્રગીતા વાંચવા આપી. એનું સંસ્કૃત સહેલું છે, ને ભાષાપરિચયથી અર્થ પણ બેસારી શકાય તેવું છે. મેં એ વાંચી. ને કેટલાક અર્થ કરી આપ્યા. એ જ સમયે સઘળા વિરોધોની સામે થઈને એમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

એમના એ નિશ્ચયને બીજી રીતે પણ ઉત્તેજન મળ્યું.

રઘુનાથભાઈ જૂનાગઢના નાગર ગૃહસ્થ હતા. જૂનાગઢ પાસે હતું એટલે એમનાં કુટુંબીજનો ત્યાં વારંવાર મળવા આવતાં. એક વખત એમનાં પુત્રી આવેલાં. ક્નીબેન એમનું નામ. નાગર એટલે રૂપનું તો પૂછવાનું હોય જ નહિ. જૂનાગઢનાં ક્નીબેન ત્યાં આવ્યાં એ તો એક અકસ્માત જ હતો. પણ એ અકસ્માત મારે માટે તો ભાગ્યવિધાયક નીવડી પડ્યો.

ક્નીબેન એટલે વિનોદ અને રસિકતા ભરેલી પાનગોઠિની જાણે સરિતા. એની પાસે આખો દિવસ ચાલે એટલી પ્રતિક્ષણની નિર્દંશી ને નિર્દોષ મશ્કરીઓ રહેતી. ક્ષણ ક્ષણની મશ્કરી તમામે તમામ, નરી અને રસિક. એકેનો ઘા લાગે નહિ. અમે આંહીં જ્યાં બધા રુદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરીને ફર્યાં કરતા, કોઈ જપમાં બેસતા, કોઈ સંધ્યા

કરતા, કોઈ આસન સિદ્ધ કરતા, અને ભજનની ધૂન મચાવી રહેતા, ત્યાં પહેલાં તો આ વિનોદ જરાક અયુક્ત-જેવો લાગ્યો. પણ પછી તો એ રોચક જણાયો. કનીબહેનના જેવો સુંદર રસિક નિર્દોષ આનંદજનક વિનોદ ભાગ્યે જ ત્યાં મળતો. એટલે ધીમે ધીમે મારા જેવા માટે તો એ અત્યંત જ પ્રિય થઈ પડ્યો !

કનીબહેન પાસે જેટલી વિનોદવૃત્તિ રહેતી, એટલી જુદી જુદી રમતગમત પણ રહેતી એમની પાસે એક એવી રમ્મત હતી કે જેમાં ચાર જણનો ખપ પડે. એમાં કની-બેન પોતે, અને ભટ્ટજીની બે પુત્રીઓ, એમ ત્રણ જણાં તો હતાં—પણ આ સાધુઆશ્રમમાં ચોથું જણ, કોઈ મળે નહિ. છેવટે એમણે સૌએ મારા ઉપર દૃષ્ટિ નાખી. એમને એમ થયું કે આ માળો પિત્તળની ચાખડીઓ ઉપર ચટાક ચટાક કરે છે ખરો, પણ હજી એ સાધુ થયો નથી, માટે આપણામાં ભળવામાં એને એકને વાંધો નહિ પડે. તો આપણું ચારનું રમ્મતમંડળ જામે !

એમણે મને આમંત્રણ પાઠવ્યું. હું જપતપ કરતાં કરતાં પણ ક્યારેક ક્યારેક લખવાની ધૂનમાં ચડી જતો, એટલે આ નિમંત્રણથી મારા નિત્યક્રમમાં ખાસ ભંગ થતો નહિ. મેં આ ત્રણ બેરાના મંડળમાં મારું સ્થાન લીધું. અને એ રમ્મત કરતાં કરતાં જ સૌને ખબર પડી ગઈ કે ભટ્ટજી મહારાજનો વિચાર આને પોતાના કુટુંબમાં સમાવી લેવાનો છે !

એટલે એ રમ્મતમાં ધીમે ધીમે કનીબહેને પોતાની માર્મિક વિનોદવાણી દ્વારા વાતની અરધીપરધી છણાવટ

પણ કરી નાખી !

ભટ્ટજીના કુટુમ્બની સાથે આનો પરિચય વધુ ગાઢ થવાની ખરેખરી સંભાવના છે, એ ખબર પડી જતાં એમણે પ્રેમની મોહક સૃષ્ટિ અમારે માટે ખડી કરી દીધી ! ને અમને એ પ્રેમવાટિકાનાં ગાનપંખી જેવાં બનાવી દીધાં ! કનીબહેનમાં એવી અજબ જાદૂઈ માયા હતી. પરમ મુગ્ધ અવસ્થાની આ પ્રેમકથા આખી કથા માગી લે તેમ છે. એટલે એને અહીં વેરી નાખવાનું મને મન થતું નથી. એનો અહીં તો જરાતરા સ્પર્શ કરીને જ આગળ વધવું ઠીક લાગે છે.

આમ જે વખતે મારી મનોવૃત્તિઓનો ખરો ઝોક હજી સ્થિર થયો ન હતો, ત્યાં આ અદ્‌ભુત પ્રેમ આકર્ષણે મને ઉપાડી લીધો. અને એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે ભટ્ટજીનું નામ ગૌરીશંકર હોવાથી, મારું નામ બદલાવીને 'મણિલાલ' રાખવાનું નક્કી થયું. કારણ કે સાસરા જમાઈ બન્નેનું એક નામ બોલવામાં સૌને અડચણ થવા માંડી. એ મણિલાલનું મેં પછી મણિરાય કરી નાખ્યું. વચ્ચે શાંતિ-શંકર નામ પણ થોડો વખત મેં ચલાવ્યું હતું. પણ એ બહુ આગળ વધી ન શક્યું. મહારાજશ્રીની છબી પાસે જ વાગ્દાન વિધિ થયો. અને મેં અંગ્રેજી ચોથીની તૈયારી કરવા માંડી. નોકરી મૂકી દીધી.

બીલખામાં એક બીજા ભટ્ટજી પણ હતા. એનું નામ લક્ષ્મીરામ ભટ્ટ. એમના એક ચિરંજીવી ડૉ. નરભેરામ એ વખતે રાજકોટમાં સ્થિર થયા હતા. વારંવાર કામ પ્રસંગે એ બીલખા આવતા જતા. ભટ્ટજીને ત્યાં સંબંધ બંધાયા

પછી એમના પરિચયમાં આવેલા તમામને કુદરતી રીતે મારા પ્રત્યે સદ્‌ભાવ રહેતો. આ ડોક્ટર સાહેબ નરભેરામ અત્યંત પ્રેમાળ અને ઉદાર હૃદયના ખરેખરા સજ્જન પુરુષ હતા. એમણે મને સલાહ આપીઃ 'હમણાં હું અહીં રહેવાનો છું તો સંસ્કૃત ભાંડારકરનું પહેલું પુસ્તક તું મારી પાસે કરી જા. તને પછી આગળ વધતાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે'

એમની એ સૂચના તો સામાન્ય પ્રકારની જ હતી. પણ આ વાતની સાથે જીવનના બે અત્યંત મહત્ત્વના ગણાય તેવા પ્રસંગો વણાયલા પડ્યા છે એ જ્યારે હું સંભારું છું, ત્યારે લાગે છે કે, આવી આકસ્મિક ઘટનાઓ જીવન ઘડનાર બને છે, એ તે કેવળ અકસ્માત હશે કે યોજનાનું પરિણામ હશે ? એ બન્ને પ્રસંગો પણ આગળ ઉપર આવશે. આહીં ટૂંકો નિર્દેશ કરી શકાય કે, જે વખતે મને ગોંડલ હાઈસ્કૂલમાં, ત્યાંના અંતિશય ચાંપલા ધોરણને લઈને, ફીફ્થમાં કોઈએ દાખલ કર્યો નહિ, ત્યારે આ ડૉક્ટરસાહેબે નાખેલો સંસ્કૃતનો પાયો જ મદદગાર થઈ પડયો. ગોંડલથી હું પાંચમી ચોપડીમાં દાખલ થવા જેતપુર ગયો. ત્યાં હેડમાસ્તરે મને સંસ્કૃતમાં તપાસ્યો, મોંએથી જ. અને કડકડાટ જવાબ જોઈને તરત ફીફ્થમાં દાખલ કરી દીધો એવી રીતે એ બન્યું ન હોત, તો કોઈપણ સંજોગ મારે માટે ભણવાનો હતો જ નહિ એ વિચારતાં આ નાનકડા જેવા પ્રસંગમાં કેટલું બધું વિધાયક તત્ત્વ છૂપાયું છે એ જાણીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે, કોણે કહ્યું છે, ઘણું કરીને ટૉલ્સટૉયે, 'God works in moments' એ આ જ હશે !'

બીજો પણ મહત્ત્વનો પ્રસંગ અભ્યાસ વિષેનો જ છે. અને એમાં પણ આ ડૉક્ટરસાહેબ અકસ્માત મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. હું મેટ્રીકમાં પાસ થઈ ગવર્નમેન્ટની 'પેન્શનેબલ સર્વીસ' એ મોહક વસ્તુના આકર્ષણે પોસ્ટની પરીક્ષા દેવા ગયેલો. રાજકોટની પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની ઑફિસમાંથી, ફત્તેહચંદ ઉમેદવારોમાં નામ ન આવતાં, હું કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળી રહ્યો હતો, ત્યાં બરાબર ઝાંપાની પાસે જ, પોતાની લાકડી લઈ ને ફરવા નીકળેલા, ડૉક્ટરસાહેબ જ સામે મળ્યા ! હકીકત જાણીને મને કહ્યું: 'એ ખાતામાં તમારા જેવા માટે કાંઈ નથી. તમે ઘેર આવો. હું તમને જૂનાગઢ કૉલેજમાં માફી મળે તેવી બે ચીઠ્ઠી લખી આપીશ !'

એમના આ ઉત્સાહજનક શબ્દે જ મને કૉલેજમાં મોકલ્યો. કેવો અકસ્માત !

ડૉક્ટરસાહેબ નરભેરામના ઘરમાં સંસ્કૃત પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ હતી. એમણે મને સંસ્કૃતની ગણરચના વિષે જે ઉદાહરણ આપેલું તે હજી સુધી હું વાપરું છું. એ વિનોદ સાથે તરત યાદ રહી જાય છે. આજે શિથિલ જ્ઞાતિબંધન વખતે એ એટલું સચોટ ન લાગે, પણ સમજાવવામાં તો સચોટતા જાળવે છે. પહેલો ગણ, ચોથો ગણ, છઠ્ઠો ગણ —એ તદ્દન સહેલા શબ્દો એ વખતે ડુંગર જેવડા લાગતા, ડૉક્ટર સાહેબ એનો ભેદ યુક્તિથી આપતા. એ કહેતા, જેમ ગામચોરાશી થાય, તો નાત નાતનાં જુદાં તડ પડે ને દરેકનો જુદો ચોકો હોય, તેવું આ ગણનું છે. પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો ને દસમો ગણ એક એક નાત છે. એક

નાતવાળા બીજા ભેગા જમવા ન બેસે પહેલા ગણવાળા બ્રાહ્મણ એનું ચિહ્ન જુદુ. એ પ્રમાણે ચોથા ગણવાળાનું. આ તદ્દન સાદી લાગતી વાતને લીધે સંસ્કૃત વ્યાકરણની આંટીઘૂંટીનો પ્રશ્ન એ વખતે તો જાણે ઉકલી જતો લાગતો. એ જ પ્રયોગ મેં હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થઈને વાપર્યો ત્યારે ખરેખર આશ્ચર્ય થયું! એનાથી વસ્તુ સહેલી બનતી હતી.

મેં ડૉક્ટર સાહેબને હાથે ભાંડારકરનો પાયો નાખ્યો. મને સંસ્કૃત ઉપર પ્રીતિ પણ થઈ.

પણ હવે બીલખામાં મારી કાંઈક પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. અલબત્ત એક કુટુંબના સંબંધી તરીકેની પણ એને લીધે હું દરબારગઢમાં વધારે આવતો જતો થયો. મા જીવુમાઈના દરબારગઢમાં તો મારું માને એક અત્યંત પવિત્ર બ્રાહ્મણ તરીકે થાવા માંડ્યુ. હુ ત્યાં કથાવાર્તા કહેવા જતો. બ્રાહ્મણને યોગ્ય તમામ સત્કાર, પૂજા, અર્ચન, પાદપ્રક્ષાલન ને પુષ્પહાર થતા—ત્યારે હું મનમાં ને મનમાં શરમાતો કે, ક્યાં આ અસલ તપસ્વીને યોગ્ય રાજરાણીનો ભાવનાત્મક સત્કાર ને ક્યાં હું માંડ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થવાની આશા રાખતો ક્ષુલ્લક વિદ્યાર્થી! પણ જે ભટ્ટજીને યોગ્ય હતું તે ભટ્ટજીના સંબંધીને પણ યોગ્ય હતું. એ રીતે આ સત્કાર થઈ રહ્યો હતો.

એક વખત અમે સભામંડપમાં કથા સાંભળવા ગયા. ત્યારે કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે મહારાજશ્રીના સિંહાસન પાસે, જમણી તરફ થોડે દૂર એક ખુરશી મુકાયલી જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજદરબારી વલકુભાઈ વગેરે આવતા તો એમને માટે પણ સામે આસનની જ ગોઠવણ

રહેતી. ત્યારે આ મહારાજશ્રીના સાંનિધ્યમાં ખુરશી ઉપર બેસનાર કોણ હશે? કોઈ તપસ્વી જન હશે?

થોડીવાર થઈને ખુરશી ઉપર એક છૂટાં ઝુલ્ફાંવાળા બાલ બ્રહ્મચારી જેવા પુરુષ આવીને બેઠા. વસ્ત્ર એમણે ધોળાં પહેર્યાં હતાં. આંખે ચશ્માં હતાં. ચશ્માં પણ નાજુક સુંદર હતાં. એમનું નામ પાછળથી જાણ્યું. શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિન. મૂળ તો એ વર્માના હતા. અને ફરતા ફરતા અહીં આવી ચડેલા. એમને માટે જુદા બે ઓરડા હતા. કથા સાંભળી લીધા પછી હું એમની પાસે જઈ ચડ્યો.

શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિનને કોઈ સેક્રેટરીની જરૂર હતી. ભટ્ટજીએ મને કહેલું કે તમે જાજો. તમને અંગ્રેજી વિષે કાંઈક ખબર પડશે. હું ત્યાં ગયો તો બાલયોગિન્ બરાબર, મૂલરાજ સોલંકીના જમાનાના પેલા વપ્રજહદેવ આવે છે તેવા. વિભૂતિ ભભૂતિના ગોળા લઈને એ નહિ બેઠેલા. એમના તો આખા ઓરડામાંથી ખુશબોદાર અત્તરની સુગંધ છૂટે! બાલ પણ એમના ચકચકિત, તેજસ્વી, સ્નિગ્ધ ને ખભા સુધી ઝૂલતા. બોલવામાં અત્યંત આકર્ષક ને ચાલાક. માણસને ભૂરકી નાખી દે એવી શક્તિવાળા પુરુષ હતા.

ખુરશી, ટેબલ, લખવાની સામગ્રી, પુસ્તકોના થોકડા, લખાણના દફતરા—એ બધું ત્યાં અનોખા રંગઢંગમાં ગોઠવાયલું હતું. આ બાલયોગી પાસે હું પછી તો ઘણી વખત જતો. અરધા કાગળમાં લખાણ કરવાની એમને ટેવ હતી. મારું એ સમયનું એક લખાણ—એવી રીતે લાંબા કાગળમાં લખાયલું છે. તે આ શ્યામ સ્વરૂપના અનુકરણમાં જણાય

છે. એમણે કાંઈક તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક એ વખતે રચવા માંડ્યું હતું. તેમાં ઉપનિષદ્, પંચદશી, શેક્સપિયર, એમર્સન વગેરેના ખૂબ ઉતારા મેં જોયા હતા. એ ઉપરથી મને પણ એવું એક પુસ્તક રચવાનું મન થઈ આવ્યું. એ પુસ્તકનું ઉપલું પાનું ઊડી ગયું છે એટલે કઈ સાલનું છે ને શું નામ છે એ ખબર પડતી નથી, પણ શૈલી તો બરાબર આ ×બાલયોગીની પકડી છે.

આ પ્રમાણે મારા બીલખા નિવાસે મને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે નિર્ણયાત્મક પગલામાં મદદ કરી. પણ બીજી રીતે મારું મન હજી પોતાનો માર્ગ શોધી શક્યું ન હતું. કારણ કે રાજ અને ત્યાગની વચ્ચે એ ઝૂલી રહ્યું હતું. રાજ છોડવાની ચિત્તવૃત્તિ હતી નહિ. અને ત્યાગમાં રહેલી મહત્ત્વની સિદ્ધિનું આકર્ષણ પણ છૂટતું નહિ. એ સંબંધે જ, મને લાગે છે કે એક કાગળ મારા પિતાનો લખેલો, મને મળ્યો છે. એ કાગળમાં કેટલીક મૌલિક વિચારસરણી હોઈ મેં એ સાચવેલો. એમાંથી નીચેની પંક્તિઓ મારી તે સમયની દ્વિધાવૃત્તિ વિષે ઉલ્લેખ કરતી જણાય છે.

"ચિ. મણિરાય. માવતરનો દોષ છોરૂમાં હોવો જોઈએ. પણ જે ડાહ્યા છે તે એ દોષને ઢાંકીને ઉંચે

× આ બાલયોગી મૂળ વસોના હતા. એ હીપ્નોટીઝમના ઘણા સારા અભ્યાસી હતા. પછી તો એમણે ઘણા દેશવિદેશ ખુંદ્યા હતા. છેલ્લે છેલ્લે એ જાપાનમાં કાંઇક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. એમના આ અભ્યાસે, એમને સંસારના રાગરંગમાં વધારે પડતો ભાગ લેવામાં પ્રેર્યા હોય એમ કદાચ થયું હોય કે બને તેમ ! હાલ તો એ વિદેહ થઈ ગયા છે, એમ સાંભળ્યું હતું.

દરવાજે ગયા વગર રહેતા નથી. જેમ ભુખ્યો સાવજ ભમે તેમ કરીને પોતાનો ખોરાક ગોતી લે છે, તેમ જે માણસ જેવી અક્કલવાળો તેવું તે કામ ગોતી લે છે, ત્યારે જ તેને સુખ થાય છે. ત્યાં સુધી તેને સુખ વળતું નથી. તેમ અક્કલ ઉપરાંત કામ ન મળે, ને મળે તો નભે નહિ, ઘણું ભાગે તો મળતું જ નથી. કોઈના વાંક કાઢવા તથા કોઈના દોષ કાઢવા એ તો મૂર્ખાઈનાં લક્ષણ છે. જે ડાહ્યું છે તેને તો ઉલટે લાભ જ છે. કોઈ દિવસ ગેરલાભ નથી જ. એટલે એને કોઈનો દોષ કાઢવો પડે જ નહીં. ને મૂરખને બધાના દોષ કાઢવા પડે તથા નસીબને આધારે રહેવું પડે. તેમાં પણ કાંઈ વળે નહિ. એટલે તેનો એ દોષ કાઢે. એટલે એને કાંઈ સારું જ ન મળે. તેમ આળસુને પણ તે જ હાલ છે. આળસુ સદાય દુઃખી રહે છે. માટે આળસને તજી ઉદ્યમ ઉપર મનને દોડાવવું. આ જ નહિ થાય તો પછી ક્યારે થાશે? ઘડપણમાં તો કાંઈ થાવાનું નથી. સારું બોલતાં શીખવું. મોઢેથી કોમળ થાવું. હલકાનો આશરો નહિ જ કરવો. ભુરું થવાનું થાય ત્યારે બુદ્ધિમાં ફેર પડી જાય છે. ને તે ફેર પડવાનું શું કારણ છે તે નક્કી થયું નથી."

આ કાગળમાં જ ચાર ચોપડી જલદી બીલખામાં પૂરી કરી નાખવાની સૂચના પણ છે.

બીલખા પાસે રામનાથની જગ્યા છે. એ જગ્યાંમાં હું ઘણી વખત જતો. આખો રસ્તો જંગલમાં થઈને જાય છે ને ગિરનારની રમણીયતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ રામેશ્વર મંદિરની જગ્યા મને તે વખતે ઘણી આકર્ષક લાગેલી.

; વખતના મનોવૃત્તિનો કાંઈક અભ્યાસ, આપારના દષ્ટિબન્દુથી ગોઠવીએ તો, એમ જણાય છે કે, કોઈ પણ એક સંસ્કાર સ્થાયી સ્વરૂપ લઈ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા 1 હતી. અને તેથી અભ્યાસ અને અનુભવ અવનવાં રૂપ લેતા આતા. ખરી રીતે જીવનનાં અમુક વર્ષો માણસ પોતાના યૌવનને કેવળ શ્રદ્ધાથી, કે આંધળાનો ધા પાંસરો કરીને આપે, તો જ પાછળથી એમાં એને પોતાનો રસ્તો મળી રહે છે. જે જપતપ શરૂ કર્યાં હતાં, ને આસનસિદ્ધિ કરવાં માંડયાં હતાં, તેમાં મેં જો ખરેખરી રીતે પ્રગતિ કરી હોત તો તો ધીમે ધીમે એમાં ને એમાં આગળ વધી શકાત. પણ પેલો એક કાવ્યપંક્તિ આવે છે તેમ,

(હજાર દુશ્મન જાં સે હૈ, એક દોસ્ત બુરા,
જો પૂછા કોન હૈ વહ ? મૈં કહૂં, હજાર મેં દિલ.

માણસનું પોતાનું મન પણ એના પોતાનાથી ઘણી વખત દગો રમતું હોય છે ! ઘણી વખત એ કેવી આકર્ષક ને પવિત્ર જણાતી વાતો મૂકવાનો સ્વાંગ સજે છે ! પણ એ બધા સ્વાંગને કસોટીની સરાણે ચઢાવ્યા વિના જે સ્વીકારે તે મોટામાં મોટા મૂર્ખ મનાવો જોઈએ. દુનિયામાં જે ડાહ્યા ડાહ્યા ફરે છે મોટાભા થઈને, તેમાં ઘણાખરા મૂર્ખ જ હોય છે. ખરી રીતે તો એ આખી મનોવિશ્લેષણની ક્રિયા પ્રક્રિયા વ્યક્તિને પોતાને માટે ઘણી ઉપયોગી છે. અને એનો થોડો પરિચય કેળવણીમાં જ અપાવો જોઈએ.)

આ જ આટલાં વર્ષે મારી માનસિક સ્થિતિને ક્રમબદ્ધ મૂકવી એ - અશક્ય છે. પણ કાંઈક એવું જણાય છે કે કોઈક અદશ્ય સત્તા પણ આમાં પોતાનો ભાગ વખતે

ભજવતી હોય! 'વ્યતિષજતિ પદાર્થાનાંતરઃકોઽપિ હેતુઃ એ પ્રેમ વિષેની ભવભૂતિની ફિલસૂફી ઘણા અનુભવોના સત્યનો જાણે કે નીચોડ આપી રહેલ છે. રામનાથને મેં અહીં તો સંભાર્યાં છે એટલા માટે કે કુદરતમાં વૃક્ષો, પહાડો, ઝરા, ઝરણાં, પર્વત, નદી, સમુદ્ર–એ સઘળે સ્થળે જતાં મારા ચિત્તને આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એટલે એક રીતે તો હું રખડવા માટે, જાણે કે નિર્માણ થયો હતો. ને મેં લીધેલો માર્ગ મારા સ્વભાવને અનુકૂળ પણ હતો; પણ બીજી રીતે, તમામેતમામ આળપંપાળને તજવી દે ને માણસને સીધો સંસારમાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આપે એવો પ્રેમપંથ પણ એટલો જ આકર્ષક જણાતો હતો.

એટલે એમાંથી અંતે વિજય તો પ્રેમનો જ થયો. પણ મારા ચિત્તમાંથી કોઈ દિવસ કુદરત પ્રત્યેનો નિરવધિ પ્રેમ કે દુનિયાની દશ્ય વસ્તુઓની પાછળ જે કાંઈક અસાધારણતા વસી રહી છે, તે અસામાન્ય પરિસ્થિતિની લેશ પણ ઝાંખી થયે, એમાં જીવનસિદ્ધિ રહી છે એવું દર્શન, એ કોઈ દિવસ લુપ્ત થયાં નહિ. આવા અભેદમાર્ગને માટે માન્યતા તો એવી છે કે હૃદયની સાચી ને સારી તૈયારી હોય તો એ માર્ગનો જ કોઈ ને કોઈ પ્રવાસી, આપણને શોધતા આવી જ મળે છે. એ એમ હશે કે નહિ હોય એ કેવળ અનુમાનનો વિષય છે. પણ જેટલું દશ્ય છે એટલું જ સાચું એવી શૂન્ય વાસ્તવિકતા મારામાં કોઈ દિવસ જન્મી શકી નથી, એ પણ આ ધાર્મિક ગહનતાના પ્રતાપે.

આ બીલખામાં હું હતો તે દરમ્યાન જ ઘણું કરીને શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટને હું એક વખત મળેલો. કાનિંકી કે

આષાઢી પૂર્ણિમા ઉપર એ આવેલા. એમનાં બીજાં પત્ની પણ સાથે હતાં. એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાભવનનાં બીજ નંખાઈ રહ્યાં હતાં કે નાખવાનાં હતાં, પણ મેં એમાં દાખલ થઈ જવાય માટે કાંઈક વિજ્ઞપ્તિ કર્યાનું યાદ છે. પણ એ સંસ્થા હજી બાલ્યાવસ્થામાં હોઈ, એનું કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ નહિ તેથી કે પછી મારે તો સાવ મફતીઆ દાખલ થવાની ઈચ્છા હશે તેથી, ગમે તે કારણે એનો લાભ લેવાનું મારાથી બની શક્યું નહિ. પણ આવા એક પ્રસંગ ઉપર શ્રી. નાનાભાઈએ ગુરુમહિમા ઉપર કે એવા કોઈ વિષય ઉપર ભાષણ આપેલું. એ ભાષણની આકર્ષક શૈલીએ મારા ઉપર છાપ પાડી હતી—એવું કાંઈક યાદ રહ્યું છે।

જ્યારે અભ્યાસની તલ્લીનતા વિષે આગ્રહ થવા માંડ્યો, ત્યારે મેં વાંચવા જવાનાં જે સ્થળો શોધવા માંડ્યાં એથી થોડો વખત આશ્ચર્ય ને ચિંતા બન્ને વ્યક્ત થવા લાગ્યાં. કાં તો ઊંડી પાણખાણના છેક તળિયેના ભાગમાં, પાણખાણીઆઓએ તૈયાર કરેલા કોઈ ઓરડા જેવા સ્થળમાં હું બેઠો બેઠો પાડમાળા ગોખતો હોઉં કે મારાં લખાણ કરતો હોઉં।

આવી વિચિત્ર મનોવૃત્તિવાળો માણસ વ્યવહારમાં કેવુંક ઉજાળશે એ વિષે પણ ભટ્ટજીના કુટુંબમાં હવે સૌને શંકા પણ થાવા માંડી.

પરિણામે નિશાળના વર્ગમાં વધારે નિયમિત થવું પડ્યું.

ગમે તેમ કરીને બીલખામાંથી મેં ચોથું ધોરણ

પૂરું કર્યાનું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું. ત્યાં ચોથા ધોરણની પરીક્ષાને વાર હતી. એટલે ગોંડલ પાંચમા ધોરણમાં બેસવાની આશાએ હું નીકળ્યો. એ વખતે પણ એક પ્રસંગ બન્યો.

ખીલખાથી જેતપુર સુધીનું ભાડું ઠરાવીને ગાડું કર્યું. ગાડાખેડુ જાતનો કોળી, અજાણ્યો હતો. પણ સોંઘામાં સોંઘું ભાડું એણે કર્યું એટલે એના ઉપર પસંદગી ઊતરી. ખીલખાથી જૂનાગઢ સુધી જે નિયમિત એકા કે ગાડાં ચાલતાં એમાં એનું પણ સ્થાન હતું. એટલે એક રીતે તદ્દન અજાણ્યો તો ન મણાય.

સાંજે ગાડાનું નક્કી કરી, સવારમાં વહેલા આવવાનું કહીને ગાડાવાળો ગયો. છેક જેતપુર સુધી જવાનું એટલે પંથ લાંબો હતો. સવારમાં ત્રણ સાડાત્રણ વાગે ઉપડવું એમ નક્કી થયું હતું.

ગાડાવાળો સારો નીકળ્યો. બરાબર વખતસર આવી પહોંચ્યો. અમે ત્રણ જણા હતા. હું, અંબાશંકરભાઈ ને શ્રીમતી પોતે. એને પહેલવહેલું સાસરે જવાનું થતું હતું, એટલે ઉદાસી અને હરખની રેખા ઉપર મન રમતું હતું. હું ખીલખા તજી રહ્યો હતો—ને ગોંડલમાં શું થાશે, દાખલ કરશે કે નહિ એની ચિંતામાં હતો અંબાશંકરભાઈ જેતપુરમાં નોકરી ઉપર જતા હતા.

ગાડું તો બરાબર ઊપડ્યું. અમારી બેગું જોખમ પણ હતું. સૌ વળાવીને પાછા વળ્યા. આશ્રમના દીવા દેખાતા બંધ થયા. ખીલખા છોડવડીને પથે ગાડું ચાલવા માંડ્યું,

પડખે અચાનક એક ચોકીદાર દેખાયો. 'કોણ?' ગજરાઈને સવાલ કર્યો.

'એ તો હું છું—હું દેવદાન!'

દેવદાનભાઈ આશ્રમના બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર ચોકીદાર હતા. મારા તો એ મિત્ર જ હતા. એ દરવાજાની દોઢીના ઓટલા ઉપર બેઠા, 'ગરવ કર્યો સો ઈ નર હાર્યો, સીયા રામજી સેં ગરવ કર્યો સો ઈ નર હાર્યો' એમ પ્રલંબ સૂરાવલિમાં, મધરાત ભાંગ્યે બેઠા ભજન ગાતા હોય ને હું બેઠો કાં વાંચતો હોઉં કાં મારું ગપી લખાણ કરતો હોઉં! એ ગપીલખાણ આજ જોઉં છું ત્યારે લાગે છે કે આટલું બધું આ લખાણ નાહકનું શું કરવા કર્યું હશે? ને શી રીતે કર્યું હશે? એટલો બધો વખત ક્યાંથી કાઢ્યો હશે! પણ આ વસ્તુને ગિરનારના ડુંગરી પગથિયાં પેઠે સમજવા જેવી છે. ઉપર ચડ્યા પછી દૃષ્ટિ નાખો તો સોપાનની પરંપરા દેખાય! પરંતુ એમાંનું એક પણ બીજાના કરતાં ઓછું મૂલ્યવાન નથી એ વસ્તુ તો શાંત વિચાર કરવા બેસો ત્યારે સમજાય.

પહેલા પગથિયા વિના છેલ્લા પગથિયાનું અસ્તિત્વ જ ક્યાં છે? ભક્તજનોએ પણ 'મારે એક ડગલું બસ થાય' એમ એક પગલું આગળ વધવાની માગણી આટલા માટે જ કરી છે. એટલે હું માનું છું કે આ આટલું બધું લખાણ છેક નિરર્થક નથી ગયું!

પણ અત્યારે આ દેવદાનભાઈ ભેગા થઈ ગયા એ તો એક જોગાનુજોગ જ સમજવો. એ આવવાના હતા એ કોઈને ખબર ન હતી.

ગાડું તો શાંતરાત્રિમાં ઝપાટાબંધ ચાલ્યું. ગાડાખેડુ પણ વાતોએ ચડ્યો હતો. અંબાશંકરભાઈ ગાડામાંથી ઊતરીને પડખે ક્યારેક ચાલતા, ક્યારેક બેસતા, એમ આવી રહ્યા હતા. ચાંદની રાત હતી. ઠંડો પવન હતો. નવજીવનની મધુર લહેરમાં અમે ગેલ કરતાં નિશ્ચિંતપણે માર્ગ કાપી રહ્યાં હતાં.

લગભગ પાંચ સાડાપાંચે ચોકવડી આવ્યું. ભળભાંખળું થવા આવ્યું હતું. અને અહીંથી દેવદાનભાઈ જુદા પડવાના હતા.

રામરામ કરીને દેવદાનભાઈ ગયા. એ ગયા ન ગયા ને ગાડાવાળાને પણ શરાતન ચડ્યું હોય તેમ એણે ગાડું ઉપાડ્યું!

'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પેલો નવીનચંદ્ર બાડા–મુસાફરી કરે છે એવા કાલ્પનિક મનોરમ સૃષ્ટિમાં અમે તો તલ્લીન હતાં. બીલખા આશ્રમ, ત્યાંનો જીવનવ્યવહાર, આશ્રમની સુંદર, નિયમિત, એકધારા શાંત જીવનની વ્યવસ્થા, બીલખાથી દેખાતો ગિરનાર પર્વત, એનાં નદીનાળાં ને જંગલ, મિત્રોનો સમૂહ, લોકજીવન અને મારી બ્રાહ્મણપ્રતિષ્ઠા સઘળાં જ પાછળ રહી ગયાં હતાં! અમે નવા જીવનમાર્ગે જતાં હતાં!

હવે કોઈ પગ ધોઈને પૂજા કરે તેમ ન હતું. ભટ્ટજીનું જે ધ્યેય હતું કે મારી પાછળ ભાગવતની કથા કરનારની પરંપરા આ જુવાન છોકરો ચલાવી દેશે એ એમનું ધ્યેય અફળ ગયું હતું. પણ અંગ્રેજી ભણવા જાય છે એટલું જ એમને આશ્વાસન હતું. કથા તો મારે નહીં કરવાની જાહેર કે માંડી જ હતી, પણ એ જુદા રૂપની ને

જુદી જ વૃત્તિની ને જુદી શૈલીની.

આ પ્રમાણે અમે અમારા મનોવ્યાપારમાં માર્ગ કાપી રહ્યા હતા, ને ગાડાખેડુ જાણે જલદી પહોંચી જવાની ઉતાવળ હોય તેમ ગાડું હાંકી રહ્યો હતો, તે વખતે તદ્દન ક્ષુલ્લક લાગે એવી એક ઘટના બની.

મારી સાથે એક ચંબુ હતો. એલ્યુમિનિયમનો. એ ચંબુ મને જીવથી પણ જાણે પ્યારો હતો. ચંબુમાં પાણી ભરાય, અંદર પવાલું રહે ને ઉપર પાણું, પેચવાળું ઢાંકણું આવ્યા જાય પાણી ઢળે નહિ, એ સઘળી વિશિષ્ટતા એ વખતે અદ્ભુત જણાતી હતી. સારા રાજ્યમાં સાંભેલું જેમ મારી પાસે આ ચંબુ હતો. એનો પાછો ઇતિહાસ હતો. એ ચંબુ મેં મુંબઈના ગૃહસ્થ શેઠ હરગોવિંદદાસ રામજી જૂની હનુમાન ગલીવાળા, એમને માટે અનેક પ્રકારનાં જપતપ કરીને, બહુ પ્રયત્ને એમને રીઝવીને મેળવ્યો હતો. એ આવેલા આશ્રમમાં ચાતુર્માસ ગાળવા ને મેં એમની પાસે બેસવા ઊઠવાનુ, વાતચીતનું રાખ્યું. એમાંથી એમણે જતાં જતાં એક બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકર ને એક આ ચંબુ એમ બે ભેટ આપેલી. આ ચંબુને હું એક પળ પણ અળગો ન રાખું. એટલે પછી મશ્કરીમાં સૌએ એ ચંબુનું નામ ચંબુભાઈ પાડ્યું હતું!

ગાડું જ્યારે બહુ જોરથી ચાલવા માંડ્યું ત્યારે કોણ જાણે શું થયું પણ આ ચંબુભાઈ નીચે ઢળી પડ્યા. એ ઢળી પડ્યા તો ઢળી પડ્યા, પણ પાછા એવી રીતે પડ્યા કે ગાડાના પૈડા નીચે જ આવી ગયા! એના પેટ જેવા પહોળા ભાગ ઉપર ગાડાનું પૈડું ફરી વળ્યું. ગાડું તો મહામહેનતે

ઊભું રખાવ્યું, કારણ કે ગાડાવાળો અપાટાબંધ ગાડું ઉપાડી રહ્યો હતો, હું નીચે ઊતર્યો, દોડ્યો, રસ્તે પડેલો ચંબુ મળ્યો, પણ અરે રામ! જાણે કે એ ચંબુ ચંબુ જ રહ્યો ન હતો. પણ હવે થાય શું? મનને તો એવી ખાઈ ગઈ કે ગાડાવાળાએ ગાડું જોરમાં, હવે રહી રહીને ઉપાડ્યું છે એનું આ પરિણામ છે. પરંતુ અહીં કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું.

ગાડું પાછું ઊપડ્યું. ત્યાં ધીમેથી અવાજ આવ્યો: 'તમે ગયા ચંબુ લેવા, ત્યારે ગાડાવાળો ગભડતો હતો! મોડું થાય છે. અને કોક બે માણસ રસ્તા ઉપર આગળ દેખાતા હોય તેવું લાગ્યું!'

આટલા આ પ્રસંગે તો શંકા ઊભી કરી દીધી. ગાડાવાળાનું વર્તન પણ જરાક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યું. એણે જાણે અજવાળા સાથે હરીફાઈ માંડી હોય તેમ લાગ્યું!

એટલામાં તો ફરીને, આગળ કોક બે માણસ છે, એ શંકા શ્રીમતીએ રજૂ કરી. એની આંખે હવે રસ્તા ઉપર ભય દેખાતો હતો. ચંબુ દડ્યો તેમાંથી આ થયું હતું! ગાડું ઊભું રહ્યું એટલે દૃષ્ટિને સ્થિરતાથી આગળ જોવાનું મળ્યું હતું. ને એમાંથી જ ખબર પડી કે કહો ન કહો, પણ આ ઝડપમાં કાંઈક ભેદ છે.

જરાક આગળ આવ્યા ને ખાત્રી થઈ ગઈ કે થોડેક આધે જાળાં પછવાડે બે માણસો સંતાયા છે એ ચોક્કસ. અંબાશંકરભાઈએ ગાડું ઊભું રાખવાનું કહ્યું. પણ ગાડાવાળાએ તો, મામલો હવે પાંચ મિનિટમાં પતે તો પતે, નહિતર પછી કાંઈ નહિ થાય, એવી ચિંતા ભરેલી ઉતાવળમાં એને ઉલટાનું વધારે જોરથી હાંકવા માંડ્યું.

તરત અંબાશંકરભાઈ નીચે કૂદી પડ્યા. ને એમણે બળદની નથ પકડી લીધી. 'અલ્યા ઊભા રાખવાનું કહીએ છીએ ને વધારે જોરથી હાંકે છે, તારે ભેખડે ભરાવવા છે!'

'પણ છે શું!'

'કોક કાકા બેઠા છે!'

'અરે કોઈ નથી! હવે હમણાં તો અજવાળું થાશે...'

પણ ગાડાવાળાની દાનત હવે કળાઈ ગઈ હતી. એણે આગલી રાતે, ભાડું ઠરાવતી વખતે વાત કરેલી કે કોક ભેગું હોય તો સારું, તે અમે જવાબ આપેલો કે ભેગું તો કોણ હોય? જરાક મોડું નીકળવું, એ પણ યાદ આવી ગયું. નક્કી આણે સંતલસ તો બરાબર કરેલી. પણ દેવદાનભાઈ અકસ્માત ભેગા થઈ ગયેલા. એમાં એની વાત મારી ગઈ હતી.

એણે ગાડાને હજી હાંકવાનું કર્યું. પણ નથ છૂટે તો બળદ હાલે ના?

ત્યાં તો જાળાં પછવાડેથી પેલા બે નીકળીને રસ્તા ઉપર આવી ગયા, મોરેથી બોલ્યા: 'અલ્યા ભાઈ, કેમ ગાડું રોકયું છે?'

પણ જવાબમાં તો ગાડાને પાછું હાંકવાની વાત થઈ!

વખત બહુ જ કિંમતી હતો. માત્ર બે કે ત્રણ મિનિટમાં તો કોઈ ને કોઈ, આ મોટા મારગ એટલે નીકળવાનો સંભવ હતો. ગાડાએકુ પોતાની બાજી નિષ્ફળ ગઈ છે એ પામી ગયો હતો. એટલે એ બોલ્યો: 'અલ્યા ભાઈ! હવે તમે તમારે રસ્તે જાવને. આમને મફતનો વે'મ આવે છે!'

પેલા બન્ને જણા તરત આડેધડ દોડતા ભાગ્યા. પણ

એ દરમ્યાન હું તો ગામને મારગે પાછો દોડ્યો ગયો હતો. રસ્તામાં જ દેવદાનભાઈ કાંઈક કામે નીકળેલા, તે મળી ગયા. એટલે એ તરત ભેગા ચાલ્યા. પણ એટલામાં તો મોંસુજણું થઈ ગયું હતું.

દેવદાનભાઈએ જ ફોડ પાડી; 'અમને તો ખબર જ હોય કે તમે સાંજે ગાડું ઠરાવો, ને આવું આલતુ-ફાલતુ, ત્યારે આ પંથકમાં કોઈને કોઈ ગઠીઓ મળી જ જાય. મને તો શંકા પહેલેથી હતી. પણ કીધું સવાર થતાં સુધી તો હું સાથે હતો, પછી મોંસુજણું થાય એટલે તો મારગ જાગતો.'

ત્યાં તો ગાડાખેડુ ગાડું પાછું વાળીને આવતો જણાયો.

'અરે ભાઈ! આ તો બહુ વહેમીલા, કોક બિચારા વટેમાર્ગુ...'

પણ દેવદાનભાઈએ એ બધું સમજતા હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું. 'લે હવે, ઠીક, એ તો, જરાક માણસ કમાણુ-સનો વિચાર તો કરવો તો.'

'પણ તમે ભેગા હતા ને સાબ!...'

'રાતે તને ક્યાં ખબર હતી કે હું ભેગો આવવાનો છું! લે હવે, સાચવીને સ્ટેશને પહોંચાડી દે!'

આમ તે દિવસે લૂંટાતા રહી ગયા ને રસ્તે આખે પછી તો ગાડાખેડુના નાના નાના વર્તન ઉપર વિચાર કરતાં ખાત્રી થઈ ગઈ કે એણે તો ગોઠવણ બરાબર કરેલી. પણ જોગાનુજોગ એ અફળ ગઈ. ને એ અફળતામાં પેલા અકસ્માત પડેલા ચંપુનો જેવો તેવો ફાળો નહિ!

આ ઉપરથી કોઈ ક અતિ શ્રદ્ધાળુને અનુમાન ખેંચવાનું મન થઈ આવે એવી આ ચંદુની ઘટના બની ગઈ લાગી. એણે કાંઈ નહિ તો અમને પાએક કલાક ખોટી કર્યા. આ પાએક કલાકે જ અમે ઉગરી ગયા છીએ એ વાતની તો ખબર હવે પડી. અમે તેમ, જપતપ કરીને મેળવેલો ચંદુ મરતાં મરતાં પણ અમારી સેવા કરી ગયો હતો.

જેતપુરથી અમે વીરપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી પછી હું એકલો ગોંડલ સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થવા માટે ઉપડ્યો.

સ્ટેશનેથી ઉતરીને પરબારો સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં ગયો. સાથે એક પોટલું હતું. હાથમાં એક લોટો, પગમાં બીલખાના ઓખાઈ જોડા, અને જઈને હાઈસ્કૂલની ઓશરી ઉપર જ પરબારો મુકામ નાખ્યો.

ગોંડલ પણ એ વખતે તો મોટું ધમાલિયું શહેર લાગે. ઠેર ઠેર ઝૂકી રહેલી લાલપાંદડીની 'બોગનવેલિયા' આશ્ચર્યજનક જણાય. મનમાં એમ થાય કે આવડી મોટી આ સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં તો આપણા રામનો કાંઈ પત્તો ખાય તેવું જણાતું નથી!

હું બેઠો હતો ત્યાં ફરતા ફરતા મિ. શાહ કરીને એક માસ્તર આવ્યા. ટર્મના પહેલા ઉઘડતા દિવસો હતા. એટલે છોકરાઓની ધમાલ હતી. એમણે મારો ચિત્ર વિચિત્ર વેષ જોઈને એક ઘડીભર તો મારી સામે જોયા કર્યું. પછી ધીમેથી પૂછ્યુંઃ

'ક્યાંથી આવો છો?'

'વીરપુરથી.'

'વીરપુરમાં મીડલસ્કૂલ છે?'

'ના ના, તો તો બોલખાથી.'

તેમણે મને હેડમાસ્તરની 'રૂમ' બતાવી: 'ત્યાં બાંકડા ઉપર જઈને બેસો. તમને બોલાવશે.'

મેં હેડમાસ્તરના 'રૂમ' તરફ પ્રયાણ કર્યું. પણ ત્યાં તો કમ્પાઉન્ડમાં ભેગું થયેલું ટીખળી છોકરાઓનું ટોળું મારી પાછળ પાછળ આવ્યું.

તેમાં એક અગ્રણી જેવો હતો. એ જાણે મને જોઈ ને નવાઈ પામ્યો હોય તેમ, આંખો પહોળી કરતો જરાક સામે આવીને ઊભો જ રહ્યો.

થોડી વાર પછી એ પાછળ ખસી ગયો. પછી એણે કાંઈક અવાજ કર્યો, અને હજી તો શું થાય છે એ હું જાણું તે પહેલાં 'જે જે જે!' એવા મોટા ગગનભેદી શબ્દથી આખું કમ્પાઉન્ડ ગાજી ઊઠયું. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં મારું પોટકું નીચે પડી ગયું હતું, તે લઈને હું ધૂળ ખંખેરું છું, ત્યાં સૌ છોકરાને વીખેરી કાઢતો, એક સત્તાવાહી અવાજ અંદરના ખંડમાંથી આવ્યો: એ અવાજ હેડમાસ્તરનો હતો. તેમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પોટકું ને લોટો—ઓશરીની કિનાર ઉપર મૂકીને, ધૂળવાળા ઓખાઈ જોડા બહાર ઉતારીને, હું અંદર ગયો. તે વખતે નટવરલાલ હેડમાસ્તર હતા. એ પાટણના નાગરગૃહસ્થ હતા. ઘણા કડક ને શિસ્તપાલની હતા. ગોંડલનું કેળવણી-ખાતું એ વખતે સુતરિયાના હાથમાં હતું. કડકાઈ એ જ જાણે વિદ્યા છે, એ એ જમાનો હતો. ત્યાં ગોંડલમાં બધું કામ ધોરણસર થાતું. બીજી સ્કૂલના સર્ટિફિકેટને ઓછું

મહત્ત્વ આપવાનું પણ ધોરણ હતું. એટલે સર્ટિફિકેટ જોઈને મને શાહ માસ્તરના ક્લાસમાં ફિફ્થમાં બેસવાનું તો એમણે કહ્યું, પણ સાથે સાથે તરત ઉમેર્યું', 'કાલે પરીક્ષા થશે. તેના પરિણામ ઉપરથી તમને ફિફ્થમાં બેસારવામાં આવશે.'

મારા પેટમાં તો તેલ રેડાયું. એ જ વાંધો હતો, પરીક્ષાનો !

એ વખતે તો ક્લાસમાં ગયો ત્યાં પેલો છોકરો પાસે આવ્યો: 'કાળિયા-બાળિયા છે પોટકામાં ? લાવો સૌને વહેંચીએ !' એણે મને કહ્યું:

સાંભળીને આખો ક્લાસ ખડખડ હસી પડયો.

એટલામાં એક બીજો છોકરો આવ્યો; 'યાર ! આના જોડા તો જુઓ ! કોઈ નવી જ 'ડીઝાઈન' છે હો ! ક્યાંથી કરાવેલા દોસ્ત?—સમરકંદ બુખારાની ચીજ લાગે છે !'

આપણે તો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચોપડીમાં મોં રાખીને બેઠા રહ્યા.

ત્યાં એક ત્રીજો ફરતો ફરતો પાછળ આવ્યો : 'શું વાંચે છ યાર?' મારી પાસે કોઈ ચોપડી તો હતી નહિ. ડીક્ષનરીના શબ્દો જોતો હતો.

તે આંખો પહોળી કરીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હોય તેમ પાસેના ટેબલ ઉપર ચઢીને મોટેથી બોલી ઊઠયો : 'A scholar-among you-gentlemen—' પણ તેનો છેલ્લો 'ન' લંબાઈ ગયો—અચાનક આવી ચઢેલા શાહ માસ્તરના, વાંસા ઉપર પડેલા ધબ્બાએ તેની પાસે 'ન ઞ ઞ' બોલાવી દીધો !

તે દિવસે તો અમારા ઓળખીતા યજમાન કણબી વીરડિયા હતા, તેમને ત્યાં જઈ ખાટી પકાવી, ખીચડી કરી, જમીને રાત્રે સૂઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે નટવરલાલ સાહેબે પરીક્ષા લીધી. ગણિતમાં કાંઈ કરેલું નહિ એટલે એમણે ફિફ્થમાં દાખલ કરવા ના પાડી.

'ફોર્થમાં દાખલ કરીએ—'

'પણ—મારી જાતમહેનતની મને ખાતરી છે, સાહેબ! હું પાસ થઈશ—એક વખત મને દાખલ તો કરી જુઓ.' મેં કહ્યું.

તેમનું મન પણ જરાક પીગળ્યું હશે. પણ નિયમ વિરુદ્ધ તેમનાથી શું થાય! ચોથું ધોરણ પૂરું કર્યાનું સર્ટિફિકેટ હતું. પાસ થયાનું ન હતું. એટલે એમણે તો નિયમ પ્રમાણે પરીક્ષા લીધી—ને ગણિત તથા બીજા એક વિષયમાં નાપાસ થવાથી દાખલ કરવાની ના પાડી.

'તમે ફોર્થમાં રહો—પછી જોઈને આગળ વધારીશું—'

મેં માથું ધુણાવીને ના પાડી.

'સાહેબ! મારે તો વખત બચાવવો છે—'

'તો—તો—' નટવરલાલ સાહેબે દિલગીરીથી દાખલ કરવાની ના પાડી. પોટકું, લોટો, સધળું લઈને પાછા ફરવાની બધી તૈયારી કરીને જ આવેલો, એટલે લોટાવાળા હાથે સલામ કરી એમની રજા લીધી. એ વખતે પણ એમને અરધું મન, કોણ જાણે કેમ, મને દાખલ કરવાનું જણાતું હતું. પણ ધારાધોરણ—અને તેમાં પાછું આ તો તે વખતનું ગોંડલ! નિર્જીવ ધારાધોરણમાં તો એની તોલે

[૧૧] જેતપુરનિવાસી

ભાદરનદીનું આકર્ષણ તો ઘણા જ જૂના સમયથી મને હતું. એનાં સ્વચ્છ ચોખ્ખા પાણીમાં વેકૂર ને ધોળા-લીલા મરડિયા કાંકરા જોતાં જ આઠદસ માઈલનો થાક તો જાણે પવનવેગે ભાગી જતો. જેતપુરની ઊંચો ઢોળાવ લેતી સાંકડી બજારમાં એ વખતે અનેરું આકર્ષણ જણાતું. ત્યાંની બજાર એટલી સાંકડી કે માણસ થોડાં હોય તો પણ જાણે હૈયેહૈયું દળાતું લાગે એમાં પાછો વેપારમાં એનો સિતારો હમેશાં તેજ રહેતો. અત્યંત સાહસિક એવી મેમણ કોમનું એ મુખ્ય ધામ ગણાતું. ત્યાંના વણિક વેપારીઓ પણ જબ્બર હતા. કાપડનું એ ધામ મનાતું. ત્યાંના ચોકશીઓ લાખોની ઉથલપાથલ કરે એવા જબરા ગણાતા. આસપાસનાં અનેક ગામોનું એને ત્યાં હટાણું ચાલતું. જેતપુરમાં માલ સોંઘો પડતો એવો સૌનો અનુભવ હતો. ત્યાં એ વખતે દરબાર નંગ અઢાર લગભગ હતા. એટલે અઢાર ભાગીદારોના આ ગામમાં ન મળે કોઈ ધણી કે ન મળે કોઈ ધોરી! આખા કાઠિયાવાડમાં જો

ાઈ પોલીસને વધારેમાં વધારે કામગીરી હોય તો જેત ુરની પોલીસને. એ કામ કરે ન કરે એ સવાલ જુદો. ત્યાંના જુગાર ખેલનારા એ કોઈ બસોપાંચસોની મામુલી રકમનો દાવ લેનારા નહિ ! ત્યાં વાત હજારુંથી થાતી. ને એમાં પણ રગૂન એડન આફ્રિકાની કાઠિયાવાડ ઢળતી ઋતુ ચાલતી હોય ત્યારે તો જેતપુરની બજાર અત્તરથી મહેકી રહેતી !

પરદેશથી દેશમાં આવેલા એ સૌના મગજમાં કેટલી રાઈ રહેતી એનું ઉદાહરણ તો જેતપુરનાં વિખ્યાત ગણાતાં તરબૂચ ખરીદવા નીકળો તો ખબર પડે. તમે પેલી કોળણ સાથે ભાવ ઠરાવતા બેઠા હો, ને દસઆનાના આઠ આના કે નવ આના કરતા હો, ત્યાં તો તમારી પાછળથી ખનનન કરતો, રાજા છાપનો નવોનકોર રૂપિયો, એ જરાક રસિકડી જેવી જણાતી રૂપાળી કોળણના પગનાં અંગૂઠાના કરડા સાથે અથડાતો પડે, ને પાછળથી અવાજ આવે : 'મૂક માથાકૂટ, આમ લાવ !'

તમે આ ઉડાઉગીરી ઉપર નજર નાખવા ડોક ફેરવો ત્યાં તો ,તરબૂચ લેનારો ઊપડી ગયો હોય ને એના કપડાંમાંથી આવતી અત્તરની સુગંધથી તમારું માથું ભરાઈ ગયું હોય ! આ જેતપુર !

આ જેતપુરમાં એક વસ્તુનાં તમને ભૂલેચૂકે પણ દર્શન થાય નહિ. ત્યાં કોઈ માને નહિ કે વિદ્યા જેવી કોઈ ચીજ છે ! અઢાર દરબારના નાના મોટા અઢાર દરબારગઢ. એની થોડા થોડા અંતરમાં પૂરી થતી સામ્રાજ્ય સરહદો. એ સામ્રાજ્યના રક્ષક જેવા, જૂના ગામડાના

કમ્મરપટ્ટા બાંધીને, હાથમાં તલવાર લઈને ફરતા પસાયતાઓ. મોટી મોટી ડાંગ લઈને બજારમાં રખડતા દોઢ દોઢ ગામના દરબારો. એમના ઊંડા સુધી ભરેલા, સોનનાં અંગરખાં, પાઘડી ને દુપટ્ટામાં, આખા રાજનો ભાર માથે લઈને ફરતા, ઉંસ્ક્ષ્ાં દોઢસો વર્ષથી જેમણે કાઠિયાવાડની આખાત જમાડી નાખી હતી એવા, આપસઆપસમાં હમ્મેશાં ઝગડતા ને એક બીજાનું કાપતા, નાગર ને વાણિયા મુત્સદ્દીઓ—ભયંકર ડાકુઓ કરતાં પણ વધારે ભયંકર, અને એજન્સીની આંધળી અંગ્રેજ કોઠીમાં આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ બેટો ફાવે પણ નહિ—એટલે, આ અઢાર દરબારના સંખ્યાબંધ કામદારો વાર્ષિક રૂપિયા પોણાબસોથી માંડીને માસિક રૂપિયા પોણા-બસો સુધી મેળવનારાઓનો ઘંઘુમેળો, ત્યાં જેતપુરની બજા-રમાં નજરે ચડતો !

આમાં બિચારી નિશાળો તો, જાણે આભડછેટમાં પડેલી ચાંડાલકન્યાઓ હોય એવી, જેતપુરની પશ્ચિમ દિશાના એક ખૂણામાં ઊભેલી હતી ! એવું જ એનું દવાખાનું હતું ! એવી જ લાઇબ્રેરી હતી ! અને બરાબર એને જ અનુરૂપ એની સડક ! જેતપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર ભલે વીસમીસદીનો પવન આવ્યો હોય, અહીં જેતપુરમાં તો, સોળમી સત્તરમી સદીની, મરાઠા યુગની અવ્યવસ્થિત છાવણીનો દેખાવ હમેશને માટે તે વખતે રહેતો !

આવા ગામમાં કોણ જાણે કેટલી ખટપટે માંડમાંડ અંગ્રેજી ૭ સુધીની ડમરીબાઈ મીડલસ્કૂલ સ્થાપી શકાઈ હતી. હું જેતપુર ગયો ત્યારે એનો એક વધારે ઓરડો નવો તૈયાર થવા આવ્યો હતો. ને પાંચમું ધોરણ તેમાં બેસતું.

આ જેતપુરના અમરંગી વાતાવરણને ઘોળીને પી જનાર, કડક, આખાબોલા, મુત્સદ્દીના મુત્સદ્દીને પણ બે ઘડી રમાડે તેવા, શોખીન, જૂનવાણીપંથના છેલ્લા પ્રતાપી પુરુષ જેવા, નરભેરામ કરમચંદ કોઠારી એ વખતે ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. મારા પિતાને એમની સાથે નહિ જેવી કાંઈક પિછાન હતી. ભાદર નદી ઓળંગી, હેમચંદભાઈની ધર્મશાળાને ઓટલે બેસીને ફટકબટક કરી, અમે બન્ને પિતા અને પુત્ર—નિશાળ તરફ ચાલ્યા. એ વખતે મારા પેટમાં તો સવામણ સીસું પડ્યું હતું. મનમાં થતું હતું કે ગોંડલના નટવરલાલ માસ્તરે દાખલ કરવાની ના પાડી હતી અને આંહીં પણ જો ગડગડિયું મળ્યું તો પછી ક્યાંયના ન રહ્યા! નરભેરામ માસ્તર કડક ગણાતા એ સાંભળ્યું હતું. એટલે મારા પિતા, આખે રસ્તે મારો આત્મવિશ્વાસ જળવાઈ રહે માટે બોલતા આવે કે, 'આંહીં નરભેરામ માસ્તર ડોળે જ નહિ ને!' અને છતાં વખત છે નરભેરામ માસ્તર દાખલ ન કરે તો આનામાં નિરાશા ઘર કરી ન બેસે માટે પ્રેમથી પાછા ઉમેરેઃ 'ને નરભેરામ માસ્તર ઊંધું ઢાળે તો ક્યાં ઘી વેચ્યું છે? રાજકોટની પ્રવેશકમાં દાખલ થઈ જવું. સોંઘું ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાત્રા. ભલે બધાય ઊંધું ઢાળતા!' કોઈ પણ જાતના માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના કેવળ પ્રેમથી દોરાઈ એમણે ગ્રહણ કરેલી આ વાણી કેટલી બધી, તરુણજીવનને દોરનારી ને આશા દેનારી હતી! કદાચ દાખલ નહિ કરે તો શું થઈ જવાનું—એવી બેપરવાઈ નવીન પ્રકારની હિમ્મત આપી રહી હતી. છતાં આ છોડવું પડે એ વાત પણ મારું અંદરનું મન કોઈ રીતે માને નહિ.

એટલે આશા–આશા નિરાશાનાં તરંગો વચ્ચે અમે હેમચંદભાઈની ધર્મશાળાથી લખમણવાળાની ફૂલવાડી પાસે થઈ મહારને રસ્તે ચાલી, સીધા ટમરીબાઈ મીડલ-સ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા.

નરભેરામ માસ્તર એ વખતે ક્લાસમાં હતા. અમે ઓફિસમાં બેઠા.

થોડીવાર થઈ, અને એક ઠીંગણા ઘાટના, બેઠી દડીના, ભરાઉ શરીરવાળા પુરુષે અંદર પ્રવેશ કર્યો. એણે ગોઠણ નીચે આવે એવું, ઝાંખા લીલા રંગનું, મોટા આગળ કસ બાંધવી પડે તેવું, અંગરખું પહેર્યું હતું. માથે બોઝા ઘાટની પાઘડી હતી. અને સોનેરી બેસ નાખ્યો હતો. એની મુખમુદ્રા એકદમ આંજી નાખે તેવી પ્રતાપી હતી. અને એની આંખમાં તો અજાણ્યાને થથરાવી નાખે એવી કડપઈ બેઠી હતી. એ આંખનો એક જ ફૂત્કાર આખી નિશાળને શાંત કરી દેવા માટે બસ હતો! સ્કૂલના માસ્તર કરતાં મધ્યયુગી પ્રતાપી કારભારી જેવા જણાતા નરભેરામ માસ્તર આવ્યા અને અમે 'જે જે' કર્યા. 'કેમ? કાને, આને દાખલ કરવો છે?' એમણે તરત પ્રેમથી જ પૂછ્યું.

એ મારા પિતાને ઓળખતા હતા. એટલે સ્વજનના પરિચિત સ્વરથી બોલ્યા: 'ચીરપરવાનો કોઈ પૂરું કરતો નથી. તમારે ભણવું છે કે પછી વાતું કરવી છે?'

મારા મોટાભાઈ રામજી ત્રણ અંગ્રેજી કરીને ચોકીથી જ ચાલ્યા ગયેલા, એટલે એ વિષે આ ઉલ્લેખ હતો. 'ક્યાં છે રામજી?'

'સાણાગાસીંગ છે.'

એ વખતે થાણાગાલોળમાં રામજીભાઈ માસ્તર હતા.

'એમ ! ઠીક શેમાં દાખલ થાવું છે ?' એણે મારી સામે જોઈને કહ્યું.

'ફીફ્થમાં.' મેં જવાબ વાળ્યો. અને સર્ટિફિકેટ કાઢીને સામે ધર્યું.

'એ તો ઠીક હવે, સંસ્કૃતમાં કેટલા પાઠ કર્યા છે?' એમણે મોઢેથી જ કહ્યું.

'ચોવીસ !'

'આવડે છે કાંઈ ? मस्ज्नुं ભૂતકૃદંત શું ?'

સંસ્કૃત પૂછ્યું એટલે અરધી હિંમત તો આવી ગઈ હતી. મેં તરત જવાબ વાળ્યો : मग्न.

'અને 'ऊढ' કોનું ભૂતકૃદંત છે ?'

'वह्'નું' મેં તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

'ક્યાં રહેવાનો છે ?'

'કોટડી આહીં ઓરડપરામાં ગોતી કાઢશું.' મારા પિતાએ કહ્યું.

'ખાવાપીવાનું ?'

'બાટા શેકી લેશે.' મારા પિતાની જે અસલી વાણ હતી, જેમાં એમની શૈલી બરાબર દીપી નીકળતી, તે વાણીમાં જ મારા પિતાએ કહ્યું. 'ને કોઈ એટલામાં મોટું માણસ રહેતું હશે, એને ત્યાંથી શાક પાંદડું માગી લેશે. એનું ધોતિયું બોતિયું ધોઈ દેશે. ગોંડલવાળા પૂછાણા' - તમને પાંચમીમાં દાખલ ન કરીએ, એટલે તમને બોલાવવા પડ્યા છે !'

નરભેરામ માસ્તરની દ્રષ્ટિએ સહિ. તો ત્યાં ટેબલ ઉપર

પડયું હતું. એમાં ચોથું ધોરણ પૂરું થવાની વાત હતી. પાસ કર્યાની વાત ન હતી. ખરી રીતે તો એ પરીક્ષા લઈને પછી ક્રિકૃયમાં બેસારે. પણ એને કોણ જાણે શું થયું, કે પછી મારા પિતાની એકદમ સીધી વાતે અસર કરી કે પછી સંસ્કૃતના પ્રત્યુત્તરે ઠીક છાપ પાડી પણ એણે તો ઘંટડી વગાડી.

જવાબમાં પટાવાળો આવ્યો. 'જેઠાલાલે માસ્તરના ક્લાસમાં, માસ્તરને કહે, આને બેસારી દે!'

'પાંચમીમાં ?' મારા પિતાએ પૂછયું.

'હા, પણ કહેજો મહેનત કરે. મા'રાજ!' એણે મને ઉતાવળે જતો જોઈને હાકલ કરી: 'મહેનત કરજો, નહિતર લટકી પડશો!'

આ પ્રમાણે જેતપુરની કમરીબાઈ મીડલ સ્કૂલમાં પાંચમીમાં દાખલ થવાનું બની શકયું તેથી મને ઘણો જ ઉત્સાહ આવ્યો. મને લાગે છે નિયમનાં બંધન નાખીને આપણે અસંખ્ય જુવાનોને આજ દિવસ સુધી હણવાનું હીચકારું કામ જ કર્યે રાખ્યું છે. વિદ્યા ગ્રહણ કરવાના ઉત્સાહવાળો ને શક્તિવાળો કોઈ પાછળ રહેવો ન જ જોઈએ એ વિદ્યાધોરણ આપણે ગ્રહણ કરી શકયા જ નથી. એ તો ઠીક, પ્રાંતવાદ કુટુંબવાદ, લાગવગવાદ, ને જ્ઞાતિવાદમાં સપડાયેલા કેળવણી સંસ્થાના સંચાલકો, જ્યારે પ્રમાણિકતાની પાછી પીપુડી વગાડે છે, ત્યારે તો કેવળ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવાનું મન થાય છે કે 'હે ઇશ્વર! અમારા દેશને આ અવિદ્વાન વિદ્વાનોથી બચાવજે!' અમે પછી તે દિવસે જ બપોરે ઓરડી શોધવા નીકળ્યા.

પણ માસિક એક રૂપિયા ભાડાથી ઓછે ક્યાંય કોટડી જ મળે નહિ ને ! અમારે વધારેમાં વધારે આઠ આના ભાડું ખરચવુ પોસાય તેમ હતુ. સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી રખડયા. ભાડે ઓરડી મળી નહિ.

તે દિવસે શનિવાર હતો એટલે પાછા સાંજે વીરપુર તરફ વહેતાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો પાછું સોમવારે આવી જવું. સીધુ—સામાન પણ આઠ દિવસનું લાવવાનું હતુ. એટલે તે દિવસે તો પાછા વીરપુર ગયા.

સોમવારે આવીને મેં એક ઓરડી શોધી કાઢી. એનું ભાડું માત્ર ૭ આના ! એક મોટા ફળીને ફરતી ચારે તરફથી પડી ગયેલી ગડગડિયા પથ્થરની વંડી મેં જોઈ. એ ગડગડિયા ઉપર આભૂષણની પેઠે છાણાંની કતાર લાગી ગઈ હતી. અંદર વખભર ફળીમાં પણ છાણાં જ છાણાં થાપ્યાં હતાં ! કેમ જાણે છાણાં થાપવાનો જ વંડો હોય ! મને લાગ્યુ કે આ આપણી જગ્યા છે. આપણે જ્યાંથી આવીએ છીએ ત્યાં પણ ખાટ, પીંજરા, મીર ને સુમરાનાં લગભગ આવાં જ ઘર ચારે તરફ દેખાય છે. એટલે એક રીતે આપણી જે સૃષ્ટિ ત્યાં હતી તે આંહી પણ ચાલુ રહે છે. મેં એ વંડામાં પૂછપરછ કરી તો ઓશરીના એક ખૂણામાં ૭ આનાની ઓરડી મને મળી ગઈ !

મેં તો સરસામાન ત્યાં નાખ્યો. વાળ્યું, સાફ કર્યું, પાણી ભર્યું, રોટલો કર્યો ને શાક લેવા માટે બજારે ગયો.

ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. હું જ્યાં શાક લેતો હતો, ત્યાં એક કોઈ બીજા ગૃહસ્થ પણ શાક લેતા હતા. અનેક પ્રકારનાં શાક હતાં સૌથી સોંઘાં વંત્યાક–રીંગણાં હતાં.

પણ રીંગણાથી એક ચીજ વધારે સોંઘી હતી. લગભગ મફત જેવી જ હતી. મારી પસંદગી એના ઉપર ઊતરી. ગાજર ઉપર. એમાં જેટલો પ્રશ્ન કરકસરનો હતો, એના કરતાં પણ વધારે પ્રશ્ન તો ઘરકેળવણીનો હતો. આજે જેમાં ઉત્તમ પ્રકારનું 'વીટામીન' હોવાનું કહેવામાં આવે છે, એ ગાજર ખોરાક તરીકે ખરી રીતે સર્વોત્તમ ગણી શકાય ને માણસો મફતનાં એનો બહિષ્કાર કરે છે, એ વાત એ અવસ્થામાં પણ, અમારા કાન ઉપર અમારા પિતાએ વારંવાર નાખી હતી. મને ગાજરની પસંદગી કરતો જોઈને પેલા ગૃહસ્થ મારી પાસે આવ્યા: 'કેવા છો?' મેં કહ્યું: 'કેમ? બ્રાહ્મણ!' 'હાં! ત્યારે બરાબર, બ્રાહ્મણ ભાઈ એટલે લોભનો તો કટકો હોય. ગાજર તો બળદ ખાય! આપું શેંશું ખાય! એ માણસનો ખોરાક છે! પૈ એકનાં શેર છે, એટલે ઉપાડ્યાં તો છે, પણ સોંસરવાં નીકળશે!'

મેં કહ્યું, 'ત્યારે તમને ખબર નથી લાગતી. સૌથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આ વસ્તુ છે. ને વળી સોંઘામાં સોંઘી છે. એટલે મેં લીધી છે. અસંખ્ય માણસો જે કરે એ વસ્તુ સાચી હોય એવો કાંઈ નિયમ નથી!'

પેલા ગૃહસ્થને આ વિચિત્રતાથી જરાક મજા પડી હોય તેમ લાગ્યું. 'પણ પેટમાં દુઃખશે ભાઈ!' એણે કહ્યું.

પછી તો અમે શાક લઈને રસ્તે પડ્યા. રસ્તો અમારો એક જ હતો.

'જુઓ' મેં કહ્યું: 'આપણે શું કરીએ છીએ! વસ્તુને વખોડીએ છીએ. આપણી જાતને નહિ. બાજરી ગરમ પડે. ગોળ ગરમ પડે. આદુ બાદી કરે. ચોળા વાયડા.

આપણી શરીરરચના સાથે આમનો મેળ ન હોત તો ભગવાન એને ઉગાડત શું કરવા ? એટલે આપ. શરીરરચનામાં એમનું કેટલું યોગ્ય પ્રમાણ છે એ કાઢી શકતા નથી, અને દોષ, હમેશાં, વસ્તુને આપીએ છીએ.'

પેલા ગૃહસ્થને આવી ભારેખમ વાત આવડા નાનકડા છોકરાને મોઢે થતી જોઈને જરા નવાઈ લાગી. તેણે પૂછ્યું : 'કેવા પ્રશ્નોરા છો ? વૈદકનો ધંધો હશે !'

'પ્રશ્નોરા તો નથી. ને વૈદકનો ધંધો પણ નથી. પરંતુ અમારા ઘરની હવામાં વૈદકની અનેક વાતો હરતી-ફરતી રહ્યા કરે છે !' મેં જવાબ વાળ્યો.

'આંહીં શું કરો છો ?'

'આંહીં ભણવા આવ્યો છું !'

'એમ !' ક્યાં રહો છો ?'

'ખોડપરામાં.'

રસ્તે બીજાં પણ અનેક ગપ્પાં મારતા અમે ચાલ્યા. ત્યાં ખબર પડી કે એ પણ ખોડપરામાં જ રહેતા હતા. પોતે એકલા જેવા હતા. રેલ્વેમાં નોકર હતા. ઘરકુટુંબ ભાવનગર રહેતું. અને આંહીંથી એ જેતલસર હમેશાં જતા આવતા. રેલ્વેનોકરીમાં હતા, ને કોઈ ઘેર હતું નહિ, એટલે એમનું ઘર દિવસે રેઢું પડતું. હું એક નાનકડી ઓરડીમાં રહું છું એમ જાણીને એમણે પોતે જ કહ્યું : 'ત્યારે આવતા રહોને, આપણી પડખે ઓરડી એક ખાલી છે. રસ્તા ઉપર જ છે. આપણે કબજે છે. તમારે ભાડું આપવું હોય તે આપજો !'

અમે પાછા ફરતાં ઓરડી પણ જોઈ લીધી. નીચી

ફ્રસમંધીવાળી ઓરડી સરસ નીકળી. મને ગમી ગઈ. એક બારણું એમના ફળીમાં હાલચાલની ડેલીમાં પડતું હતું. બીજું રસ્તા ઉપર હતું. એમણે ભાડું આઠ આના કહ્યું. અને પછીથી છ આના ઠરાવ્યા.

એકાદ મહિના પછી આંહીં ફરી જવાનું નક્કી કરીને તે દિવસે તો હું મારી ઓરડીએ ગયો.

પણ હું જ્યાં રહેતો હતો એ સ્થળમાં એક પ્રકારની મોહિની હતી. ત્યાં જાતમહેનતની મીઠાશ હવામાં ભરી હતી. ત્યાં એક ફેરીવાળો રહેતો. સવારે જમીને નીકળતો ને છેક સાંજે લોથપોથ થઈને ઘેર આવતો. પણ ઘેર આવે ત્યારે કોઈ ને કોઈ આડોશીપાડોશી એનો રોટલો, લોટ આપે એટલે, ભેગાભેગો ટીપી દેતા! ને ચાગ્જ‌માં એકબીજાની થોડી આવી વિનોદ ભરેલી મશ્કરીઃ 'ત્યારે બૈરું લાવતા હો તો, રોટલો ટીપે ને પગે ય દાબે!' પડખે એક બીજી બાઈ રહેતી એનો ધણી એટલું ઓછું કમાતો કે એની પાંચમી સુવાવડ, હું ત્યાં હતો ત્યાં જ આવી ત્યારે, સાંજે એને છોકરી આવી છે એમ ખબર પડી, ને સવારે તો એ ફળીમાં, બે ચાર સુંડલા છાણ ભેગું થયેલું, એનાં છાણાં થાપતી બેઠી હતી! સાધારણ રીતે ઉપલા થરમાં તો દોઢ બે મહિના સુધી પીળીપચક થઈ ગયેલી બૈરી આવું હોય ત્યારે દેખાતી જ નથી. ત્યાં આ જોઈને મને ભારે નવાઈ લાગેલી. પરંતુ આવી અસાધારણ શરીરરચના તો ઘણા મહેનતુ વર્ગમાં પણ કોઈક વખત જ દેખા દે છે! ત્યાં એક વહોરા રહેતો. એનો બિચારાનો મોઢામાં મોટો વિનોદ સાંજે ફેરીનાં તમામ

છોકરાંને ભેગાં કરીને રામનામની ધૂન જગાવાતો. ધૂન પૂરી થાય ત્યારે એ સૌને એક એક ટીકડી વહેંચતો !

આમ એ વર્ષભર ફળીમાં બધા જ ગરીબ હતા. એટલે એક મજા પડતી. કોઈનું કોઈ કામ કોઈ દિવસ અડયું રહેતું નહિ. સવારમાં પાણી ભરવાનું હું ભૂલી ગયો હોઉં, ને ઉતાવળે ઉતાવળે દસ વાગે તાળું મારીને ભાગતો હોઉં, ત્યાં જ પડખેની ઓશરીમાંથી, લાંબો પગ કરીને છોકરાં ધવરાવતી કોઈ ને કોઈ બાઈનો ટૌકો આવે:

'તમારું માટલું જરાક બા'ર રાખતા જાજો હો ! હજી અમારે વૌ (વહુ) ને પાણી ભરવું છે !'

આમ તમારે ત્યાં કોક દિવસ લોટ ખૂટયો હોય તો એ પણ આવી જાય ને છાણાં બળતણ પણ મળી જાય. અને એનો ચાર્જમાં ચાર્જ—તમે એનું એક પતું લખી આપો કે આવેલ પતું વાંચી આપો—એટલો જ ! આવી રીતે કામને બદલે કામ લેવાની કે આપવાની વૃત્તિ માણસ જાતમાં જો ફરીને જાગે, તો એ પણ એક પ્રકારની રાજકીય પ્રગતિ છે એ વિષે આપણે વહેલે મોડે વિચાર કરવો પડે એવો એક સમય અવશ્ય આવશે. કારણ કે આજે તો હવે કામને બદલે કામ તો ગયું છે, પણ પૈસા સાટે કામ આપવું એમાં પણ ઘણાને મૂર્ખાઈ લાગવા માંડી છે ! કામ આપવું જ નહિ ને પૈસા લઈ લેવા એવી રેઢિયાળવૃત્તિ વધતી જાય છે. અને એ રેઢિયાળવૃત્તિ, આપણે પૈસા ભેગા કરી લેવા, એવી સામાજિક વૃત્તિનો પડઘો માત્ર છે !

આ પ્રમાણે આ છાણાભંડારી ફળીમાંથી એકદમ

જવાની વૃત્તિ થાય તેવું ન હતું. ત્યાં જ્યારે જુઓ ત્યારે કોઈ ને કોઈ રસિક ગામડિયો વિનોદ ચાલતો જ હોય ! છોકરાં પણ ઈશ્વરે એ એક જ ફળીમાં અનેક ધીરેલાં એટલે એમની કાં રમ્મત ને કાં કજિયો—બેમાંથી ગમે તે એક ચાલુ હોય ! ને ચાલુ ગમે તે હોય, પણ ઘોંઘાટ સરખો જ થતો હોય !

ઓરડીનું બારણું દેસાવીને તમારે વાંચવું પડે ને કાં વાંચવા માટે કોકને ઓટલે જઈને બેસવું પડે. એટલું દુઃખ આ ફળીમાં ખરું. બાકી બીજી બધી વાતે તમારે લે'ર ! એકલા છો એવું તો ક્યારેય લાગે જ નહિ ને! અને વિનોદ, થોડીક 'જીન્સી' કહી શકાય તેવી મશ્કરીનો રંગકુંભ, એ તો જ્યારે જુઓ ત્યારે એક હાથથી બીજે હાથે ફરતો જ હોય! કદાચ જેમ લૂખા જારનાં રોટલાને તીખાં તીખાં મરચાંની માવજત આપવી પડે છે, તો જ એ ગળે ઊતરે, તેમ હાડ ભાંગી નાખે એવી મહેનતુ ગરીબીને આવી થોડીક રંગભરેલી ચીજો જોઈતી હશે, તો જ એ ગરીબીમાં હાડચામ ભેગાં રહી શકે !

એટલે આંહીંથી—આ ફળીમાંથી ખસવાનું મન થાય તેમ તો હતું નહિ. પણ છ માસિકમાં જ્યારે પરિણામમાં એક ને બદલે, બે લાલ ચોકડી જોવામાં આવી, ત્યારે લાગ્યું કે હવે જો આ ફળીનો રંગ જોવામાં રહી જઈશ તો પરીક્ષાનો રંગ ઊડી જશે! અમસ્તું પણ આપણે ત્યાં કેળવણીનું ધોરણ જ એવું છે કે પરીક્ષામાં બેસનારો માણસમાં ન બેસે, ને માણસમાં બેસનારો પરીક્ષામાં ન બેસે ! એથી કેળવણી એકદેશી થઈ ગઈ છે. એમાં માણસ

ચાવી દીધેલી યાદશકિતની વાજાપેટી જેવો બની જાય છે! એને જ્યારે ઊભો કરો ત્યારે એ કેટલું ય બોલી જાય—જેમાં એ પોતે જ કાંઈ સમજતો હોય નહિ! અનુભવની વાણીની એમાં મોટી ખોટ લાગ્યા જ કરે!

પરંતુ કેળવણીની આજે આવવા માંડેલી નવી દષ્ટિને પણ, પરીક્ષાના સ્થાન વિષે હજી વિશદ વિચારસરણી કરવાની બાકી રહી છે. તો એ જમાનામાં જ્યારે કેળવણી, પરીક્ષામાં પરિસમાપ્ત ગણાતી, ત્યારે આ ૭ માસિકના પરિણામે તો એક નાનો સરખો ધરતીકંપ ઘરઆંગણે જન્માવી દીધો હતો. સૌને લાગ્યું કે ભાઈ કાંઈ અંગ્રેજી પુરું કરે તેમ લાગતા નથી. ટ્રેનીંગ કોલેજનો રાજશાહી માર્ગ છોડવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે એમ જણાવા માંડ્યું. એટલે હવે તો ગમે તે રીતે નાક રાખ્યે જ છૂટકો હતો જ્યારે છ માસિક પછી હું પાછો જેતપુર ગયો ત્યારે પેલી સારી ઓરડીમાં મુકામ ફેરવી નાખ્યો। અને એકચિત્તે અભ્યાસમાં પડી ગયો!

રાંધવાનો સમય પણ ઓછામાં ઓછો કરી નાખ્યો. રોટલો ને દૂધ કે રોટલો ને દહીં ખાઈ લેવાનું રાખ્યું કે જેમાં શાક રાંધવાનો વખત જ જાય નહિ એ વખતે વળી એક નવો પ્રયોગ પણ આદરી કાઢેલો ને ઠીક વખત સુધી એણે રંગ રાખી દીધો હતો—અનાજને રાંધવાથી એ બગડે છે ફણગા ફૂટેલા ઘઉં ને બાજરી એ સૌથી ઉત્તમ ખોરાક છે ખાસ કરીને બાજરી ને મગ કળથી મઠ ને ચણા પણ ખગ મેં આ પ્રયોગ તો ન કર્યો કારણ કે એમાં પાછી શેકવાની માથાકૂટ ને એમ ને એમ કોઈ જાતનો

સ્વાદ લાગતો નહિ. પણ શેકવાની કોઈ જાતની કડાકૂટ રહે નહિ, મનને પણ ખાવાનો રસાસ્વાદ મળી શકે, ને મહેનત પણ હોજરીને ઓછામાં ઓછી પડે, એવો એક નુસ્ખો મેં શોધી કાઢયો. ઘઉં કે બાજરીનો તદ્દન કોરો લોટ લેવો. એમાં આવતું જાતું તેલ નાખવું. ઘી હોય તો સારું. પણ ઘી મોંઘુ પડે તો તેલ ચાલે. અને એમાં જરાક નરમાંગો, માટલાનો ગોળ નાખવો. આ મિશ્રણ, રસાસ્વાદ લાડુ જેવો આપે ને કડાકૂટ કાંઈ નહિ. આના મિશ્રણમાં રુચિ ને શકિત પ્રમાણે માપનો ફેરફાર કરી શકાય. બાકી ત્રણે સરખાં માપનાં હોય તો તો રંગ જ રહી જાય! પણ તે ઘી હોય તો. તેલનું માપ ઓછું હોય. કુલરના લાડવાની આ બનાવટ. પણ પ્રમાણ ફેર. મેં તો લોટ ગોળને હિસાબે ને જોખમે, ઘી તેલનું માપ ઓછું જ રાખેલું. આ પ્રયોગથી પાંચ જ મિનિટમાં ખોરાક તૈયાર!

આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ કરીને પછી હું છોડી દેતો. વળી પાછું બે ચાર દિવસ જાય એટલે એ ફરીથી શરૂ કરતો. એ પ્રયોગ તે વખતે કરેલો એનાથી કાંઈ નુકસાન થયું હોય તેમ ધ્યાનમાં નથી. આજે તો, જો કોઈ ડૉક્ટર, પ્રયોગપ્રેમથી પ્રેરાઈને બીજા ન કરવાની બાંહેધરી આપે, અને કદાચ આ નુસ્ખો ફરી અજમાવવાનું મન થઈ જાય તો ભલે! બાકી નહિતર હિમ્મત ચાલે તેવું લાગતું નથી! જો કે સમયના બચાવ માટે આ પ્રયોગની મહત્તા કાંઈ જેવી તેવી નથી. એક રીતે એ, આપણું National food—રાષ્ટ્રીયભોજન થઈ શકે તેમ છે. આપણા મુંબઈ ઇલાકાના પ્રધાનો 'બેકાબટર'ની,

પાછળ ગાંઠો કાઢે છે, ને વારંવાર માળા ખાવા માટે, એક ઠેકાણે કે બીજે ઠેકાણે ભેગા થઈ જાય છે, એ જો આ પ્રયોગ અપનાવે તો એમને ઘણો જ ફાયદો થાય!

આ પ્રયોગથી બુદ્ધિમાં શું ફેરફાર થયો એ તો કાંઈ ધ્યાનમાં રહ્યું નથી. પણ છમાસિક સુધી, મને લાગે છે મારી ગણના, ઠોઠ છોકરાઓમાં થતી. છ માસિક પછી મેં ઝપાટો માર્યો. એને લીધે સારા વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ દેખાવા માંડ્યું! જે ગૃહસ્થની ઓરડીનો લાભ ગાજર મૈત્રીથી મળેલો એ ગૃહસ્થનું નામ રતિલાલ નીકળ્યું. એ ભાવનગરના નાગર ગૃહસ્થ હતા. વીરપુરમાં હું એક વખત હતો ત્યારે, મને જેમ એક નાગરગૃહસ્થના પરિચયથી અંગ્રેજીનો ફાયદો સમજાયો હતો ને એણે જ એ. બી. સી. ડી. નો પાયો નાખી દીધો હતો, તેમ આ બીજા નાગરગૃહસ્થ મળી ગયા કે, જેમણે, મારામાં રસ લઈ ને મને ભણવાના ફાયદા ને પોતે નથી ભણ્યા તો કેવા રખડે છે એ સમજાવવાનું સ્વેચ્છાથી ઉપાડી લીધું! અકસ્માત હોય તેમ, આ જ પ્રમાણે, જ્યારે મેટ્રીક પાસ થઈને હું સરતી નોકરીમાં ચડી જવા માગતો હતો ત્યારે પણ, આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન બે ત્રણ પોરબંદરી જુવાન મિત્રોએ આપેલું—એ પણ નાગર જ હતા! મારા ભાઈઓ, —હરિલાલ નરભેશંકર, ને યશવંતરાય ગુલાબરાય, ને કોકાણી વૈકુંઠરાય વિઠ્ઠલરાય, ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા! ને જીવનમાં કાંઈક સ્થાયી ગણી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર એ પણ અકસ્માત નીકળ્યા નાગર! અને બીજા સાત આઠ પ્રસંગો એવા છે કે એમાં દરેક

વખતે કોઈ ને કોઈરીતે આ પ્રમાણે જ મદદ મળી હતી ! આવી રીતે વારંવાર થતા અકસ્માતોમાંથી જ માણસ કદાચ આસ્તિક બની જતો હશે.

આહીં જે ભાઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, રતિભાઈનો એ રતિભાઈ, ગોકલ ટ્રાફિક સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં પાછળથી મને મળેલા. એ વખતે હું બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને તરત જ ત્યાં રેલ્વેમાં દાખલ થયેલો. એમણે મને ઓળખ્યો નહિ. પણ મેં એમને ઓળખી કાઢેલા. એ ત્યાં ક્લાર્ક હતા. રતિભાઈનો સ્વભાવ એવો માયાળુ નીકળ્યો કે, શિયાળામાં ૭ વાગે હું દાતણ પાણી કરી, ગોદડું ઓઢી, અઢીઆનાના પેલા ભીંત જડ્યાં ચીમની દીવા પાસે ગોખતો બેઠો હોઉં, ત્યાં ઓરડીના બારણા ઉપર એનો ટકોરો અચૂક પડે ! ગરમાગરમ વરાળ નીકળતો કૉફીનો એક મોટો પ્યાલો મૂકીને એ ચાલ્યા જાય ! કેમ જાણે છ વાગે મારે માટે વગર દોકડે કૉફી તૈયાર કરવાનો એમણે ઈજારો રાખ્યો હોય ! ઘણા જ માયાળુ માણસ !

રતિભાઈની નોકરી આકરી હતી. પણ એમાંથી જ્યારે નવરા પડે ત્યારે એ આવીને મારી ઓરડીમાં બેસે. પોતે રોકઈ રહ્યા હતા એનું એમના મનમાં ભારે દુઃખ હતું. એટલે એ પોતાના અનુભવથી, કોઈ ભણ્યા વિના હેરાન થાય નહિ, એની ભારે કાળજી રાખતા. એને ખબર પડી કે હું કવિતા કરું છું એટલે હસતાં હસતાં કહી લેતા કે "જો જો હોં ! કવિતામાં રહી જાતા નહિ !"

આ પ્રમાણે જ્યારે મારું ધ્યાન અભ્યાસ તરફ વધારે કેન્દ્રસ્થ બની રહ્યું હતું ત્યારે એક એવો પ્રોત્સાહક બનાવ

બન્યો કે આજે એનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આંકવાનું અશક્ય છે. પણ અનુમાનથી એમ કહી શકાય કે જે વખતે, પ્રોત્સાહનની જરૂર હોય તે વખતે જ બરાબર પ્રોત્સાહન આપવાથી, માણસમાં આત્મશ્રદ્ધા જન્માવી શકાય છે. એક વખત ગુજરાતીના ક્લાસમાં ગુજરાતી માસ્તર આવ્યા. ત્યારે એમના હાથમાં એક નોટ હતી, અને આવતાં વેંત એમણે પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે 'ગૌરીશંકર જોશી કોણ છે ?'

ફિફ્‌થનો ક્લાસ, છોકરા નંગ ત્રીસ પાંત્રીસેક હશે, પણ રૂમ નાનકડી અને ફર્નીચરથી ભરચક, એટલે એકી સાથે તમામ ચહેરા નજરે આવે તેમ ન હતું. પહેલાં થોડો સમય તો એમણે ચારે તરફ જોયા કર્યું, પણ કોઈ છોકરો ઊભો થયો નહિ ! એટલે ફરી વાર પૂછ્યું.

ઊંક ઊંચા બેન્ચ ઉપરથી હું ઊભો થયો. ગુજરાતીના એ માસ્તરનું નામ, ભાણજી અભેચંદ રાવરાણી આજે આ જમાનામાં પણ, હાઈસ્કૂલ કૉલેજોમાં કોઈએ ગુજરાતીને ગંભીરતાપૂર્વક યોગ્ય સ્થાન આપવાનો વિચાર કર્યો નથી. કૉલેજમાં એનું સ્થાન તો હજી ગૌણ જ રહ્યું છે. રાષ્ટ્રીય ગૌરવ સ્થાપવામાં વાણી મારફત, ઉછરતી શક્તિને ધાવવાનું, એ પણ એક આવશ્યક અમોઘ સાધન છે, એવા એના સ્વરૂપનો, ખ્યાલ કોઈએ નજર સમક્ષ રાખ્યો નથી, તો એ જમાનામાં, બિચારી ગુજરાતીનું શું સ્થાન હોય ? અને એમાં પણ હાઈસ્કૂલમાં ! ભાણજી માસ્તર બિચારા પાણી વિનાના મચ્છ જેવી અવસ્થામાં હતા ! એવામાં એની દૃષ્ટિએ આ એક મારો નિબંધ આવી જતાં એમને આનંદ આનંદ થઈ ગયો ! એ ઉત્સાહમાં એમણે આખા વર્ગમાં મારા નિબંધને સર્વોત્તમ

કહી પ્રશંસા કરી નાખી. થઈ રહ્યું. બીજે દિવસેથી મારું મૂલ્યાંકન જુદું જ થવા માંડયું. કવિરાજ તરીકે ગણના થવા માંડી અને ગુજરાતીના ખાં તરીકેની નામના મળી !

... પણ આ નામના માત્રથી કામ ચાલે તેમ ન હતું. અંગ્રેજીમાં એક બી. એ. માસ્તર હતા. જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળ. એ જરાક જેટલી ભૂલ થાય તો મશ્કરી કરી મૂકતા. અને પ્રભાશંકર માસ્તર ગણિતમાં ભૂલ થાય તો તરત સંભળાવી દેતાઃ 'મા'રાજ! વીરપુર ભેગા થઈ જાવ! આંહીં તમારો સીધો કોઈ જોખે તેમ નથી!'

એટલે ધ્યાન તો કમલે ને પગલે રાખવાનું હતું.

એમાં પાછો સાહિત્યનો શોખ તો ભૂતની પેઠે પાછળ વળગ્યો જ હતો !

એ વખતે, પ્રમાણમાં ઘણા ટૂંકા કહેવાય તેવા ગાળામાં, મેં એક તરફથી જેમ અભ્યાસમાં ઘણી પ્રગતિ કરી, તેમ બીજી તરફ જીવનઅનુભવોની પણ ઘણી ઘણી ઋતુઓ નીરખી કાઢી એમ કહી શકાય. હું દર શનિવારે બપોરે વીરપુર જવા ઊપડતો. વીરપુરના ત્રણ ચાર છોકરા ત્યાં ભણતા. અમે બધા બહાર કડિ ભેગા થઈ જતા અને પછી પંખેરી મૂકતા તે ત્રણ ચાર વાગતામાં વીરપુર ભેગા થઈ જતા !

સોમવારે સવારે એ જ પ્રમાણે પાછા જેતપુર આવવા માટે પાછા ફરતા. એ વખતે અમને રસ્તામાં જે આનંદ આવતો, અને અમે રામાયણની, મહાભારતની, ઐતિહાસિક નવલકથાઓની, રસલ્હાણ કરતા આખો રસ્તો કાપી નાખતા, એ સમય આજ પણ સાંભરે છે, ત્યારે

ઘડીભર થાય છે કે જેતપુર વીરપુર સડકની, મારી એ જૂની પીપરેનો છાંયો એક વખત પાછો ફરી લઈ આવું! જીવરામ મહારાજનો એક છોકરો નરસંગ કરીને હતો. અને એક જેઠાલાલ હરિભાઈ મોદી. અમારી એ ત્રણુની ટોળીએ, એ રસ્તો આખા વરસમાં થઈને, નહિ નહિ તો એક સો વખત વટાવ્યો હશે! અને છતાં અમારી બધી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તો પૂરી થઈ શકી ન હતી. એ પાછી મેટ્રિક થયા પછી હું થોડો વખત વીરપુર રહેવા ગયો ત્યારે શરૂ થઈ! એ વખતે એનું સ્થાન થયું વાલજી સુતારની કોઢમાં, ગાજીપરા ફળીને નાકે શિયાળાની સગડી પાસે. એ કથાનક સ્વરૂપે ત્યાં ફરી વાર પ્રગટી, ત્યારે એનો મુખ્ય કથાવાર્તા કહેનારો હું થઈ પડયો હતો!

જેતપુરમાંથી રતિભાઈની બદલી થઈ ત્યાર પછી મેં એ ઓરડી છોડી દીધી. એક સુતારના ફળીમાં પાછી આઠ આનાની ઓરડી ગોતી કાઢી! આ જગ્યાએ અચાનક એક લાભ મળ્યો. ત્યાં બી. એ માસ્તર રહેતા હતા. તે વખતે મીડલસ્કૂલમાં આ એક જ ગ્રેજ્યુએટ હતા. જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળ એટલે સામાન્ય રીતે એ બી. એ. માસ્તરના નામથી જ વિદ્યાર્થીઓમાં જાણીતા હતા.

આ બી. એ. માસ્તર ત્યાં જ રહેતા. એટલે એક રીતે મને ફાયદો થયો. જો કે એ પોતે ભાગ્યે જ મદદ કરવા નવરા રહેતા, કારણ કે એ એલએલ બી. નું કરતા હતા. પણ એમનાં વહુ, સ્વભાવે શુદ્ધ માતૃત્વનો વારસો જાળવેલ સન્નારી હતાં. એટલે એમણે રતિભાઈનો ચાર્જ ઉપાડી લીધો. દસ સાડા દસે, તમે તમારો લૂખો

બાટા, મરચાંની ચટણી સાથે ચાવતા હો, ત્યાં એનો મોટો પુત્ર ચીમનલાલ આવે ને શાક દાળ કે કાંઈ ને કાંઈ, વાનગી મૂકી જાય !

ત્યાં ઘરમાલિક સુતાર નીચેના ભાગમાં રહેતો. એનો છોકરો જુગારી જેવો હતો. એને એકનો એક છોકરો હતો. એટલે સુતાર ને સુતારણ તો આખો દિવસ એની ખટપટ-માંથી નવરાં થતાં જ નહિ. બીજી તરફના ભાગમાં નવાણીયા સ્ટેટના કોઈ કારકૂન રહેતા. બી. એ માસ્તરની અને એમની વચ્ચે રાતે શેતરંજ જામતી. અને ઘણીવખત અરધી રાતે લડાઈ જામતી. મને જે શેતરંજનો રંગ લાગેલો તે અહીંથી. એમાં ને એમાં મેં કૉલેજનું એક વરસ કારણ વગરનું ગુમાવ્યું હતું.

બી. એ. માસ્તર સ્વભાવે કડક ગણાતા. બનતાં સુધી કોઈ સાથે બહુ બોલતા નહિ ને પાછા પોતાના અભ્યાસમાં પડ્યા હતા. એટલે હું ત્યાં રહેતો પણ એ ભણવામાં મદદ રૂપ થાય તેવા સંજોગ તો ન હતા, છતાં એમને મારા પ્રત્યે પ્રીતિ તો હતી જ. એટલે વારંવાર સૂચના આપતા. પણ એમના સ્વભાવમાં જે વસ્તુ ન હતી, નરમાશ, તે એ ક્યાંથી લાવી શકવાના હતા ! પણ સંજોગો એવા બન્યા કે બી. એ. માસ્તરને પણ ધીમે ધીમે લાગ્યું કે આ છોકરો છેક કાઢી નાખવા જેવો નથી—એટલે પાછળથી એ બહુ મદદરૂપ બન્યા.

એ વખતે ખોડપરામાં પાણીની ભારે ભેંસ રહેતી. નળ તો ક્યાંય હતા નહિ ! સવારે દી' ઊગ્યા પછી કોઈ પાણી ભરવા જાય તો પાણી જ મળે નહિ એટલી તાણ

હતી. જેતલસરમે માર્ગે ગોપા પટેલની વાડીએ માત્ર પાણી રહેતું. એ પણ સવારમાં વહેલાં પહોંચે તો પત્તો ખાય તેમ હતું. એટલે, બી. એ માસ્તરનો વહુ બિચારાં પાંચ સાડા-પાંચે ઊઠે તો ખરાં, પણ એમની બેગું કોણ જાય ? અંધા-રામાં માઈલ દોઢમાઈલ એકલાં જવું એ પણ આકરું, અને માસ્તરને ત્યાં કયાં મફતિયા પટાવાળા કે કામ કરવાવાળા આંટાફેરા મારતા હોય ? એ તો પોલીસ પટેલ કે મુખી, જેને જે ફૂપરડી પંદર લેતો હોય, પણ એને ત્યાં પંદર જણા કામ કરતા હોય. મોટામાં મોટી ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સીપાલ કરતાં પણ, એની પડખેના ગામડાનો મુખી, વધારે મહત્ત્વનો છે, એવી આંધળી પ્રણાલિકા, મરી ગયેલી આંધળી અંગ્રેજ સરકારે સ્થાપેલી, તેમાં એકદમ ફેરફાર થવો તો અશક્ય છે, પણ વિદ્યોવિતરણની આખી રચના જ ભૂખદીઆરથી જેવી ભૂમિકાના આધારે એવી ગોઠવી રાખી છે, એટલું તથ્ય પણ કોઈના મગજમાં આવે તો ઘણું છે એટલે બી. એ. માસ્તરને ત્યાં ન મળે કોઈ પટાવાળો કે ન મળે કોઈ કામ કરવાવાળો

છેવટે માસ્તરની મદદે એમનો વિદ્યાર્થી ધાયો. મેં પાંચ વાગે ઊઠીને એમનું પાણીપત્રક સંભાળવાનું કામ હાથમાં લીધું. એક હાથમાં ફાનસ અને એક હાથમાં ગાગર લઈને હું આગળ ચાલતો મે પાછળ બેડું લઈને બી. એ. માસ્તરનાં વહુ આવતાં. અમે ગોપા પટેલની વાડીએ પહોંચીએ ત્યારે હજી કોઈ રડ્યું ખડ્યું અતિ ઉત્સાહી ઓજન આવ્યું હોય તો ભલે, એટલે ઝપાટાબંધ પાણીનું કામ પતી જતું !

આ વસ્તુસ્થિતિએ અમારા ગુરુશિષ્યના અંતરમાં

ફેરફાર કરી નાખ્યો. પછી દવા લાવવી, એમનું શાક લાવવું, એમના છોકરાને નિશાળે મૂકી આવવો, એવા એવા અનેક કામમાં હું ઘણી વખત મદદરૂપ બનતો. ને બદલામાં મારી દાળ શાક કરવાની મહેનત બચી જાતી! એટલે ધીમે ધીમે, બી. એ. માસ્તર પણ મને મદદકર્તા થઈ પડયા!

એમાં એક વખતના પ્રસંગે જરાક રમૂજ પેદા કરી. સરસ્વતીચંદ્ર ચોથા ભાગમાં ચંદ્રાવલી મૈયાના સંદેશામાં કે બીજે ક્યાંક એક શ્લોક આવે છે. એનું ચોથું ચરણ 'કિં વા કપોત ઉત વા કલવિઙ્કકપોત' એમ છે. એમાં કલવિઙ્ક્ કપોત એટલે હોલાનું બચ્ચું એવો અર્થ છે. બી. એ. માસ્તરની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી મેં એક કાગળમાં આ ચોથું ચરણ લખીને એનો અર્થ એને પૂછવાની ચેષ્ટા કરી. એમને આવડચો નહિ, પણ એ સમજી ગયા. એટલે એમણે કહ્યું કે ચોપડી લઈ આવ. ચોપડી લાવતાં તો ભારે ગોટાળો થાય. એમાં તો નીચે અર્થ આપ્યા હતા. એટલે હું તો શ્લોક લખી ગયો. એમણે કહ્યું 'આ શામાંથી છે?' મેં કહ્યું 'સરસ્વતીચંદ્રમાંથી.' પછી તો એમણે નીચેની નોંધપોથીમાંથી વાંચીને જ કહ્યું કે 'અલ્યા! આમાં તો આખો અર્થ આપ્યો છે. તું મોટો મારી પરીક્ષા કરવાવાળો આવ્યો છે તે!'

પણ આ વિનોદવાર્તા મશ્કરી કરવામાં ઠીક ઉપયોગી થઈ પડી.

આ પ્રમાણે જેતપુરમાં મારું અભ્યાસનું કામ ઠીક ઠીક ચાલી પડવા માંડ્યું. તે વખતે મને એક બીજો લાભ થયો. જેતપુરમાં પણ એક નાનું સરખું મંડળ હતું. જેને

સાહિત્યમાં કાંઇક રસ હતો.

એ મંડળને મારું નામ ગણના યોગ્ય લાગવા માંડ્યું એ વખતે, ઘણા લાંબા સમય સુધી જેમની મૈત્રીનો મને લાભ મળ્યા કર્યો, એવા ત્રણ મિત્રોનો ત્યાં પરિચય થવા પામ્યો. એમાં એક તો છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર. હવે તો એ એમના સાહિત્યલખાણથી યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ પણ મેળવી શકયા છે. એ વખતે એ પણ પાંચમી અંગ્રેજીમાં મારી સાથે હતા. બીજા છોટાલાલ હરખચંદ શેઠ, ઉનાના વકીલ. અને ત્રીજા આફ્રિકાનિવાસી રાષ્ટ્રીય કાર્યકર પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોશી.

[૧૨] જેતપુર પછી પોરબંદર બચો

જેતપુરના આ નિવાસદરમ્યાન, આ ત્રણ મિત્રોના સહવાસથી મને ઘણા ફાયદા થયા. એક તો એ કે તત્કાલીન સામાજિક વાતાવરણનો મને પરિચય થયો. ગુજરાતી સાહિત્ય તરફની પ્રીતિએ દઢ રૂપ લીધું. અભ્યાસ તરફની દૃષ્ટિમાં વિકાસ થયો. અને એક સારા મહેનતુ વિદ્યાર્થી તરીકે મારી ગણના થવા માંડી.

લગભગ દર શનિવારે રવિવારે અમારી એક નાની સરખી મંડળી છોટાલાલ માનસિંગ કામદારને ત્યાં મળતી. એ વખતે અમને અમારું અંગ્રેજી સુધારવાનો ભારે મોહ રહેતો. સ્પર્ધા પણ જામી હતી. એક બીજાથી વધારે હોશિયાર દેખાવાની આકાંક્ષા પણ કુદરતી હતી. નિશાળમાં નરભેરામ હેડમાસ્તરનો તાપ એવો આકરો હતો અને એ વખતે ચાલતો ટમળાશંકરનો ઈંગ્લૅંડનો ઇતિહાસ એવો ભયંકર રીતે અઘરો લાગતો કે એમાંથી અક્ષરેઅક્ષર ગોખવામાં મારો તો ઘણોખરો વખત ચાલ્યો જતો. ગોલ્ડ-સ્મિથનું ' ડેઝર્ટેડ વિલેજ ' પહેલપહેલું ત્યાં જોયું અને એ

ખંડેર થયેલા નાનકડા ગામડાની મોહિનીએ મારી કલ્પનામાં ચિરસ્થાયી સ્થાન લઈ લીધું.

ગોલ્ડસ્મિથનું એ ખંડેર ગામ જીવનનો ક્રમ હોય તેમ સાથે ને સાથે ચાલ્યું. અમે એ વખતે સૌએ નવા નવા અંગ્રેજી શબ્દો શોધી કાઢવાની હરીફાઈ આદરી હતી. અને ટીક કરી શકાય એવી પ્રવૃત્તિ પણ સાધી હતી. કામદારને ત્યાં મિત્રમંડળી જામતી એમાં વિદ્યાવિનોદ થતો. તેમ ગામચર્ચા પણ થતી. મારે અને છોટાલાલને જે મૈત્રી બંધાઈ થઈ તે ઘણા વખત સુધી વજ્રલેપ થતી ચાલી.

પરંતુ જેતપુરનિવાસમાં મારી તાવણી પણ અનેક રીતે થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. હાથે રસોઈ કરવી, માસ્તર સમાજની ભયયુક્ત પ્રીતિ જાળવવી, મારો સાહિત્યરસ, જે ખાંડ ખાઈ ને પાછળ પડયો હતો એને સમય પૂરતો કાબૂમાં લેવો, અને માગ પ્રમાણમાં તો હોશિયાર ગણાય એવા જેતપુરવિદ્યાર્થીઓ સાથે ટક્કર ઝીલવી, અને એ સઘળું જાળવતાં જાળવતાં, અમે તે રીતે ધીરજરામભાઈની વાર્ષિક આકરી કસોટીમાંથી સોંસરવા નીકળવું ' એ કામ એ વખતે તો હિમાળો ચડવા જેવું આકરું લાગતું હતું !

ભલું થાય એક ફૂલચંદભાઈ વેપારીનું કે એની નાની સરખી હાટડી, જ્યારે જ્યારે થાક ચડે ત્યારે અવનવી વાતોનો રસ આપતી રહેતી; ને અવનવી વાનગીઓ પણ આપતી. ફૂલચંદભાઈનું નામુ ચડતું રહે ને દાળિયા, મમરા, ખાંડવી, ખજૂર, પેંડા, ગાંઠિયા ઉધાર મળતા રહે એ વસ્તુની એ વખતે ઘણી કિમ્મત હતી. એટલું વજન હતું તો વગર પૈસે કોઈ વખત ગાડું અબડતું રહેતું. પછી ગમે

તેમ ચુકવી તો દેવાય, પણ એટલી Credit–આગરૂ એ વખતના તમામ બહારના ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી, ફૂલચંદ-ભાઈ કેવળ મારી જ રાખતા, એ એનો ખાસ અહેશાન હતો. જૂનાગઢમાં પણ ઉપરકોટમા આવી જ એક મારી હાટડી મેં શોધી કાઢી હતી. નાનકડી હાટડીઓમાં મને એક પ્રકારનું, ઉદ્યોગના આરંભનું વાતાવરણ મળે છે. એક માણસ ઊભો થવા મથતો હોય તેવું. એ વસ્તુની માનવજીવનમાં ઘણી જ કિમ્મત ગણાવી જોઈએ.

હવે આંહીં જે ઉલ્લેખ થયો તે ધીરજરામભાઈનો ડર તો મને ગુજરાતી આકમીમાંથી હતો. એ જ ધીરજ-રામભાઈ પાછા આંહીં પણ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે અંગ્રેજી લેવા આવતા. પણ એ વખતે અંગ્રેજીનું માહાત્મ્ય આજના કરતાં ઘણું વધારે. તમામ વિષયમાં પાસ થયેલો વિદ્યાર્થી પણ જો ધીરજરામભાઈની અંગ્રેજી પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો થઈ રહ્યું! એ ઉપર જઈ રહ્યો.

પણ આ કસોટીમાં મને એક આશ્વાસન હતું. એક અમારી જ જ્ઞાતિના ગીરધરલાલ કરીને વિદ્યાર્થી હતા. તે વખતે એ જેલની પાસે એક કોટડીમાં રહેતા હતા. એનાં માતાપિતા વહેલેથી જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. બે ભાઈ હતા. મોટા ભાઈ જીવણલાલને ગીરધરલાલ ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી.

પોતે અંગ્રેજી ભણી શકેલા નહિ, એનો એના મનમાં એટલો બધો પસ્તાવો રહેતો, કે ગમે તે રીતે, તાણીતુશીને પણ પોતાની ટૂંકી નોકરીમાં અમણે ગીરધરલાલ ઉપર છત્રછાયા જેવું કરીને એના ભણતરને આગળ ધપાવ્યું હતું.

આ ગીરધરલાલને મારા જેવી જ કસોટી હતી. રસોઈ કરવી પડતી. અને ગોખી ગોખીને દરદ નીકળી જાય ત્યારે મારી પેઠે માંડ માંડ સારા વિદ્યાર્થીમાં ગણના થાતી !

પરંતુ એક દિવસ કોણ જાણે શું બન્યું તે આ જીવણલાલ જ્યાં નોકરીમાં હતા ત્યાંથી કોણ જાણે કેમ સંસાર ત્યાગીને ચાલી નીકળ્યા ! ગીરધરલાલનું છત્ર અચાનક ઊડી ગયું !

ગીરધરલાલને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એના દુઃખમાં એક હું સમભાગી હતો, અને બીજા કોઈ કોઈ આડોશી પાડોશી હતા. ઘણું કરીને નારણજીભાઈ દવે કરીને શાંતિબધુ હતા. મને લાગ્યું કે મારા કરતાં એક હજાર ગણા વધારે સંકટમાં આ નાનકડો નબળો વિદ્યાર્થી વિદ્યાની પાછળ ખાઈપીને મંડ્યો છે, જ્યારે મારે તો ઉપર છત્ર છે અને સંકટ પણ નામનું જ છે ! અમે બન્ને ભેગા થઈ ને ઘણી વખત એકબીજાની કોટડીમાં વિશિષ્ઠ વાનગી રાંધવાની તૈયારી કરતા. અને તે વખતે હું જે કવિતા કરતો—તે બીજું તો કોણ સાંભળે, પણ આ ગીરધરલાલ સાંભળતા ! અને પ્રશંસા કરતા. એટલે એવી રીતે અમારા દિવસો નીકળી જવા માંડ્યા.

એ કવિતાનો થોડોક નમૂનો આ નીચે આપ્યો છે. કલાપી, કાન્ત, નરસિંહરાવ તમામની થોડી થોડી અસર એમાં દેખા દે છે. કવિતા કરવાનું મેં સમૂળગું ક્યારે છોડી દીધું એ તો બરાબર યાદ નથી. પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી આ કવિતાની ઘેલછાએ મને હેરાન તો કર્યો જણાય છે.

આ પ્રયોગમાં તો ઘણી ખંડકાવ્યની છાયા છે. પ્રસંગ એવો લીધો છે કે ભર્તૃહરી યોગી બનીને રહ્યા છે, ત્યાંથી શંકરપાર્વતી નીકળતાં, આ યોગીને કંઈક શક્તિ આપવા માટે, શંકરને પાર્વતી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. શંકરભગવાન એ ઉપરથી ભર્તૃહરી પાસે જાય છે ને એની ઇચ્છા જાણવા મથે છે. પણ ભર્તૃહરીએ તો પોતાની કંથા સરખી કરવા માટે, એક વૃક્ષની રેષા સોયામાં પરોવાતી નથી, એ પરોવાઈ જાય તો ઠીક, એટલી જ ઇચ્છા જણાવી! બીજી તો એને કોઈ જ સ્પૃહા રહી ન હતી. પ્રસંગ શામાંથી લીધો છે એ યાદ નથી રહ્યું. પણ ઘણું કરીને કોઈ કથાવાર્તામાંથી ઉપાડ્યો લાગે છે. ખંડકાવ્યની શરૂઆત આમ છે:

શિતળતા શાન્તિ વર્ષે છે, ધીરા ગભીર ગગનથી,
ઝપે વન શાંતિ છાઈને, હલે ના પત્રે પવનથી.
ધૂ ધૂ ગંભીર નાદ ઘોર કરીને વેગે યમુના વહે,
ફિરતો રજનીકાન્તનાં જળ વિશે, શા રાસ નાચી રહે;
શી લીલા હસી વાતની, પ્રણમતા સન્તો ધરે ધ્યાનને,
ટીન ટીન ટીન તમરાં,અહો! પડી રહ્યાં છે સ્વર્ગ આહ્વાનને.

પછી ચાંદનીનું વર્ણન છે. એમાં એક જોગી બેઠો પોતાની કંથા શીવે છે. પણ વૃક્ષરેષાનો દોરો સોયામાં આવતો નથી એ વાત આવે છે. પછી,

'હિમાલય તનયા જરી ફુલ્લદલે, એ કોણ છે પૂછતી.'

શંકરનો જવાબઃ

'અહીં રાજ ભર્તૃહરી યોગી, વસી રહ્યો છે,
પરિપક્વ ચિંતન કરી, ઋષિ તુલ્ય થયો છે.
ત્યારે પ્રભો! જરી કરો, વરદાન આપો,
એ યોગી ભર્તૃહરી સંત શિરોમણિ છે!

તેને સ્પૃહા નથી જરા, ઈશ તુલ્ય યોગી,
તેને સ્પૃહા નથી રહી, વિભુધામની ય!
તે યોગી ભર્તૃહરી દર્શન તુલ્ય અમને,
તેને, શું દર્શન? વદો કદી યોગ્ય છે એ?

છતાં પાર્વતીનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો. શંકર ભર્તૃહરી પાસે ગયા.

રાજર્ષિ! માગ વરદાન તને ગમે તે,
વૈભવ, વિલાસ, સુખ સ્વર્ગનું મોક્ષધામ.
હે પુત્ર! માગ વરદાન, નિઃશંક વારુ,
હું આજ શંકર કહું, અતિ હર્ષ પામી!

ભર્તૃહરી તો, 'આ વૃક્ષરેષ પ્રભુ! જે જરી વક્ર વહે છે, તે આ પુરાવા સોયે પ્રભુ! એ જ યાચું!' એટલું જ માગે છે. પાર્વતીને થાય છે કે ભર્તૃહરી, આ શંકર છે એમ સમજ્યો જ નથી લાગતો. એટલે એને એ વાતનો પોતે સ્ફોટ કરે છે. પણ એને તો શંકરની પાસે પણ બીજું કાંઈ માગવાપણું રહ્યું નથી. ત્યારે એ સાંભળીને પાર્વતી બોલે છેઃ

'વાહ! ધન્ય યોગી, અવની તુથી ઉજ્વાળી,
તું ઇશરૂપ-ભગવાન સ્વરૂપ બીજું!
'વાહ! તાત ભર્તૃહરી ધન્ય! વદે વિભુ ને,
તું હું ન અન્ય અથવા વદુ હું વદું શું?'

અને છેવટે

'રાજર્ષિ ભર્તૃહરી શંકર ચર્ણ પડતો,
છાંટે પીયૂષ ધરી હસ્ત મરુરાજઃ
વેરે વિવિધ કુસુમો સુર સુંદરીઓ,
શંભુ સતી સહિત અંતર્ધાન પામે!

ખંડકાવ્ય એ એક રીતે નવલિકાનું પદ્યાત્મક રૂપાંતર.

છે, એ ભેદ જો લક્ષમાં લેવામાં આવે તો આમાં જે થોડીક
છટાવ્યાયામની અણુઘડ તાલીમના પ્રથમ દર્શન થાય છે,
એ એક રીતે નવલિકાના બીજ જેવાં લાગે. આમાં એક
આખો પ્રસંગ મુકાવલો છે; બીજ, વિકાસ ને ટોચ એ
ત્રણે એ આપી રહે છે.

ગીરધરલાલ, કાવ્ય સાંભળનાર તો મળી ગયા, પણ
જેમ વાતપકવાનથી ભૂખ ભાગે નહિ, તેમ કેવળ કાવ્ય
કરવાથી કાંઈ પરીક્ષા પસાર થાય નહિ! એટલે જેમ
ગીરધરલાલ પાસે હું કવિતા કરીને એને સંભળાવવા
દોડ્યો જતો, તેમ અભ્યાસ માટે છોટાલાલ માનસીંગને
ત્યાં દોડ્યો જતો!

પણ છોટાલાલ માનસીંગનું જેતપુરનું ઘર તો એક
મોટા દરબાર જેવું હતું. એમાં પહેલાં તો ડેલીએ પાથ-
રેલા ગાદીતકિયા ઉપર કોઈ ને કોઈનો અખાડો જામ્યો
જ હોય! માનસીંગભાઈ મને ઓળખતા થયા પછી તો
હું જાઉં એટલે તરત છોટાલાલને બોલાવે. પછી અમે
બન્ને અંદરની મેડીએ જઈએ ને ડેલીનો ડાયરો તો
ચાલ્યા કરે!

માનસીંગ કામદાર, એ જમાનાજૂના ગર્ભશ્રીમંત
હતા. બહાર નીકળે ત્યારે જૂના જમાનાના કામદારોની
પેઠે ચોરણી, કડિયું, ને જામનગરી પાઘડી પહેરતા. ભેટ
બાંધતા, ને ઉપર ઉપરણું રાખતા. એક વખત તો એમને
ત્યાં સાહેબી હતી. અને કહેવાતું તો ત્યાં સુધી, કે એમને
માત્ર સાત લાખ રૂપિયા આવેલા. ઘણું કરીને એમને ત્યાં
રાણપુરનો કારભાર હતો. અને એમના હાથમાંથી એ સાતે

લાખ રૂપિયા ધીમે ધીમે પગ કરી ગયા હતા! એ જે હોય તે. પણ હું છોટાલાલને ત્યાં જતો ત્યારે એ વિશાળ જૂનું મેડીબંધ ઘર એક વખતના મહાન વૈભવના અંશ જેવું જ જણાતું!

છોટાલાલ માનસીંગ કામદારને સાહિત્યનો ઘણો શોખ હતો. એમની પાસે જૂનામાં જૂનાં આવાહિકો ને માસિકો મળી આવે. કાંઈ ને કાંઈ સંગ્રહી લેવાની પણ એમને એ વખતથી ટેવ હતી સ્કૂલમાં એ સેકંડેસેકંડ વ્યવસ્થિત રહી શકે. એમની ઉતારેલી ચોપડીઓ એકદમ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત. મને નિયમિત કામ કરવાનો શોખ અને પ્રીતિ ત્યાંથી લાગ્યાં. એનું એક શુભ પરિણામ આવ્યુ. પાસ થવા જેટલી મારી તૈયારી થઈ ગઈ જો કે હજી નબળાઈ હતી પણ લાગતું હતું કે વખતે ઘા લાગી જાય તો લાગી જાય!

છોટાલાલ માનસીંગ સાથે થયેલી આ પ્રીતિ ત્યાર પછી પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી મૈત્રીરૂપે રહી. એમની કોઈ વાત મારાથી અજાણી ન હોય. મારી કોઈ વાત એમને અજ્ઞાત નહિ. એમનામાં એક મહાન ગુણ હતો. જે વાતાવરણમાં એ ઉછર્યા હતા, એ વાતાવરણનો એક સહસ્રાંશ પણ એમના જીવનને સ્પર્શ્યો ન હતો સીધી, સાદી, સ્વચ્છ રહેણીકરણી એ જ એમનું હમેશનું જીવન-ધ્યેય રહ્યું હતું. બાકી એ પરિસ્થિતિનું તો ઘણું જ આશ્ચર્યજનક એક આખું પુસ્તક લખી શકાય! મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે કેટલાકના જીવનમાં મંત્રતંત્ર, સિદ્ધિ, અલૌકિક રસાયન, જાદુગરી, એવા એવા કૈં કૈં અવનવા

ખ્યાલોને સ્થાન હોય છે. એવા એવા કૈંક કાલ્પનિક ખ્યાલો એ ઓટલાને અખાડે પણ ચાલતા જ રહેતા! પણ છોટાલાલ માનસીંગની સાહિત્યપ્રીતિ એટલી જબરી હતી ને વિદ્યાની જ ધૂન એવી તીવ્ર હતી કે એ કોઈ જ વસ્તુ, કોઈ પણ દિવસ, એમના અંતરમાં ન વસી તે ન જ વસી! એ ઓટલાની જરા જેટલી પણ એમને અસર ન થઈ! ખરેખર! એ એક અદ્‌ભુત બનાવ હતો. છોટાલાલે પોતાનું સાદું શાંત સ્વચ્છ જીવન પોતાની રીતે જ ઘડ્યું.

પાછળથી જ્યારે અમારે ગાઢ મૈત્રી થયેલી, ત્યારે ઈંટરમાં અમે જૂનાગઢ કોલેજમાં સાથે હતા. બી. એ. પણ સાથે જ થયા. ઈંટરમાં અમે હતા ત્યારે હું જેતપુર એમને ત્યાં વાંચવા પણ રહેલો.

છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર, છોટાલાલ હરખચંદ શેઠ અને એક સાયલાકુમાર વજુભાના કુમાર ફત્તેસિંહ હતા, અમે સૌ એક જ ક્લાસમાં એટલે મિત્ર જેવા જ બની ગયા હતા. ન્યાલચંદ ઉદાણી અને એના મોટાભાઈ પણ એ વખતે ખરા.

જ્યારે વાર્ષિક પરીક્ષા આવી, ત્યારે મેં મહેનત તો ઘણી કરી. ગણિત જે નબળું ગણાતું, તેમાં તો પાસ માર્ક મળી ગયા હતા. બીજા કોઈ વિષયમાં વાંધો ન હતો. એટલે માત્ર એક અંગ્રેજી–એના તમામ ખાનામાં બરાબર પાસ ઉપર આંકડો આવીને ટક્યો હતો. હવે છેલ્લું ખાનું Composition–એટલે સાહેબ વાંચી જાય, ને આપણે એનો સાર લખી દેવો, એ હતું. એ વિષય ધીરજરામ ભાઈનો પોતાનો ગણાતો હતો. વાર્ષિક પરીક્ષામાં પોતે જ

એ જોતા, અને પોતે જ માર્ક મૂકતા. અંગ્રેજીમાં નાપાસ થનારા ઉપર ચડતા જ નહિ; અને મારો તો એમાં પાસ નાપાસ તમામનો આધાર આ છેલ્લા ખાના ઉપર હતો. એ છેલ્લા ખાનામાં પાસ માર્ક મળે–તો જ પાસ થવાય! એક પણ માર્ક ઘટે તો ઉપર ન જ ચઢાવે એ ખાલાકાર! અને એ માર્ક, જેમનાથી હું ધ્રૂજી ઊઠતો, જેમનો પરિચય ગુજરાતી આઠમીમાં મને મળ્યો હતો, જેમનો પરિચય ત્યાર પછી પણ ગુજરાતી માસ્તર તરીકે મેં લીધો હતો, જેમના મનમાં રામજીભાઈ પ્રત્યે કાંઈક પૂર્વગ્રહ બંધાયલો હતો, અને રામજીના ભાઈ તરીકે જેમણે મને થોડોક જાણ્યો પણ હતો, એ ધીરજરામભાઈ પાસેથી લેવાના! એમની પાસે ફરીને ઊભા રહેતાં મારું મન હવે તો ધ્રૂજવા માંડ્યું! લાગ્યું કે આ તો દળી દળીને ઢાંકણીમાં એના જેવું કાં તો થાશે!

. અને તમામ વિષયમાંથી આ એક જ ખાના ઉપર આધાર હતો, એટલે તો વધારે ભય લાગતો હતો!

અંતે અમે જેનાથી ડરતા હતા તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. ધીરજરામભાઈ પોતે પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. એમનો રોફ એમનો જ હતો. એમની આંખો ઘણી જ ચપળ રહેતી. એક વખત જરાક પણ છોકરો પકડાયો–તો ખલાસ! મારું મન તે દિવસે ખરેખર મનમાં બેસી ગયું હતું માનતા તો દેવદેવીની કોણ જાણે કેટલીય માની હશે!

બરાબર દસને ટકોરે ધીરજરામભાઈની સામે વર્ગનો વિભાગ ઊભો રહ્યો! સાહેબના હાથમાં ચોપડી હતી. એમાંથી એક પછી એક પતાં ફરતા હતાં એ દરેક ફરવું

પડતું, એ વખતે તો જાણે 'પાનો પ્રારબ્ધનો ફેરવું રે!' એવું લાગતું હતું. અનુમાનથી કઈ વાર્તા આવે છે એ જાણવા માટે સૌ અધીરા થઈ ગયા હતા.

ત્યાં સાહેબે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. કોઈકને સમજાયું. કોઈકે અનુમાન કર્યું. કોઈકને ઘુંબડીમાં કાંકરા જેવું લાગ્યું. મારે માટે ઘુંબડીમાં કાંકરા જ નીવડ્યા! એટલામાં તો સાહેબની વાત વાંચવાની પૂરી થઈ, ને 'બેન્ચ' ઉપર બેસીને સાર લખવાનો વખત આવ્યો. મારું મગજ તો એટલું શૂન્ય થઈ ગયેલું, કે શેની વાર્તા હશે એ અનુમાન કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ લખવાનું અંગ્રેજીમાં કે ગુજરાતીમાં એ પણ ન સમજાય એવું થઈ ગયું!

પણ મારે માટે તો આ જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. બધો આધાર આના માર્ક ઉપર જ હતો. એટલે તો વ્યગ્રતા પણ પારાવારની હતી! 'અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે!' એવી સ્થિતિ હતી. દરેકે દરેક પળ મારું ભાવિ ઘડનારી હતી!

બેન્ચ ઉપર તો બેઠો. પણ લખવું શું! એક અક્ષર સમજાયો હોય તો લખાય નાં! જેટલી વાર્તાઓ ગોખેલી, તેમાંની આ ન હતી એ ચોક્કસ!

પણ હવે થાય શું! થોડીવારમાં તો ટપોટપ નોટ આપવાની આવશે. ને હું તો ત્યાં બેઠો હતો! સામે લાકડાનું બેન્ચ હતું. અને ભીંત હતી! બેમાંથી કોઈ બોલે તેમ ન હતાં! પળ પળ કપાતી જતી હતી. છરી ચાલી રહી હોય તેમ મારું હૃદય કપાતું હતું! વખત હમણાં પૂરો થશે, નોટ માગશે, ચોપડી આવશે, અને જિંદગીમાં પછી કોઈ

દિવસ કોઈ પણ દિવસ, અંગ્રેજી નિશાળનાં દર્શન કરવાના નહિ મળે! આખી બાજી ઊંધી વળી જશે! આ થોડી પળો જાય એટલી જ વાર! એ વખતની ભયંકર વ્યગ્રતા આજ પણ ચિત્તમાં જાણે ઘર કરી બેઠી હોય એટલી આબેહૂબ ખડી થઈ જાય છે! દરેક પળ જાણે સર્વનાશને પાસે ને પાસે આણી રહી હતી

પણ પછી જરાક શાંતિથી વિચાર કર્યો અને લાગ્યું કે આમાં તો અમસ્તું બેસવું એ પણ અગ્ધી બાજી હરવા જેવું છે. પેન્સિલ લઈને કાગળ ઉપર ફેરવ્યા કરવી, પણ અમસ્તું તો ન જ બેસવું એમ બેસનાર કાંઈ નથી જાણતો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે ને પછી એ કાંઈક આપે તો એ એની વિરુદ્ધનો પુરાવો છે।

એટલે પેન્સિલ લઈને ફેરવવી શરૂ કરી ત્યાં ખબર પડી કે મારે પડખે બેઠેલા ફત્તેસિંહને પણ તુંબડીમાં કાંકરા લાગ્યા હતા। એ પણ પેન્સિલ જ ફેરવી રહ્યા હતા પણ તેની પડખે બેઠેલા છોટાલાલ હરખચંદ શેઠ એ ઝપાટાબંધ લખી રહ્યા હતા.

ફત્તેસિંહે મહેનત તો ઘણી કરી પણ પુરા દસ ફૂટને અંતરે પણ નહિ બેઠેલા, ધીરજગમભાઈના અસહ્ય તાપ પાસે, એ રજપૂત વીર પીઠેહઠમાં પડ્યા હતા!

છોટાલાલ હરખચંદને પૂછ પૂછ કરે પણ ભાર છે શેઠનો કે એક અક્ષર બોલી શકે? કાંકો તરત બહાર કાઢી મૂકે! શેઠ તો મૂગા એવા કે ન પૂછો વાત!

અંતે એમણે એક નવી જુક્તિ શોધી પગેથી એક ઉપાન ઢીલો કર્યો ને એને છોટાલાલના પગનો પરિ-

ચય પંથ બતાવ્યો. એક જરાક નિશાની મળી જાય,–કે ફલાણી વાત છે, તો ય જેવું તેવું અનુમાને લખી કઢાય. છોટાલાલને પણ ભગવાન હૃદયમાં વસ્યો કે પછી કોણ જાણે કેમ, એ ઠંડા માટલા જેવા પ્રમાણિક શેઠે પણ, પોતાના પગના અંગૂઠામાં, શેની વાત છે, એટલું લખીને નાનકડું ચબરખું રવાના કર્યું! ફતેસિંહે નીચે ને નીચે જોઈને વાતનું મથાળું કર્યું અને તરત મેં એ પકડી પાડ્યું. નજર કરીને નહિ, કારણ કે તો તો અમારા રામ જ રમી જાય, પણ એના અક્ષરના વળાંકની ઢબ ઉપરથી. વાર્તાનો સાર પણ કાંઈક ઝૂખ જેવો યાદ હતો. ઝપાટાબંધ લખી કાઢ્યો. એટલામાં તો બી. એ. માસ્તરે નોટો ભેગી કરવા માંડી હતી.

રંગ રહી ગયો હતો, પણ બીક પૂરેપૂરી હતી! બપોરે ચાર પાંચ વાગે બી. એ. માસ્તર રસ્તા ઉપર નીકળ્યા ત્યારે હું તો દોડતો જ એની પાસે ગયો. સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં ઊડી જતા હતા! ખાસ કરીને આ વિષયમાં. એટલે ઉતાવળે પૂછ્યું: 'સાહેબ! હું?'

'એમણે કહ્યું: 'ઉપલામાં છો કે પહેલામાં?'

મેં કહ્યું: 'ઉપલામાં!'

'તો પાસ...' જવાબ મળ્યો. 'વચલા બધા ય ઊડી ગયા છે.'

હાશ! હૃદય ઉપરથી સો મણના પથ્થરનો જાણે ભાર ઊતરી ગયો હતો. ફુલચંદભાઈની હાટડી તરત સાંભરી. ત્યાં બે ઘડી મન મોકળું કરવા ચાલ્યો ગયો!

હવે છટ્ટીમાં તો માંડ માંડ આવ્યા. એ વખતે પાછું

ગોંડલ અને પોરબંદર એમ બે ઠેકાણે મન દોડ્યું. ગોંડલ પાસે હતું પણ એનું ધોરણ એનું પોતાનું જ ગણાતું હતું પણ અકલ વિનાનું ! એટલે નિશ્ચય કર્યો કે પોરબંદર જ જવું !

પોરબંદર જવાનું કારણ કે અમારા એક કાકા દામોદર રતનજી, ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા. મહારાણા ભાવસિંહના વખતમાં એ ત્યાં, એમના પોતાના ખાસ અંગત રસોયા તરીકે વીરપુરથી ગયેલા ગજાઓ જેટલા સિંહ વાઘથી ડરે એના કરતાં વધારે ભોજનની થાળીથી ડરે. પણ ભોજનથાળી ઉપર જ્યારે દામોદર રતનજી હોય, ત્યારે એ વસ્તુ પ્રશ્નથી પણ પર થઈ રહેતી એવો અંગત વિશ્વાસ નામદાર મહારાણા સાહેબને દામોદર રતનજીનો બેસી ગયેલો. જેવાનુંએમ મહારાણા વહેલા સીધાવ્યા, ત્યારે પણ પોતાના આ અંગત માણસની ભલામણ કરતા ગયા અને એમાથી એ ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી ઇન્સ્પેક્ટર થઈને રહ્યા હતા.

હું પોરબંદર ગયો ત્યારે એ ઇન્સ્પેક્ટર દરજ્જે હતા. પગાર રૂપિયા અઢાર ને રહેવાનું મકાનભાડુ આઠ આના.

પોરબંદર તો હું ગૃહસ્થ બનીને ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. કારણ કે એ પ્રસંગ માટે જ છ પૈસા વારનું મદ્રાસી જેવું કપડું લઈને લાંબો કોટ કરાવ્યો હતો બૂટ હતાં, મોજાં હતાં, ટોપી પણ કાઢી નાખવા જેવી ન હતી

પોરબંદર જવા માટે મારા આંતરમનને તો એક બીજી જ લગની ખેંચી રહી હતી મારે દરિયો જોવો હતો ત્યાં સુધી મે દરિયો જોયેલો નહિ પહેલવહેલો મે

ત્યાં દરિયો જોયો, ત્યારે હું તો એને કાંઠે ઊભો જ રહી ગયો. ત્યાંથી ખસવાનું મન જ થાય નહિ ને! પછી તો છાયાની સડકે, પાછળના ભાગમાં આવતાં જંગલો અને દરિયાકિનારો એ મારાં અત્યંત પ્રિય સ્થળ થઈ પડ્યાં!

- પોરબંદરમાં દાખલ થવામાં કાંઈ મુશ્કેલી નડી નહિ. વાર્ષિક પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ પાસનું સર્ટિફિકેટ હતું. અને વળી ત્યાં મિ. દોશી કરીને વર્ગશિક્ષક હતા, તે જેતપુરના જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળના સહાધ્યાયી નીકળ્યા.

પોરબંદરમાં તે વખતે ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં, માર્કર કરીને એક પારસી ગૃહસ્થ હેડમાસ્તર તરીકે હતા. તે વખતે પોરબંદરમાં એડમીનીસ્ટ્રેશન હતું, અને એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે બગસરા દરબાર વાજસુરવાળા અને કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી હતા. બન્નેની સુવાસ ઘણી હતી. પણ અંગ્રેજોની દુમાખીને, દેશી માણસો વિષે જે ગંધ એ વખતે આવતી, તે ગંધને વિજય અપાવવા માટે, એમની વર્ગવિગ્રહની હરામખોરીનો થોડો થોડો દોરીસંચાર, અદૃશ્ય રીતે ત્યાં અજમાવાઈ રહ્યો હતો! હજી એ દોરીસંચાર, ઘણી જ પ્રાથમિક ભૂમિકામાં હતો, એટલે હું ગયો, ત્યારે તો સઘળે વ્યવસ્થા અને સુશાસન પ્રવર્તતાં હતાં.

એનો પ્રતાપ કેળવણીખાતામાં પણ હતો. માર્કર સાહેબ, પંડ્યા માસ્તર, મંગલપ્રસાદ દેસાઈ, મિ. દોશી એ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિપ્રિય અને પ્રેરણાદાયી શિક્ષકો ગણાતા.

તે વખતે શ્રી. રામનારાયણભાઈના પિતા વિશ્વ-

નાથભાઈ ત્યાં ગુજરાતી કેળવણીખાતામાં સાહેબ તરીકે હતા. એમનુ ઊંચુ પડછંદ શરીર, સીધો દેહ કડક લાલ આંખ, પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા, અને બરાબર કાન સુધી પહોંચે તેવી દેશી વાંસની મજબૂત ડાંગ, એ અમારે માટે આકર્ષણનો વિષય બની રહેતાં અને એમાં મેં તો એમનાં નચિકેતાકુસુમગુચ્છ અને મહિમ્નસ્તોત્રનાં ભાષાંતર ગોખેલાં, મૂળની સાથે, એટલે એ જ્યારે હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ કરે, ડેપ્યુટી તરીકે, માર્કરસાહેબને મળવા, ત્યારે હુ તો ખસૂસ ગમે તે બહાનું કાઢીને ઓશરીમાં આવીને ઊભો જ રહુ ! વિશ્વનાથભાઈ, નથુરામ શર્માના શિષ્યમંડળમા પણ ખરા નાનાભાઈ, હરગોવિંદ મારસ્તર, મહાશંકરભાઈ, એ ભાવનગર મંડળ સાથે જ એટલે એ રીતે મને તો પહેલેથી જાણીતા. એમને ગુજરાતી ભાષાનુ અભિમાન હતુ

પણ એ વખતે અંગ્રેજીનો ઘણો જ મહિમા એમાં પણ માર્કર સાહેબ તો પારસી રહ્યા, એટલે બન્ને વચ્ચે કોઈ કોઈ વખત ગુજરાતીના પ્રશ્ન પરત્વે ચકમક પણ ઝરતી. પણ ખાસ એવો અવિનયી ગણાય એવો કોઈ ઉઘાડો વિસંવાદ નહિ જન્મેલો પણ હુ ભૂલતો ન હોઉં તો એમના વખતમાં, આખા પોરબંદર સ્ટેટમાં અંગ્રેજી છઠ્ઠા સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની ગુજરાતી નિબંધ માટે હરીફાઈ યોજવાનો, પ્રથમ પ્રબંધ થયેલો. એ રીતે વિદ્યાર્થીઓનુ દેશીભાષા પ્રત્યે ધ્યાન જાગ્રત રહે અને ઉત્તેજન મળે તો કાંઈક આગળ વધે આ નિબંધ હરીફાઈ હુ પોરબંદર હતો ત્યારે જ થયેલી અને એમાં પહેલુ ઇનામ મને મળેલું.

પોરબંદરમાં હું છઠ્ઠીમાં દાખલ થયો અને મારું ટટ્ટુ હવે આગળ ચાલી શકશે એ ખાતરી થતાં મને ઘણો જ આનંદ થયો. પોરબંદરમાં એ વખતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની થોડીક હવા પણ આવી ગઈ હતી. દરબાર વાજસુરવાળાને લીધે 'સંચિત' ત્યાં હતા. શ્રી. વિશ્વનાથભાઈ પણ ગુજરાતી પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનારા. ભૂલતો ન હોઉં તો ત્યાંની 'લાયબ્રેરી' માં પણ એ વખતે, કલાપીનો વિરહ ગાનાર મસ્તકવિ ત્રિભુવન લાયબ્રેરિયન હતા. એમની વાણી સાંભળવા જતા, પુસ્તકોનો પણ ઠીક પરિચય મળતો. અમારા વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં પણ એ વખતે કેટલાક સાહિત્યરસિકોનું ટોળું હતું. એમાં ત્યાં ભોજેશ્વર પ્લોટમાં આવેલી લુહાણા-બોર્ડિંગના વ્યવસ્થાપક રામચંદ્ર માસ્તરના ચિ. મોહનલાલ અરવાડિયામાં એક દિવસ સાહિત્યનું મિત્રમંડળ જમાવતા.

પણ મારે માટે તો અહીં પોરબંદરમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ક્યાં વાંચવું એ ઊભો થયો હતો. દામોદર કાકાની એક જ ઓરડી હતી અને એમાં એક નાનું સરખું ફાનસ પ્રગટતું. કમ્પાઉન્ડ ઘણું મોટું હતું અને ચારે તરફ છુટી પુષ્કળ જમીન હતી, એટલે દિવસે તો તમે આઘા અવળા ગમે ત્યાં જઈને બેસી શકો. પણ રાત્રે તમારે વાંચવું હોય તો પંચાત પડી જાય! એ ત્યાં બને તેવું ન હતું. એમાં મારા કાકાના પુત્ર ત્રિભુવનને મોટેથી વાંચવાની ટેવ હતી. એ ઘણું કરીને પાંચમા ધોરણમાં માંડ માંડ આવેલ—ગણના એની અતિશય સામાન્ય વિદ્યાર્થી તરીકે, એટલે મારા માટે પણ, શિક્ષકવર્ગને એકદમ ભરોસો પડતો ન હતો. એમાં રાતે વાંચ્યા વિના તો છૂટકો ન હતો. અને મનમાં વાંચવાનું

હોય તો જ ફાવે. એટલે એ એક ભારે કોયડો થઈ પડયો. થોડો વખત ચાલ્યું પણ પછી હું તો નિરંતર એવી શોધમાં રહેતો કે ક્યાં મને રાતે દિવાબત્તીનું ને વાંચવાનું વાતાવરણ મળે. પણ નવોસવો એટલે હજી પત્તો ખાતો ન હતો.

એવામાં આ સાહિત્યરસિક મિત્રમંડળની બેઠકમાં જતાં થોડાક મિત્રોનો પરિચય થયો. છાયાના કરસનજી થાનકી ત્યાં મળ્યા. પણ એ તો મારા જેવા ને રહેવાનું એમનું છાયા—ત્યાંથી હમેશાં પોરબંદરમાં ભણવા આવતા, એટલે એમાં મારો શુક્રવાર ફળે તેમ ન હતું. પ્રેમજી રામજી ચંદારાણાનો મેળાપ પણ ત્યાં થયો. સાહિત્યમાં એમને રસ હતો અને દર વખતની સભા માટે એ કાંઈ ને કાંઈ લખી લાવતા. પણ એ વખતે એ ઘણા પરાધીન એટલે એમાં પણ વાંચવાની જોગવાઈ થાય તેવું ન હતું.

એક દક્ષિણી વિદ્યાર્થી હતા, રઘુનાથ દાદા, તે પણ ત્યાં આવતા. પણ આમાંથી કોઈ મને વાંચવાની સગવડ આપે તેમ ન મળે. દાદા ખરા, પણ એ એટલા સીધા, સાદા ને જરા પણ લપનછપન વિનાના, પાઠયપુસ્તક તલ્લીન, શુદ્ધદક્ષિણી, કે એમાં કાંઈ મજો ન પડે ! મારે તો કોઈ એવો વિદ્યાર્થી જોઈતો હતો કે જેને મારી પેઠે આગળ વધવાની ધૂન હોય અને છતાં સુક્કા લાકડાની પેઠે જે પોતાના પાઠયપુસ્તકોને જ ચોટયો ન હોય ! વખતે વખતે સ્વૈરવિહારે ચડીને પોતાના નામ ઉપર મીંડાં પણ મુકાવતો હોય ને પાછો પ્રયત્ન કરીને આગળ વધી જતો હોય !

પણ એવા કોઈ કોઈ મિત્ર જડી આવ્યા તે પહેલાં

ધણો લાંબો વખત, એટલે લગભગ મને લાગે છે, છઠ્ઠા ધોરણનું આખું વરસ મારે મારી રીતે જ આગળ ચલાવવું પડ્યું. આ છઠ્ઠા ધોરણમાં કે પછી સાતમા ધોરણની પહેલી ટર્મમાં, એક વખત દેસાઈ માસ્તરે ક્લાસમાં પ્રવેશ કર્યો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને થોડી વ્યવહારુ સમજણ આપી, એ વખતે એ સમજણ લેનારાઓમાં મારું નામ મુખ્ય હતું !

એવું બન્યું હતું કે ભવિષ્યમાં રેલ્વેમાં નોકરી મળે અને અત્યારે સ્કોલરશીપ આપીને શિક્ષણ આપે, એવા હેતુથી એક વર્ગ ભોજેશ્વર પ્લૉટમાં ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ગમાં દાખલ થવાથી પહેલાં રેલ્વેમાં સિગ્નલરની નોકરી મળે અને પછી ધીમે ધીમે સ્ટેશન માસ્તર થવાય એવી આગાહી હતી. મંગલપ્રસાદ દેસાઈ માસ્તર, અતિશય આનંદી અને વિનોદી માણસ હતા. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીકમાં જઈને બે ત્રણ વર્ષ સુધી, પોતાનું હીર ગુમાવ્યા કરે અને છેવટે નોન મૅટ્રિક થઈને પૈસાનું પાણી કરે, એના કરતાં કાંઈક ને કાંઈક લાઈન લઈ લે એ વધારે સારું એવી એમની વ્યવહારુ અને વિવેકી સમજણ હતી. એમણે એક દિવસ ક્લાસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઊભા કર્યા. જેમનું મૅટ્રિક પરિણામ જોખમી ગણાતું અથવા તો એક વખત નાપાસ થાતાં, બીજી વખત આગળ ચોટયા રહેવાની જેમની વ્યવહારુ પરિસ્થિતિ ન હતી, તેવાને એમણે શિખામણ આપી : 'આમાં વરસ બગાડો માં ! આ ક્લાસમાં દાખલ થઈ જાવ કે કોઈ 'લાઈન' તમને મળી જાય !'

કેટલાકને એમની વાતની અસર થઈ પણ ખરી. પણ મને તો હમેશાં ક્લાસમાં નિયમિત જુએ એટલે એમને લાગ્યું કે આને અસર થતી નથી.

એક દિવસ મને એકાંતમાં બોલાવ્યો. પૂછ્યું : 'ત્રિભોવન સિગ્નલર ક્લાસમાં દાખલ થયો કે નહિ ?'

મેં કહ્યું: 'હા, થઈ ગયો છે.'

'ત્યારે તમે પણ થઈ જાવ. આ મેટ્રીકમાં તમે પાસ થઈ થઈને ય શું ગેળવવાના છો ! અને આમાં તમને વરસ બગાડવાં નહિ પોસાય !'

પરંતુ હવે મારામાં આત્મશ્રદ્ધાનો રણકો આવી ગયો હતો. મેં કહ્યુ: 'હું ચોક્કસ પાસ થઈશ !'

'શી રીતે ?'

'તે તમે જોજો ને સાહેબ !'

'માર્કર સાહેબ પાસેથી ફોર્મ લેવાનુ છે હો ! એ ખબર છે નાં ?'

માર્કરસાહેબ ફોર્મ આપવામાં ઘણા જ કડક ગણાતા. ને મોટામાં મોટી લાગવગ પણ એની પાસે પાણી ભરતી એવી એની પ્રતિષ્ઠા હતી. ફોર્મ એક વખત નહિ મળે તો પછી આ છોકરો રખડશે એવા શુભ હેતુથી એમણે આ કહ્યું હતું.

પણ હું તો એકનો બે થયો નહિ. આગળ વધવાનો હવે તો મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. હવે તો પાછા ફરવાની વાત જ ન હતી.

એટલામાં આખા સ્ટેટના તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટેની ગુજરાતીની પરીક્ષા આવી.

વિષય ઘણું કરીને રામાયણનો હતો. બેસવાની સૌ વિદ્યાર્થીઓને છૂટ હતી. પણ સાધારણ રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ બેસતા.

મેં વાંચ્યું તો હતું. પણ સ્પર્ધા જબરી હતી. મોહનલાલ રામચંદ્ર બેસવાના હતા. એનું ગુજરાતી ઘણું સુંદર ગણાતું ગુજરાતીના હોંશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં એમની નામના હતી. એને પરીક્ષકોનો જાતપરિચય પણ હતો. અને આ પરીક્ષામાં પહેલા આવવાથી બીજું તો કાંઈ ન મળે, ઇનામ મળતું, એ ગૌણ હતું; પણ એક પ્રકારે સૌનું ધ્યાન ખેંચાય એ મહત્ત્વનું હતું.

મેં છેક છેલ્લી ઘડીએ પરીક્ષામાં બેસવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલે જે વાંચ્યું હતું, એને તૈયારીનું વાચન ન કહેવાય અકસ્માત પરીક્ષા દેવા જતો હતો ત્યારે ત્રિભુવનના સિગ્નલર ટ્રેનીંગ માસ્તર મળી ગયા એ ઉત્તરહિંદના હતા. તુલસીકૃત રામાયણ એમનો પ્રિય વિષય હતો. એમણે પૂછ્યું 'કયાં ચૈપડયા?'

માસ્તર રામાયણના ખરા રસિયા હતા. એમણે કહ્યું: 'ભાઈ! રામાયણમાં સૌથી સરસમાં સરસમાં પાત્ર રામચંદ્રનું નહિ, પણ લક્ષ્મણનું છે. नाहं जानामि केयूरे એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિની એમણે યાદી આપી અને કહ્યું કે તમારે લખવું પડે તો લક્ષ્મણ જતિના આ વાણી લખજો 'રામાયણનો નાયક રામચંદ્ર; પણ ઉત્તમોત્તમ પાત્ર તો લક્ષ્મણ.'

છેક છેલ્લી પળે મળેલા આ વિચારની મારા ઉપર ઘણી જ અસર થઈ હોય એવું જણાય છે રામાયણનાં પાત્રો વિષે જ કાંઈક લખવાનું હતું, અને મેં એની

સરસ રીતે એ લખ્યું હતું કે તમામ પરીક્ષાર્થીઓમાં પહેલું ઇનામ મને મળ્યું ! એ જ્યારે જાહેર થયું, ત્યારે હાઈસ્કૂલમાં મારી બધુનામાં ફેર પડવા માંડયો ! મોહનલાલ રામચંદ્રનો નંબર બીજો હતો, અને ઘણું કરીને પ્રેમજી રામજી ચંદારાણા પણ એમાં હરીફ તરીકે ઊભા હતા. પણ એ વખતે ય એમનો પ્રિય વિષય તો ગણિત જ હતો.

આ પ્રમાણે પાછું મેં મારું પ્રતિષ્ઠાસ્થાન જમાવ્યું. પણ હજી વાચનની સગવડતા બાકી રહી.

એવામાં મેટ્રિકમાં ડૉક્ટર નામથી ઓળખાતા એક ભાઈ મળી ગયા. એનું નામ રેવાશંકર. એને સૌ ડૉક્ટર જ કહેતા. રેવાશંકરને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઘણો જ શોખ હતો. મેકોલે એનો પ્રિય લેખક હતો. અને એ હાલતાં ને ચાલતાં લાત પાડે તેવું અંગ્રેજી લખાણ લખવામાં ને બોલવામાં પાવરધા ગણાતા હતા એમના પિતા ત્યાં સ્ટેટમાં ડૉક્ટર હતા. એટલે એમનું પણ ડૉક્ટર એવું નામ પ્રચલિત થઈ ગયું હતું. એમણે ખાસ વાંચવા માટે જ એક રૂમ ગોઠવેલી. અને બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં બેસીને વાંચતા. પાછળથી હું પણ તેમાં ભળ્યો. પણ તે મેટ્રિકમાં. છઠ્ઠા ધોરણમાં તો મેં તપશ્ચર્યા આદરી. અમે રહેતા ત્યાં ફળી ઘણું મોટું હતું, અને એમાં કાકાને આંબણે કાંઈ ને કાંઈ દુઝાણું રહેતું. એટલે ફળીમાં ઘાસની બાંધેલી બે ચાર ગાંસડીઓ કાયમને માટે પડી રહેતી. આ ગાંસડીઓની, આપણા માટે હમેશની, જ્યારે જુઓ ત્યારે તૈયાર, એવી રાતપથારી હતી. એમનો સારા જેવો લાભ લીધો ! મોડી

રાતે વાંચીને બહારથી આવવું હોય તો પણ કોઈને જગાડ્યા વિના આ ઘાસની ગાંસડી ઉપર, એક ગોદડું પાથરો એટલે પથારી તૈયાર !

રઘુનાથ દાદાને ત્યાં હું થોડો વખત વાંચવા ગયેલો. પણ એની સીધી, સાદી, એકદમ જ નિયમિત, લગભગ ભૂમિતિની રેખા જેવી, જીવનપ્રણાલિકા મારે માટે બહુ આકરી પડવા માંડી ! દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓમાં જે વિદ્યાપ્રિયતા હોય છે તે એમનામાં પણ ઊતરેલી. ગણિત એમનું સરસ હતું. રહેવાની રીતભાત અનાકર્ષક ન કહેવાય એવી હતી. મકાન પણ પાસે હતું. રહેવાની સગવડના પણ હતી. પણ જેમ દારૂડિયાને પાંચે પંદરે પોતાનો સોમરસ જોઈએ, તેમ મારે પણ પાંચે પંદરે કલ્પનાની કોઈ ને કોઈ ભૂનાવળ ઊભી કરવી જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકો સિવાયના કોઈ ને કોઈ વિષયમાં તલ્લીન થઈ જનારી કલ્પનાપૂર્ણ રસિકતા જોઈએ. એ ઉપરાંત મારે કાવ્યરસવિનોદની છાંટ તો હાલતાં ને ચાલતાં ખપે ! દાદાને જીવનની એક સીધી રેખા જડી ગયેલી. એમાં મારા જેવાને તો જાણે જેલમાં પુરાયા જેવું લાગે ! એટલે મેં પછી ત્યાં જવું બંધ કર્યું.

બહાર વાંચવા ગયો હોઉં તો મોડી રાતે આવીને કૂણીમાં પડેલી પેલી ઘાસની ગાંસડીઓ ઉપર મારી પથારી હું લગાવી દેતો !

નિરભ્ર આકાશમાંથી સેંકડો તારાઓ મારી સામે જોઈ રહેતા. દાદાને ગણિતનો શોખ હતો, તેમ થોડોક જ્યોતિષનો શોખ પણ હતો. એમણે કાંઈક થોડું થોડું રાશિજ્ઞાન આપેલું. પણ એમને એમાં શુદ્ધ ગણિતનો

રસ મળતો હતો. મારે આ દરેક તારાને, આપણા જીવનમાં કાંઈ રસ હોઈ શકે કે નહિ, એ જાણવું હતું. એટલે એ વિષય મેં શુષ્ક જાણીને એમની પાસેથી જાણવાનો છોડી દીધો હતો પણ આ ઘાસ પથારીમાં જ્યારે ફરી વાર પડ્યો, આકાશ સામે જોયું, અનેક તારાઓને દીઠા, કેટલાકમાં સૃષ્ટિ રમતી જોઈ, ઘણાની આંખમાં આંસુ દીઠાં, થોડાક પોતાનું મુક્ત હાસ્ય કરતા જણાયા, કેટલાકની જીવનકથની તો માનવદર્દથી જાણે ભરેલી લાગી,—અને મને થયું કે કહો ન કહો, પણ આ દરેકેદરેક તારાને આપણામાં રસ છે અને આપણે એમનામાં રસ લઈએ એવી જાણે એમની વર્ષોનાં વર્ષોથી બોલાતી કરુણવાણી ત્યાંથી આંહીં હરરોજ રાતે આવી રહી છે! અને મેં ગાયું કે,

'અમે પડયા પથારી, વ્યોમવિહારી, એકલ ત્યાં એ ફરતો!
અને કંઇ કંઈ કંઈ કંઈ કરી નિયાની, મુજને પાસ નોતરતો!

અને 'ઘર તજી ભમું હું દૂર સ્વજનહીન ઉર ભરાઈ આવે' એ સરસ્વતીચંદ્રની, ગોલ્ડસ્મિથની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓના અનુકરણમાં, લખાયલી લાવણીઓ જેવી લાવણીઓ રચાતી રહી!

૧૪. મેટ્રિકની ને કાવ્યની મથામણ

પોરબંદરમાં ગાળેલાં બન્ને વર્ષો એક દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનાં બની ગયાં છે. ત્યાં વિશાળતા મળી. ઘણા વિષયમાં રસ લેવાની શક્તિ આવી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નવલકથા શોખ ત્યાં જન્મ્યો. અને ત્યાં કેટલાક મિત્રો એવા મળ્યા જેમણે મને આગળ ઉપર કોલેજમાં ઘણી મદદ કરી. 'કાવ્ય' ઉપરથી 'ગદ્ય'માં જવા માટેનો કેટલોક રસ્તો મારે માટે ત્યાં જ દૃઢ થઈ ગયો એમ કહીએ તો ચાલે.

પણ મેટ્રિકના વર્ષમાં મારે માટે ભારે મથામણ ઊભી હતી. એક તરફથી મારે સૌની સાથે પોતાની પ્રગતિ બતાવ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો, તો બીજી તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મારે ચાલવાનું હતું. રાજમહેલની પાછળ દરિયાકિનારે એક વગરવપરાશી કૂવાના થાળામાં જઈને બેસો તો વંચાય, બાકી વાંચવાનું કોઈ સ્થળ જ મળે નહિ! દિવસે પણ, એટલે પછી રાતે તો વાંચવાની વાત જ ક્યાં રહી! ઘરની ઓરડી તો એટલી સાંકડી હતી કે ન પૂછો વાત! એટલે હું કોઈ ને કોઈ મિત્રની શોધમાં

ા હજી પણ રહેતા જ હતા.

બોજેશ્વરપ્લૉટમાં દામોદરકાકાના ઘરની પાસે જ ંડયા માસ્તર રહેતા. અને પાસે માર્કર સાહેબ પણ હેતા. થોડે દૂર બે મકાનો હતાં. એકમાં ડૉક્ટર મણિ-ાંકરનું કુટુંબ રહેતું. બીજામાં ડૉક્ટર વજેશંકર વ્યાસનું ટુંબ રહેતું. આ વજેશંકર વ્યાસ–તે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. વશંકર વ્યાસના પિતા. મૂળ એ રહેવાસી ચૂડાના. 'વશંકર ત્યાં મેટ્રિકમાં અમારી સાથે જ હતા, એ વખતના બીજા અમારી સાથેના વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રેમજી રામજી ચંદારાણા જેમનુ નામ આગળ આવ્યુ છે, બીજા શ્રી. કુપતાણી અમારી પાછળ છઠ્ઠા ધોરણમા હતા. એ શાંત સ્વસ્થ, થોડા શરમાળ, પોતાના કામમાં પોતે તલ્લીન, એવા હતા. શામળદાસ ગાંધી એ વખતે પણ પોરબંદરના દરિયાકિનારે ગર્જનાત્મક સ્વરથી જ ભભકભરી વાતો કરતા. ભભકભરી વાતોનો એમને એવો શોખ હતો. તે ઘણુ કરીને છઠ્ઠીમાં નાપાસ થઈને છઠ્ઠીમાં જ રહ્યા હતા. તેથી અમારી સાથે થઈ ગયેલા. અલકમલકની વાતોને રસિક રીતે ને આકર્ષક રીતે કહેવાની શૈલી એમની જ. આ શૈલીને લીધે એ અનેકને આકર્ષી શકતા.

આહીં જણાવેલ બન્ને ડૉક્ટર કુટુંબો સાથે મારે મૈત્રી જેવુ હતું. ડૉક્ટર મણિશંકરના પુત્ર રેવાશંકર મેટ્રિકમાં હતા, એને, આગળ કહેવાયું છે તેમ, અંગ્રેજીનો ઘણો શોખ. મેકોલેમાંથી પણ ઉપાડી લાવીને એ મોટા શબ્દો વાપરતા. એની સાથે સાથે મને પણ અંગ્રેજી ઈતરવાચનનો શોખ જાગ્યો.

આ વખતે ઘણું કરીને એકાદ વખત પ્રાણજીવન

પાઠક એક નેકેશન ગાળવા ત્યાં પોરબંદરમાં આવેલા. તે મુંબઈમાં ભણતા હતા એમ સાંભરે છે. નિત્શે એમનો એ વખતે પણ પ્રિય લેખક હતો. અમારા મંડળમાં નિત્શેની પ્રથમ વાત એમની મારફત આવી. મેકસનોર્ડો તો રેવાશંકરનો અતિશય પ્રિય લેખક. એટલે સમજીએ ન સમજીએ પણ અમે મેકસનોર્ડો, મેટરલિંક, નિત્શે એવાં એવાં નામ હાલતાં ને ચાલતાં વાપરવા માંડ્યાં ને શોખનું વાચન વધ્યું.

એમાંથી મારી ગણના હવે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં થવા માંડી. ટાગોરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે 'Every man grows by pretentions' એનો અર્થ ઘણા વખત સુધી સમજાયો ન હતો. મેં એક વખત એ વાપરેલો ત્યારે આપણા એક સાહિત્યવિવેચક ભડકાઈ પણ પડેલા! 'અરે! એવું તે હોતું હશે. સત્ય જ વિકાસ કરે!' સત્ય તો વિકાસ કરે જ; પણ કેટલીક વખત સત્યાભાસ પણ મદદરૂપ બને, અને તે સત્ય જેટલું જ.

કારણું કે એક વખત તમે જે સ્વાંગ ધારણ કરો, એ સ્વાંગના નિભાવ માટે તમે લોકલજ્જાથી પણ સત્યને માર્ગે પાછળથી ધસો છો. અને પછી તમને ભાગ મળી જાય છે. મેં સ્વાંગ ધારણ કર્યો, મેટરલિંક, મેકસનોર્ડો, નિત્શે, એવા એવા લેખકોના નામનો; ધીમે ધીમે વર્ગમાં વાત થવા માંડી કે માળો આ છે તો હોશિયાર! એમાંથી હોશિયાર ગણાતા વિદ્યાર્થીઓમાં મને વાંચવા માટે આમંત્રણ મળવા માંડ્યાં! ને એ જાળવવા માટે મારે વાચન વધારવું પડ્યું. એમાંથી અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે પણ અભિરુચિ જાગી.

ગમે તેમ, એ સ્વાંગ છેક નિષ્ફળ ન ગયો !

મારે જ્યાં ઘાસની ગાંસડી ઉપર સૂતાં સૂતાં તારા ગણવા પડતા હતા, એમાં આ આમંત્રણો આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડ્યાં !

અને એમાં પણ પાછો ચૂંટણી કરવાનો અવકાશ રહેવા માંડ્યો !

મેં શરૂઆતમાં રેવાશંકરને ત્યાં વાંચવાનું રાખ્યું. એક તો એ વાંચતાં વાંચતાં વારંવાર કોઈ ને કોઈ આડીઅવળી વાતમાં પડી જવાના સ્વભાવવાળો હતો ને મારે એવું જ જોઈતું હતું કે જેને નિશાળ ઉપરાંત બીજો રસ હોય. વળી એ સ્વતંત્ર ઓરડી રાખીને ત્યાં રહેતો. એ ઓરડીમાં એ શિયાળાના દિવસોમાં ખજૂર મગફળી એવું એવું રાખતો. ને ખજૂરનાં બહુ જ ગુણગાન કરતો. મારે તો ખજૂર સાથે કામ હતું. એનાં ગુણગાન સાથે કાંઈ બહુ સંબંધ ન હતો. એ મૅકોલેમાંથી 'વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ'નો કેસ વાંચતો. હું સાંભળતો. એણે પહેલવહેલાં મને 'એમર્સ'ના 'નેપોલિયન' વિષે કહ્યું.

'એમર્સ'નો નેપોલિયન એ પછી તો મારો જીવનમંત્ર થઈ પડ્યો. નેપોલિયનનો પુરુષાર્થ ને સિંહનાદ એ જીવન-રસાયન બની ગયાં. નરકેસરીની પ્રતિમાઓ ઠેર ઠેરથી ભેગી પણ કરી એ વખતે 'ગુજરાત'ના દિવાળીના અંકોમાં નેપોલિયનની વાતો આવેલી એ તો તમામે તમામ વાંચી કાઢી. એમર્સના શબ્દે શબ્દે એક અદ્‌ભુત પ્રતિમાનું સર્જન થતું હતું. એમર્સને અમે ગીતાની પેઠે નિત્ય જીવનવ્યવહારનું જીવનપુસ્તક ઠરાવી દીધું હોય એટલો એનો રસ લાગ્યો.

પુરુષાર્થ પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થ એ જાણે કે નેપોલિયનના આખા જીવનક્રમમાંથી ઊઠતો મહાધ્વનિ હતો. અમે એ ધ્વનિ પકડી લીધો.

એનું એક સીધું પરિણામ મારા જીવન ઉપર તો એ થયું કે હું પરમ આશાવાદી અને પુરુષાર્થનો ઉપાસક બની ગયો. પરાજયમાં હું ભૂલ જોવા લાગ્યો. વિજય એ માણસનો જીવનમિત્ર જણાવા માંડ્યો. વિજય મેળવવા માટે જ માણસનો જન્મ છે એ સત્ય મને તો ગળથૂથીમાં, મારા પિતાએ 'વૃદ્ધ ચાણક્ય'નું નીતિપુસ્તક વંચાવીને આપ્યું જ હતું. એમાં આ નેપોલિયનનો, તમામ અશક્યતાઓનો ઇન્કાર કરતો, સિંહનાદ સંભળાયો. આજ દિવસ સુધી એમટનો નેપોલિયન એ મારો પુરુષાર્થનો શ્રેષ્ઠ અખંડ આદર્શ રહ્યો છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યાં મેં નેપોલિયનની એક સરસ કાંસપ્રતિમા જોઈ હતી એવું કાંઈક મને યાદ આવે છે. એમાં એ નરકેસરીની, ભાગ્યને આહ્વાન દેતી, વાંસે હાથ મૂકેલી જણાતી ભવ્ય પ્રતિમા હતી.

એ વખતે તો માર્શલ ને અને નેપોલિયનના વિખ્યાત સેનાપતિઓ, મહાભારતના રણયોદ્ધાની માફક અમને હમેશનો હમેશ જીવનરસ દઈ શકતા હતા. અને અમે ન જાણીએ તેવી રીતે અમારો જીવનપંથ ઘડી રહ્યા હતા. ત્યાં જે નાનકડા મંડળમાં હું ફરતો તેમાં પણ એમટનો નેપોલિયન દેવની માફક પૂજાતો. એક મિ. અમૃતલાલ એચ. વોરા કરીને ગૃહસ્થ હતા, તે એ વખતે હાઈકોર્ટ પ્લીડરની, ઘણું કરીને પરીક્ષાની તૈયારી કરતા હતા. આ પરીક્ષા પણી અઘરી ગણાતી. પાસ થનાર બહુ ઓછા

નીકળતા. વોરા એ માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા, વાત વાતમાં જ ખબર પડી કે એ પાસ થવાના જ છે; કારણ કે નેપોલિયનની પેઠે એ પણ કોઈ વસ્તુ અશક્ય ગણતા જ નહિ ! આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે નેપોલિયન, હાનીબાલ, પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, કર્ણ, એકીલીઝ, સિકંદર, સમુદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય એ મારાં માનસ પાત્રો બની રહ્યાં હતાં.

આ રેવાશંકરની કોટડી એક રીતે ભારે આનંદજનક હતી.

સવારમાં હું વહેલો ત્યાં પહોંચું ત્યાં રેવાશંકર આવી ગયેલ હોય. ખજૂર દાળિયા મગફળી કાઢીને એનાં ગુણગાન કરવાનું એણે શરૂ કર્યું હોય. એટલામાં એનો ભાઈ સવાઈલાલ આવે. એને વ્યાયામની પ્રીતિ હતી, અને મજબૂત સ્નાયુમાં શ્રદ્ધા હતી. એટલામાં નીચે એક મુનસફ રહેતા કલ્યાણજી વોરા, એને ત્યાં 'હેતુ' નામે કોઈ એમનો સગો રહેતો, તે પોતાની ભૂમિતિનાં ચિત્રો દોરતો આવે, જ્યારે જુઓ ત્યારે એ ભૂમિતિના કોયડા ઉકેલતો જ હોય, એટલો મથે એને ભૂમિતિનો રસ હતો. પડખેની ઓરડીમાં એ વખતે અભ્યાસ કરી રહેલા રતિલાલ દામોદર જોશી પણ આવી ચડે. અમારી વિદ્યાર્થીઓની મિજલસમાં એમને પણ રસ મળતો, કારણ કે એ સહકુટુંબ ત્યાં રહેતા, પણ હજી કામ શીખી રહ્યા હતા. એટલે અરધાપરધા તો વિદ્યાર્થી જ હતા; ઘઉંના દાણા લાવીને એ રેસવેની લાઈનો કરતા ત્યાં બેસે.

પછી અમારો નિત્યક્રમ શરૂ થાય. જો 'હેતુ' એ ભૂમિતિનું કોઈ અટપટું 'પ્રોબ્લેમ' મૂક્યું હોય તો તો

સૌ એમાં જ પડી જાય. નહિતર રેવાશંકરનો મેકસનોડી આવે કે એબટનો નેપોલિયન વંચાય. મેકોલેના ઈગ્લીશ અનુકરણમાં મેં ગુજરાતીમાં લખેલો કોઈ ઐતિહાસિક નિબંધ વંચાય કે પછી મારું એકાદ ખંડકાવ્ય પણ શરૂ થાય!

આ પ્રમાણે થોડો વખત ગાળ્યા પછી તરત માર્કર સાહેબ યાદ આવે!

માર્કર સાહેબની પાસેથી ફોર્મ લેવું એ હિમાલયના ડુંગરેથી કસ્તૂરી લાવવા જેવું હતું. એટલે તરત અમારી અભ્યાસવિમાલ-વધી પડે સૌ બોલ્યા વિના વાંચવા જ બેસી જાય. અગાશીમાં ભીંતને આધારે લાકડી ટેકવી, માથે લૂગડું ઢાંકી, 'રાવટી' જેવું કરી હું પણ એમાં બેસી જાઉં, તે છેક નિશાળટાણે એમાંથી નીકળું!

આમ વાંચતાં બહુ થાક લાગે ત્યારે શ્રી. રતિલાલનાં પત્ની કાશીબેન, માદરાં ગોદડાં સુકવવા અગાશીમાં આવ્યાં હોય, એનો એક નાનો છોકરો હતો એને જરાક રમાડી લઈએ! આમ મૅટ્રિક માટે ખરેખરાની તૈયારી આદરી.

પણ એવો કોઈ માનસિક નિયમ લાગે છે કે જેટલા જોરથી તમે તમારી કુદરતી વૃત્તિઓને દાબો એટલા જ જોરથી એનો પ્રત્યાઘાત પડે. આ પ્રમાણેની તૈયારી કરતાંમાં હું મારાં ખંડકાવ્યોને દાબી રહ્યો હતો. એટલે કોઈ કોઈ વખત એ ખંડકાવ્યો મને દાબી દેતાં. એવાં કાવ્યો રચવા માટે, રાજમહેલની પાછળ દરિયાકિનારે, માઈલોના માઈલો સુધી હું ફરવા ચાલ્યો જતો ને સમુદ્રનાં નીલાં ભૂરાં પાણી જોયા જ કરતો! ડુંગરની, દરિયાની, જંગલની

નદીની, કુદરતનાં એ તમામ રૂપોની માગ ઉપર એવી આકર્ષક મોહિની છે કે એમને જોતાં જ હું જીવનની તમામ વ્યવહારુ વાતો એક પળમાં ભૂલી જાઉં છું। અહીં દારકાં કરીને મને તો ત્યાં જ ધામા નાખવાનું મન થઈ આવે છે. એ તો પછી સારું છે કે પુસ્તકો, પ્રકાશકો, મિત્રો, વર્તમાનપત્રો, નવલકથાઓ, સઘળાં રાહ જોતાં હોય ને મહિનો થાય ત્યારે રેશનીંગ રાહ જોતું હોય, એટલે ગમે ત્યાંથી પાછા ફરી ફરીને ખીલે જ આવી જવાય છે. પણ કુદરતની ને કલાની મોહિની વિષે કાવ્યજ્ઞો જે કહે છે તેવું કાંઈક, મને લાગે છે, કોઈ કોઈ વખત મારા અંતરમાંથી ઊગી નીકળે છે।

પોરબંદરના નિવાસ દરમ્યાન પણ મેં જેતપુરમાં શરૂ કરેલાં ખંડકાવ્યો ચાલુ જ રાખ્યાં હતાં એ તો એક પ્રયત્નશીલ અભ્યાસીનો કાચો પ્રયોગ હતો.

એ બધા ખંડકાવ્યો ઉપર કલાપી અને કાન્ત અને નરસિંહરાવની છાયા સ્પષ્ટ છે. બીજા નવા પ્રકારોનું ખેડાણ પણ ચાલુ થયું હતુ. છતાં મને લાગે છે કે ગદ્યનું આકર્ષણ ધીમે ધીમે વધતું તો જતું હતું. એ વખતે વળી સરસ્વતીચંદ્રના જેવી ધૂન પણ લાગેલી. આ એક ગઝલ જેવું કાંઈક એ ધૂનનું પરિણામ જણાય છે.

'દુનિયા તણા નૃપનો બની હું, ભૂપતિ આજે ફરૂં,
સેવક નથી, નહિ સેવ્ય હું, નહિ રાજુ કોનાથી ડરૂં?
જંગલ વિષે બની જંગલી, વળી વસ્તીમાં રમતો ફરૂં,
હાલત ફકીરી હાલ છે *ફિકર તણી ફાકી કરૂં.

* પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ.

'ફિકર સબકુ ખાત હૈ, ફિકર સબ કા પીર,
ફિકર કી ફાકી કરે, ઉસકા નામ ફકીર.'

ને આમાં ધ્વનિ છે.

મ્હારા મજનના તારમાં, નથી તાન આ ચાક વિશ્વનું,
એ તારના બસ તાનમાં, રમ્યું રૂપ મ્હારા નાથનું !
આલમ જણાવે મંત્ર કે, હેરાન છું હું મસ્તીમાં,
મ્હારે મન છે મસ્તીની, મઝનું જમે છે ઈશ્કમાં.
આશક બન્યો માશૂક જે સૌન્દર્ય જગમંદિર છે,
હરદમ 'વિહારી' શોધતો, આશક પ્રિય માશુકડી !

આમાં 'વિહારી' નામ આવે છે એ કાવ્યમાં ધારણ કરેલું નામ છે. વચ્ચે મેં થોડું 'પાગલ' નામથી પણ લખ્યું હતું. ગોંડલ તાલુકા સ્કૂલના માસ્તર બહેચરલાલ પટેલ, જે ગીતાના સારા અભ્યાસી હતા, અને કેટલાંક કાવ્યો લખતા, ખાસ કરીને એમનું વખણાયેલું કાવ્ય 'વીરસ,' એમણે ધારણ કરેલા 'વિહારી' નામનું આ અનુકરણ હતું.

એ વખતે પોરબંદરમાં નાનું સરખું સાહિત્યરસ લેનારાઓનું અમે જે મંડળ જમાવેલું તેમાં ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા એ મારા ત્યાં નિકટના મિત્ર બન્યા હતા. એમણે મને સ્કોટની નવલકથાઓ તરફ દોર્યો. સ્કોટની ઘણી નવલકથાઓ મેં ત્યાં વાંચી અને છાનો વાર્તારસ જાગ્રત થયો. ઉમંગલાલે એક પત્રમિત્ર પણ શોધી આપ્યો હતો. અત્યારે બરાબર યાદ નથી, પણ ચીમનલાલ કરીને પાટણના કોઈ વિદ્યાર્થી કાવ્યો લખતા, ને એ કાવ્યો મને મોકલતા. હું પણ એમને મોકલતો એમનું એવું એક કાવ્ય મારી પાસે સચવાયેલું પડયું છે,

તે કલાપી શૈલીનું 'મૃતમાતા' એ નામનું છે.

એની શરૂઆત આમ હતી :

'વિત્યા દિનો અને માસો વર્ષો પાંચે વહી ગયાં,
તથાપિ હાય! આ હૈયું, ઝંખે કાં મૃત માતને!'

ચીમનલાલ ગાંધી ઉપર મેં કેટલાક પત્રો લખ્યા હતા. પછી એ પત્રધારાનો શી રીતે અંત આવી ગયો તે આજે યાદ નથી.

એ વખતે ગઝલના કાચા પ્રયોગો પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કર્યા જણાય છે. એવો એક પ્રયોગ, આશ્ચર્યજનક રીતે, આજના શ્રીમંત ગરીબવાદનો કાંઈક ધ્વનિ પાડતો લાગે છે.

'શ્રીમંતોની સફાઈમાં, ગરીબોની ખુવારી છે,
ગરીબોની ખુવારીમાં, શ્રીમંતોની ખરાબી છે!
શ્રીમંતો માનતા પોતે, 'હમે તો બાદશાહજાદા,'
ગરીબોની ગરીબીમાં, શ્રીમંતોને ખુમારી છે!
હજારો દાખલા ટાંક્યા, તવારીખમાં બતાવું કે,
શ્રીમંતોએ ખુમારીથી, બધી દૌલત ગુમાવી છે!
છૂપાવ્યા વસ્ત્ર ધોળામાં, તમારાં જીગરો કાળાં,
જીગરમાં ફેલતો ફીટો, મુખે ગ્લાની છવાઈ છે!
મૂક્યું આરામ લેવાને, તમારે અંક જો માથું,
ઉડાવી માથું ધડથી ને, કતલ ખાસી ચલાવી છે!'

પાછળથી નવલિકા-તત્ત્વમાં આવતું ગરીબોની સમાજનું આકર્ષણ, ઘણા વિવેચકો માનવા પ્રેરાયા છે તેમ, રશિયન નવલિકાઓમાંથી નહિ, પણ પરિસ્થિતિમાંથી જ જન્મેલું તત્ત્વ હોય એમ આ ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે. 'હમારો શબ્દકોશ' એમાં પણ એ જ વાત

દેખાય છે.

'અમારા કોશના શબ્દો, તમારા કોશથી ન્યારા,
તમારા શબ્દના અર્થો, અમારા અર્થથી જુદા.
તમારા કોશનાં પાનાં, બધાં મેં ફેરવી જોયાં
ન દીઠા 'દોસ્તદારી' કે 'સનમ' 'માશૂક'વા 'ખુદા.'

મીઠું મધ જેવું બોલીને, તમે તો ઝેર ધરનારા,
અમારે ખુલ્લું કહી દેવું, અમે ખુલ્લું જ કહેનારા !
તમે બાપુ ! રહીએ ધરવાં, જિગરમાં સ્નેહન મંત્રો,
પછી પયો હમારા ને તમારા, છે નહિ ન્યારા.'

આ પ્રમાણે પોરબંદરમાં હું મેટ્રિકનો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યો હતો, પરંતુ એ વખતે મારે ત્યાં એક પુત્રી જન્મી ચૂકી હતી. તેનું નામ સંધ્યા. એનું જીવન અકાળે કરમાઈ ગયું. પણ એ સઘળો સમય, મારે એક કે બીજી રીતે કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરીને થોડાઘણા રાહત પૈસા પણ મેળવી લેવા પડે તેમ હતું. હુ વીરપુર જતો આવતો ને ત્યાંથી મારા પિતા થોડો વખત ઉમરાળી રહેવા ગયેલા એટલે ત્યાં પણ જતો. વીરપુર ઊતરીને બીજે દિવસે હું ઉમરાળી ચાલ્યો જાઉં!

આ ઉમરાળી જતાં વચ્ચે એક ઘાસનું ઘણું મોટું બીડ આવે છે. રસ્તો એ બીડમાં જ ચાલે છે. ચોમાસું તાજું હોય તો દિવાળી ઉપર માથાપૂર ખેતના ઘાસમાં કેડી ચાલી જાય ને નજર પહોંચે ત્યાં સુધી લીલાં પીળાં ઘાસ ડોલતાં ફરતાં હોય ! પડખેની કોઈ કોઈ ટેકરી ઉપરથી રબારી દુહા બોલતો હોય ને આઘેના કોઈ ડુંગરે એનો પ્રતિધ્વનિ પડતો હોય! આજ એ દેખાવ સંભારીને

આપણા જુવાન કવિ ઉમાશંકરે હમણાં પોલંડના ઘાસ બીડનું વર્ણન કર્યું છે એ સાંભરી આવે છે! દેશ દેશના પ્રકૃતિસૌન્દર્યે કવિઆત્માને કેવો સમાન આનંદહીંડોળ આપ્યો છે! આપણા દેશની સુંદરતાને આ દૃષ્ટિથી જોનારા સુલભ આત્માઓ ઘણા ઓછા છે એ ખોટ સાલે તેવી છે.

આ ઉમરાળીએ હું જ્યારે જ્યારે જતો, ત્યારે ત્યારે આ ઘાસબીડની કેડી એ મારો એક અનોખો આનંદ થઈ જતો!

મેટ્રિકની બીજી ટર્મમાં મેં ઘણું કરીને રેવાશંકરની કોટડી છોડી દીધી હોય એમ જણાય છે.

એક નાનો સરખો ગેરસમજણનો પ્રસંગ બન્યો હોય ને એને પરિણામે આ થયું હોય તો નવાઈ નહિ!

વાત એમ હતી કે હું પૈસાની ખેંચમાં હતો જ.

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને પાંચ વાગ્યા પછી ક્રિકેટમાં રોકવાનું મરજિયાત હતું. એ નિયમનો લાભ લઈ હું વહેલો જ ઘેર પહોંચી જતો. આ પ્રમાણે મને સાંજે એક કલાક લગભગ, આરામનો મળી રહેતો.

આ આરામનો વખત કાંઈક ઉપયોગી થાય એવો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાં મિ. પંથકી કરીને પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ આવેલા.

એમને પોતાનાં બાળકો માટે કોઈ–વિદ્યાર્થી શિક્ષક જોઈતો હતો. એમણે એ વાત હાઈસ્કૂલના એક શિક્ષકને કરેલી. એ શિક્ષકે મને બોલાવ્યો.

શિક્ષકે મને કહ્યું કે, 'પંથકી સાહેબને એક માસ્તર જોઈએ છીએ. કોકટરને ફાવે તો કહેજો.'

હવે આ વાત સમજમાં પ્રમાણિક ભૂલ થઈ.

એમના મનને કે રેવાશંકરની સાથે જ આ વાંચે છે, એટલે આને કહ્યું હોય તો ઠીક. રેવાશંકરને એની બોલવાની શૈલી તેમજ એના પિતા ડૉકટર એટલે નિશાળમાં 'કેમ ડૉક્ટર!' એમ કહીને બોલાવવાનું સાધારણ હતું.

આ પ્રમાણે જ્યારે એ એના મનથી, મને રેવાશંકર વિષે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે હું મારા મનમાં અજાણતાં જ, એ વાતને બીજી રીતે સમજી રહ્યો હતો!

મારા કાકાનો દીકરો ત્રિભુવન સિકરથમાં હતો. એનું ઘરઆંગણાનું કુટુંબ હુલામણું નામ પણ 'ડૉક્ટર' હતું. અમે એને 'ડૉક્ટર' જ કહેતા. વાત વાતમાં પણ કાં ડૉક્ટર? એમ જ બોલાઈ જતું. એટલે હું એમ સમજી રહ્યો હતો કે આ વાત ત્રિભુવન વિષેની જ મને કહે છે. મેં જવાબ આપ્યો કે, 'સારું, હું પૂછી જોઈશ!'

એમણે કહ્યું કે 'પછી મને જવાબ દેજો!'

આ વાત આ રીતે પ્રમાણિકપણે જ એકબીજા જુદી જુદી રીતે સમજ્યા હતા. એમના મનથી એમણે રેવાશંકરને કહેવાની વાત મને કહી હતી. મારા મનથી હું ડૉક્ટર એટલે મારા કાકાના દીકરા ત્રિભુવન વિષેની વાત સમજ્યો હતો.

સાંજે મેં કાકાને ને ત્રિભુવનને વાત કરી કે પંથકી સાહેબને એક માસ્તર જોઈએ છે. ને ત્રિભુવનને કહેવાનું મને માસ્તરે કહ્યું છે. એટલે ત્રિભુવનને જવું હોય તો એને 'ટ્યુશન' મળે.

કાકાએ કહ્યું કે ત્રિભુવનનો એમાં ગજ નહિ વાગે.

છઠ્ઠી ચોપડી પોતે ભણે એવાને કોઈ ન રાખે, માટે તું પહોંચી જા.'

મેં કીધું 'સારું. કાલે માસ્તરને કહી જોઈશું!' કાકા કહે કે 'જો, એક રાતમાં તો રામચંદ્રે રાજ ખોયું હતું. તું અત્યારે રાતે ને રાતે પંથકી સાહેબને બંગલે પહોંચી જા. ત્રિભુવનને કહેવાનું હતું તે તેં કહી દીધું છે. ત્રિભુવનને નથી જવું એમ તું કાલે એને કહી દેજે!'

આ વખતે પણ ડૉક્ટર નામથી કોઈ બીજાનો નિર્દેશ થયો હશે એવી લેશ પણ શંકા મારા મનમાં આવી ન હતી. કારણ કે ત્રિભુવનનું ડૉક્ટર નામ મારા સમજમાં તો છેક બાળપણથી ઘર કરી રહ્યું હતું!

મેં કાકાને કહ્યું: 'પણ પંથકી સાહેબ આપણને ઓળખતા નથી!'

કાકા કહે: 'અરે! એમાં ઓળખવાનું શું કામ છે? જઈને આપવી ચીઠી. સલામ કરીને ઊભું રહેવું! આ અમે રાણાસાહેબ પાસેથી એવી રીતે નોકરી લીધી છે ને!'

મને વાત ઠીક લાગી. વિજય મેળવી લેવાનું પ્રોત્સાહન આવ્યું. રાતે ને રાતે હું તો પંથકી સાહેબને બંગલે પહોંચી ગયો.

પંથકી સાહેબ તો સમજ્યા કે જે માણસ માટે એણે માસ્તરને વાત કરી હતી, એ માણસ આવ્યો છે. એટલે એમણે મારી સાથે વાતચીત કરી. 'કેખુશરો'ને 'મહેરબાનુ' એમનાં બે બાળકો પણ, નવા માસ્તરને જોવા માટે દોડતાં આવ્યાં. વાતચીતમાં પંથકી સાહેબને

ઠીક લાગ્યું. એટલે એમણે માસિક સાત રૂપિયાથી મને એ જ વખતે રાખી લીધો! મારે સાંજે એક કલાક જવાનું હતું.

આ પ્રમાણે એક બે દિવસ હું ગયો પણ ખરો.

પેલા શિક્ષક મને મળ્યા. મને પૂછ્યું: 'કેમ ડૉક્ટરને પછી તેં વાત ન કરી!'

મેં કહ્યું: 'ડૉક્ટરને જવું નથી!'

'કેમ, કેમ!'

મેં કહ્યું: 'એનો વિચાર લાગતો નથી!'

'ત્યારે!'

'હું ત્યાં જાઉં છું!'

'હાં... એમ કહું! શું આપે છે તને? કોણે તારી વાત કરી?'

મેં કહ્યું: 'હું પોતે જ ગયો હતો.'

એના મનમાં એક શંકા બેસી ગઈ. મેં આને વાત કરી એનો આણે લાભ લીધો છે ને ડૉક્ટરને અંધારામાં રાખ્યો લાગે છે!

રેવાશંકરને પૂછતાં એણે કહ્યું કે મને તો કોઈએ વાત જ કરી નથી!

હવે તો એ શંકા જડબેસલાખ થઈ ગઈ. એમણે મને બોલાવીને કહ્યું: 'અલ્યા! તેં તો ડૉક્ટરને વાત પણ ન કરી! તારે વાત તો કરવી'તી!'

મેં કહ્યું: 'મેં તો વાત કરી'તી!'

પડખેની ઓરડીમાંથી જ રેવાશંકર નીકળ્યો: માસ્તરે કહ્યું: 'ડૉક્ટર તો કહે છે કે નથી કરી!'

મને હવે સમજાયું, કે માસ્તર આ ડૉક્ટર વિષે કહી રહ્યા હતા. મેં તરત કહ્યું કે 'સાહેબ! હું તો અમારા ડૉક્ટર–ત્રિભુવનને પણ અમે ડૉક્ટર કહીએ છીએ—એ વિષે સમજ્યો હતો!'

પણ એમના દિલમાં મારી લુચ્ચાઈની જાણે કે ગાંઠ વળી ગઈ. વધારે સમજણ આપો તો વધારે મજબૂત થાય એવી એ ગાંઠ પડી ગઈ. મેં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોગટ!

આ ઉદાહરણ બરાબર મને યાદ છે, હેતુ નહિ છતાં એમાં જે ગેરસમજણ હતી તેણે મને પક્કો ઠરાવ્યો. જ્યારે સાચી રીતે હું કેવળ સમજફેરનું કામ કરી રહ્યો હતો!

પણ આવા બીજા ઘણા પ્રસંગો ત્યાર પછી તો મારા જીવનમાં આવી ગયા છે. એ ઉપરથી એક જ વાત યાદ રાખવા જેવી લાગી છે. ઘણી વખત આપણે માનીએ છીએ એટલી બધી ક્ષુલ્લકતા માણસમાં હોતી નથી. સમજફેર ને અજ્ઞાન પણ ઓછાં નિયામક નથી હોતાં.

આ વાત આંહીં આવી છે ત્યારે આવી જ એક આશ્ચર્યજનક સ્વપ્નની વાત પણ સાથે સાથે આંહીં આપી દેવાનું મન થાય છે! જો કે આ વાત તો વર્ષો પછીની છે.

એક વખત હું સીમલામાં હતો. ઠંડી હવા, પર્વતોની મનોહર હારાવલિ, નચિંત જેવું જીવન અને પહેલો જ પ્રવાસ એટલે મનમાં આનંદ પણ હતો. રાતે બેઠા કારકુન સાથે ગપ્પાં મારતા હતા, અને હિમાલયના પહાડી સૌન્દર્યની વાત કરી રહ્યા હતા. એમાં કોઈ પ્રાણીની વાત પણ થઈ હશે. ત્યાર પછી તો અમે સૌ નિરાંતે

સૂઈ ગયા.

મારાથી થોડે દૂર સેક્રેટરીનો ખાટલો હતો. એનું નામ ઝવેરચંદ. એક બીજા શિક્ષક હતા. પણ એ તો અંદરની ઓરડીમાં બારણું વાસીને સૂતા હતા.

રાતે એવું બન્યું કે અમને બન્નેને એક સાથે સ્વપ્ન આવ્યું!

ઝવેરચંદને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ ચોર અંદર પેઠો છે ને જોશીના ખાટલા ઉપર એને દબાવી રહ્યો છે!

મને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ રીંછ અંદર આવ્યું છે ને ઝવેરચંદનો પગ પકડ્યો છે!

હવે આ બન્નેનાં સ્વપ્નસત્યને મદદ કરનાર એક ત્રીજી વસ્તુ અકસ્માત એ સમયે જ ત્યાં બની. ત્રીજા ભાઈ જે નીચે જમીન ઉપર સૂતેલા તે ઊંઘમાં કાંઈક અવાજ કરે!

આ ઉપરથી ઝવેરચંદને પોતાનું સ્વપ્ન તે સત્ય જ જણાવા માંડ્યું! પોતાના સ્વપ્નમાંથી જરાક આંખ ઊઘડતાં, એ ભ્રમમાં, ને ભ્રમમાં એણે તરત મને મદદ કરવા માટે, મારા ખાટલા ઉપર આવીને પડતું જ મૂક્યું!

એટલે મારું સ્વપ્ન મને સાચું જણાયું! મને લાગ્યું કે રીંછ, ઝવેરચંદને ઉપાડીને મારા ઉપર ધસ્યું છે!

અમે બન્ને અંધારામાં એકબીજાની સામે હોંકારા કરી રહ્યા. એના મનથી એ ચોરને પડકારતો હતો. મારા મનથી હું રીંછને આઘું કરવા મથી રહ્યો હતો!

સદ્‌ભાગ્યે પડખેનું બારણું તરત ઊઘડ્યું ને 'લાઈટ' થઈ!

પછી તો આ પોતપોતાની શ્રમણકથા સાંભળીને એટલું હસ્યા કે બીજે દિવસે રસોયાને ડર લાગ્યો, એટલે એણે પહેલેથી જ થાળીમાં વધારે રોટલી મૂકી દીધી!

આપણે આતવારે ને છાશવારે જ્યારે સત્યની ઉપાસનાનો ને પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિનો મહિમા માઈએ છીએ ત્યારે એક વસ્તુ ભૂલી જઈએ છીએ. સત્યનું પટ અસંખ્ય થીગડાઓમાંથી ઊભું થાય છે, ને દરેક માણસ-મહાનમાં મહાન માણસ પણ-પોતાનું એક નાનકડું થીગડું માંડ આપી શકે છે! કોઈએ આપેલું સત્ય એ આખું સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. જો કે અહીં તો એક રમૂજી આડકથા લેખે આ આપેલ છે, પણ એમાંથી આ વસ્તુ મળે તેમ છે.

પોરબંદરમાં હેડમાસ્તર માર્કર સાહેબ અંગ્રેજીના તો અદ્ભુત શિક્ષક હતા. એમની સમજાવટ એટલી સરસ કે અઘરામાં અઘરી વસ્તુ એમની પાસે આવતાં સહેલામાં સહેલી થઈ જતી! રેવાશંકરની કોટડી મેં છોડી દીધી, પછી હું ડૉક્ટર વજેશંકરને ત્યાં વાંચવા જતો. ડૉક્ટર સાહેબ પોતે પણ 'એબટ'ના નેપોલિયનના શોખીન હતા. વાચનમાં અદ્યતન રહેતા. વ્યવહાર પરત્વે કાંઈક ઉદાસીન પણ હતા. મને અને દેવશંકરને 'આગળ ધસો'ની રસાયન માત્રા એમણે ઠીક પ્રમાણમાં આપી હતી. અમારું અંગ્રેજી એ સુધારતા. સાદામાં સાદી ભાષામાં શી રીતે સુઘાટ લખવું એ વિષે વારવાર પોતે આગ્રહપૂર્વક સૂચનાઓ આપતા.

હું અને દેવશંકર એ વખતે ઘણી મહેનત કરી રહ્યા હતા. મારે પાસ થયે જ છૂટકો હતો. પાસ ન થવાય તો આગળ વધવાનું અશક્ય હતું, એટલું જ નહિ, બીજી

વખત મેટ્રિકમાં અવાય એ પણ અશક્ય હતું. પાસ થવું હોય તો આ પહેલી જ વખતે અથવા કોઈ દિવસ નહિ એ જાતની ભવિષ્યવાણી માગ્ ઉપર લટકતી હતી.

દેવશંકરને એટલો વાંધો ન હતો. પણ પાસ તો થવું જ જોઈએ. પરાજય કેવળ અશક્તો માટે છે, એ નેપોલિયન-વાણીનો ટંકારવ એને પણ સ્પર્શી ગયો હતો.

રસ્તો સરળ કરી દીધો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો ! એ મદદ કરનારા જુદા જુદા નીકળી પડ્યા. જે દિશામાંથી મદદની આશા પણ નહિ—એવા દક્ષિણી-ભાઈ એએ પણ, કેવળ મારી વિદ્યા પ્રીતિથી દોરાઈને સ્વાપી મદદ આપી દીધી હતી. આજે એ નોંધ લેતાં એ બન્ને સજ્જનો પ્રોફે. મહાદેવ જોશી, અને તે વખતના જૂનાગઢના રાજકર્મચારી તાંબ સાહેબ—એમને મારું અંતઃકરણ પ્રેમથી સંભાર્યા વિના રહી શકતું નથી.

એમ તો વીરપુર ઠાકોર સુરાજી અને એક વખતના અમારા માસ્તર ને પાછળથી બીલખામાં દિવાન થયા તે જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળ, એમણે પણ થોડી ઘણી મદદ કરેલી. પણ એ મને ઓળખતા હતા. આ બન્ને સજ્જનો તો વિના ઓળખાણે મદદે આવેલા. અને એમાં તાંબે સાહેબે તો નિયમ રાખેલો કે એમના ઘણાં કરીને આઠસોના

મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં બીજાંકુર મૂકનાર તો ડૉ. વજેશંકર હતા.

એ કરતાં પણ એમનું એક મોટું ઋણ મારા ઉપર એ હતું કે મેટ્રીક પાસ થયા પછી, મારે માટે તો અંધકાર જ નિર્માયો હતો. મારે માટે આગળ વધવાનું શક્ય જ ન હતું. એ છતાં ડૉ. વજેશંકરે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું એમ સાંભરે છે. એમણે કહ્યું હતું કે પ્રયત્ન કરનારને કાંઈ ને કાંઈ પાધરું પડી જ જાય છે. એ ઉપરથી મને સુખ એવું મન થયું કે જો મેટ્રીક થવાય તો આપણે પ્રયત્ન તો કરવો. પછી થવું-હોય એ થાય. પણ સામાન્ય રીતે મેટ્રીક એ મારું અંતિમ ધ્યેય હતું.

પણ એ વખતે કાઠિયાવાડમાં, જે વાણિયા કે નાગરને પેટે જન્મ્યા ન હતા, એ સઘળા પશુંઓ ગણાતાં. આજ એમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે એ કાંઈ ખબર નથી. પણ એમાં ફેરફાર થવાની શક્યતા, આપણા કેવળ જ્ઞાતિમાં જ શક્તિ માનતા માનસમાં, એકદમ પ્રવેશે એ એક કોયડા જેવી વાત છે. એટલે મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે ભય તો હતો કે કદાચ ફીમાં મળે, કદાચ પાસ થવાય, પણ કદાપિ કોઈ પણ સ્કોલરશીપની મદદ કરે ને કોલેજમાં જવાય એ ' ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ 'ની વાત હતી. રાજ સિવાય બીજું કોણ સ્કોલરશીપ આપે ? ને ત્યાં તો બધે નાગરવાણિયાની ઓળંગ ચોકી બેઠી હતી. અને રાજાઓને પોતાને તો કોઈ અન્ત્યજનંને સાંભળવાના કાન જ ક્યારે અને ક્યાં હતા ?

પણ આગળ ઉપર એક ચમત્કાર થયો. અને કાઠિયાવાડના તમામ હલકટ મુત્સદ્દીઓની, કોઈ ને પણ વિદ્યામાં મદદ ન આપવાની રાજનીતિને, ઉંધે કાંધ નાખીને, કુદરતે

રસ્તો સરળ કરી દીધો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો. એ મદદ કરનારા જુદા જુદા નીકળી પડ્યા. જે દિશામાંથી મદદની આશા પણ નહિ—એવા દક્ષિણી-ભાઈઓએ પણ, કેવળ મારી વિદ્યા પ્રીતિથી દોરાઈને સ્વાયી મદદ આપી દીધી હતી. આજે એ નોંધ લેતાં એ બન્ને સજ્જનો પ્રોફે. મહાદેવ જોશી, અને તે વખતના જૂનાગઢના રાજકર્મચારી તાંમ સાહેબ—એમને મારું અંતઃકરણ પ્રેમથી સંભાર્યા વિના રહી શકતું નથી.

એમ તો વીરપુર. ઠાકોર સુરાજી અને એક વખતના અમારા માસ્તર ને પાછળથી બીલખામાં દિવાન થયા. તે જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળ, એમણે પણ થોડી ઘણી મદદ કરેલી. પણ એ મને ઓળખતા હતા. આ બન્ને સજ્જનો તો. વિના ઓળખાણે મદદે આવેલા. અને એમાં તાંમે સાહેબે તો નિયમ રાખેલો કે એમના ઘણું કરીને આઠસોના પગારમાંથી પાંચસો આ પ્રમાણે મદદમાં જતા ! અને તે પણ કોઈ જાતના નાત પ્રાંતના. ભેદ વિના ! એમને ત્યાંથી ઓછામાં ઓછા સો એક વિદ્યાર્થીઓ મદદ મેળવતા. તેમાં નેવું તો ગુજરાતી હશે ! આટલી બધી એમનામાં કેવળ વિદ્યા પ્રીતિ હતી.

દેવશંકર ને હું પોરબંદરમાં એ વખતે સોમેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં દિવસે વાંચતા બેસતા. પ્રિલિમિનરી હજી થવાની હતી. એક પણ વિષયમાં એક પણ માર્ક ઘટે તો માઈરસાહેબ ફોર્મ આપે એ વાત તદ્દન અશક્ય. એ નાનકડા પારસી દેહની સીધી રહેણીકરણીની કડકાઈ પાસે ભલભલાનો ગજ વાગે તેમ ન હતો. ત્યાં એ વખતે

પોરબંદરમાં એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે આવેલા હડાળા દરબાર વાજસુરવાળાના અંગત મિત્ર ને ખાનગી કારભારી જેવા સંચિતના એક પુત્રને એમણે જરાક માટે ફોર્મ આપવાની ના પાડી હતી. ને કોઇની લાગવગે માર્કર સાહેબ ડગ્યા ન હતા. પોરબંદરની હાઇસ્કૂલમાં મેટ્રીકમાં મૂળે છોકરા જ વીશ કે પચીસ. એટલે એમાં જરાક જેટલી પણ કચાશ હોય તો એ વર્ગમાં દ્વિગુણીત થઈ રહેતી. કાકાએ પણ કહ્યું હતું કે આપણે આ માર્કરસાહેબના ઘરથી ત્રણ ઓરડા આધે રહીએ છીએ એ ખરું, પણ એ જો એક વખત 'ના'નું ડોકું ધૂણાવશે, તો એ 'ના'ની પછી 'હા' નહિ થાય!

અને અમને પણ એ અનુભવ હતો. એટલે દેવશંકર ને હું બન્ને ઘણી સખ્ત તૈયારી કરતા હતા. ગોખલેના પાંચસોએ પાંચસો દાખલા ગણી કાઢ્યા હતા. એવી જ તૈયારી અંગ્રેજીની હતી. રાતના બાર સામાન્ય હતા. ને બે વાગે અમે વાંચતા હોઇએ એવા દિવસો પણ ઘણા. પણ એ બધી તૈયારીનો અમને જે થાક ચડતો તેમાંથી આરામ લેવા, મંદિરમાં, આજ તો હસવું આવે છે એવી એક વિચિત્ર રમ્મત અમે શોધી કાઢેલી.

મંદિરની પરસાળમાં ઘણી ઠંડી રહેતી. ઝાડની ઘટાથી છાંયો પણ ઠીક રહેતો. એટલે ત્યાં કાંકરની પીગી મોટી માખોના પૂડા જામતા. પૂજારીની એક ખજુરીની સાવરણી ત્યાં બહાર પડી રહેતી. વાંચી વાંચીને થાકી જઇએ ત્યારે અમારામાંથી એક જણો ગુપચુપ ઉઠે. બીજાએ કેટલું વાંચ્યું છે એ જાણવાની તાલાવેલી બહુ

રહેતી. પણ એક ખૂણેથી ઊડે, ત્યાં જ બીજો વાંચનારો પોતાની ચોપડી જ બંધ કરી દે. દેવશંકરની ગણના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં હતી, તેમ જરાક જાડી બુદ્ધિવાળા ગોપાલણદાસમાં પણ હતી. જોકે એ તો એ પુસ્તકને આધારે ઘણું બોલવાનો પ્રયત્ન કરે, એમાંથી ઊભી થયેલી માન્યતાને લીધે પણ હોવાનો વધુ સંભવ હતો. આ પ્રમાણે બીજાએ શું વાંચ્યું ને કેટલું વાંચ્યું એનો પત્તો ન મળે, એટલે જેને નિરાશા મળે તે સાવચેતી લઈને કાંકરની માખીના પૂડા ઉપર હુમલો કરે! માખીઓ ઊડે એટલે બન્નેને ભાગવું પડે ને વાંચવું વાંચવાને ઠેકાણે રહી જાય! આ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત દિવસમાં થાય થાય ને થાય. એ અમારી જાણે કે, ત્રણ ચાર વાગ્યાની નિયમિત ચા થઈ પડી! માખીઓ થોડીક મરતી પણ ખરી, પરંતુ અમને મળેલી એટલી તાજગીથી પાછું કામમાં ચિત્ત ચોંટી જતું.

સદ્ભાગ્યે કોઈ વખતે માખી કરડી હોય એ સાંભરતું નથી. બાકી જો કરડી હોત તો એ પૂરા વૈરથી જ વળગી રહેત, એવો આ અમારો ધંધો હતો. ને એમ થાત તો પંદરેક દિવસનો ખાટલો મળત!

મધમાખીઓએ એક વખત અમને સૌને હેરાન કર્યા હતા એવી એક વાત આના અનુસંધાનમાં યાદ આવી જાય છે. અમે પાટણ ગયેલા. ત્યારે ત્યાં ગામ બહાર બંગલામાં ઉતારો હતો ને વિશાળ બગીચાનો ઠંડો પવન લેતા પંખા નીચે બેઠા હતા. બપોરનો પાટણનો ધીમ તડકો હતો. હમણાં જ ટપાગાડીમાંથી ઉતરીને નિરાંત

કરી રહ્યા હતા. ત્યાં કોણ જાણે શું થયું તે એકદમ આખો ઓરડો માખીઓના લશ્કરથી ભરાઈ ગયો ! ને માખીઓ તો મંડી એક પછી એક ચોંટવા. બારીમાંથી બારણામાંથી જેને જેમ ઠીક પડ્યું તેમ દોડી દોડીને ભાગવા માંડ્યા. કોઈક અનુભવી માણસે હાકલ કરી કે હાથ હલાવ્યા વિના શાંત રીતે ચાલતા જ રહો ને માથા ઉપર રૂમાલ કે કંઈક નાખી દો. નહિતર ટોળું કેડો નહિ છોડે !

દરેક જણ જુદી જુદી દિશામાં ભાગી ગયા. ત્યારે એકાદ કલાકે એ તોફાન માંડ શમ્યું.

પાછળથી ખબર પડી કે ગાડીવાળો ઘોડાને ખડ ખવરાવતો હતો ત્યારે એણે બીડી સળગાવી. ઉપર જ છતમાં મધમાખીનો પૂડો. એને ધુમાડો પહોંચ્યો ને એમાંથી આ તોફાન શરૂ થયું.

ગાડીવાળાનો ઘોડો તો એવો ભાગ્યો કે એની ગાડી સાજી રહી કે શું થયું તેનો કંઈ પત્તો જ મળ્યો નહિ.

નર્મદા નદીમાં આ પ્રમાણે ખીજવેલી મધમાખીઓના ટોળાએ એક છોકરાનો પાણીમાં જીવ લઈ લીધો હતો. જેવો પાણીમાંથી ડોકું બહાર કાઢે કે તરત ચોંટી પડે. એમ ને એમ એને ડુબાડી દીધો !

જબલપુરના ભેડાઘાટ પાસે નર્મદા જળકિનારે એવડા મોટા માખીના પૂડા બાઝેલા છે કે એ શી રીતે રહેતા હશે એ નવાઈની વાત લાગે.

ત્યાં હોડીમાં ફરવા ગયા, ત્યારે હોડીવાળાએ પહેલી

સૂચના એ કરી કે, જરા પણ અવાજ કરતા નહિ. આ માખીઓ ભયંકર છે.

એ જ મધમાખીઓને કેળવીને એમાંથી તો અમૃત લેનારા દેશો પણ પડયા છે. કેળવેલી મધમાખી હાથ ઉપર નિરાંતે બેઠી રહે છે. એવી કેળવેલી મધમાખીઓનું મધ પણ ઘણું સ્વચ્છ બને છે. જો કે મેં એક વખત જોયું હતું તેમ, આ મધમાખીઓને ખાંડ કે એવા પદાર્થ ઉપર રાખીને, ઝડપી ઉત્પાદન કરવામાં આવે તો એ મધ કદાચ ઓછું ગુણકારી થતું હોય, પણ આપણા દેશમાં એ એક ઉદ્યોગની–ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં–શક્યતા રહેલી છે. નીલગીરીનાં જંગલો તો આવા મધપૂડાઓનાં ધામ બની ગયેલ છે. ગીરનારમાં એ શક્યતા છે. આવી રીતે દૂધ ઘી ને મધની નદીઓ રેલાવવાનું કામ થાય તો જનતાનું સામર્થ્ય પણ વધે.

આ પ્રમાણે જ્યારે અમે બંને જણા આ માખીઓના ખેલમાં પડયા હતા ત્યારે કોને ખબર હતી કે ભવિષ્યનાં વર્ષો શું શું છૂપાવી રહ્યાં છે? અંતે અમે જેની આતુરતાથી રાહ જોતા હતા તે પ્રિલિમિનરી પણ આવી પહોંચી

જે દિવસે પરિણામ આવવાનું હતું તે દિવસે દસ વાગ્યાથી જ ભાવસિંહજી હાઈસ્કુલના કમ્પાઉન્ડમાં અમે સૌ ટોળે વળીને ઊભા રહી ગયા હતા. પરિણામની વિચિત્રતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ છતાં, જેમને ખાત્રી જ હતી એ તો ફોર્મના પૈસા લઈને આવ્યા હતા. મારી પાસે પૈસા ન હતા.

પરિણામ આવ્યું. પાટિયા ઉપર નામ દેખાયું. મને જાણે સ્વર્ગ નજીક આવતું જણાયું. એકદમ ઘેર દોડયો. ઘેર કાકાની ચિંતાનો પાર ન હતો. બે વરસ સુધી જેને જાળવ્યો એની આ છેલ્લી કસોટી પાર પડે તો જ વાત પાર પડી કહેવાય, નહિતર તો દળી દળીને ઢાંકણીમાં એવું થાય. હું દોડતો આવ્યો અને એ વાત પામી ગયા 'શાબાશ ! લીધું' નાં ! જીવરામ બાપાના મોળા ન હોય ! એમણે એમની શૈલી પ્રમાણે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

ફોર્મ મળ્યા પછી જ આકરી તાવણી હતી.

મારે તો ઓળખાણમાં ઓળખાણ એક આ દેવશંકરની. એટલે પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ જવું એ પણ એક મોટો કોયડો હતો. ને અમદાવાદ વિના બીજે ક્યાંય પરીક્ષા મળે નહિ ! અમદાવાદમાં ઉતરવાનું ઠેકાણું નહિ ને કોઈ ઓળખાણ મળે નહિ ! દેવશંકરના કાકાએ અમદાવાદમાં બંદોબસ્ત કરેલો.

એટલે છેવટે દેવશંકર સાથે પરીક્ષા આપવા માટે હું પોરબંદરથી ઉપડયો. તે પહેલાં હું પંચકી સાહેબને મળી આવ્યો. એમના 'ટયુશન'નો ઠીક આધાર મને મળ્યો હતો. એમણે એક સુંદર સર્ટિફિકેટ મને આપ્યું.

અમદાવાદ સુધીની એ મારી પહેલી લાંબી મુસાફરી હતી. વઢવાણથી દેવશંકરના કાકા ડૉ. ગૌરીશંકર ઘોલાધર અમારી સાથે આવવાના હતા. જ્યાં દેવશંકર ઉતરે ત્યાં જ મારે ઉતરવું એમ નક્કી કર્યું. આ એના કાકા વિષે અમને પોરબંદરથી જ ડોકટર સાહેબ વજેશંકરભાઈએ કેટલીક રીતે તૈયાર કર્યા હતા: મોટું ઉંચું 'મીલીટરી' કદા-

વર શરીર, પડછંદ દેખાવ ને ઘેરો તદુરસ્તી ભર્યો મોટો અવાજ અને હસમુખો વાતોડિયો સ્વભાવ. ડૉ. વજેશંકર એક રીતે વેરાગી સ્વભાવના હતા. ઓછામા ઓછુ બોલે. સ્વભાવમા પુરુષાર્થની શ્રદ્ધા છતાં કાંઈક નિરાશા ખરી. પણ આ એમના ભાઈ એ તો લશ્કરી માણસ નીકળ્યા. આનદી ને મુશ્કેલી માત્રને રોળી ટોળી નાખનારા !

એમને લીધે અમારી અમદાવાદ ઉતરવા રહેવાની બધી મુસ્કેલીઓ તરત દૂર થઈ ગઈ.

અમે અમદાવાદમાં મોટી હમામની પોળમાં ઉતર્યા. ડૉક્ટર સાહેબની પીછાનવાળા પટેલ ભોગીલાલ તથા ઈશ્વરલાલ એમને ત્યાં મૂકામ કર્યો એ વખતે અમદાવાદમાં બસ નહિ ગાડી વાળા તો ચીરી નાખે ના ? એટલે ગુજરાત કોલેજના તણુમા પહોંચી જવા માટે નવ વાગે નીકળી જતા. એમને ત્યાં ઉતર્યા હતા તે પૂરેપૂરા સજ્જન નીકળ્યા. એમણે ત્રણે દિવસ એક મીનીટનુ પણ મોડુ થવા દીધું નહિ। અને આગતા સ્વાગતા પણ બહુ સુંદર રીતે કરી!

આ મેટ્રીકનો મહિમા આજના કરતાં એક હજાર ગણો વધારે તે વખતે હતો અમારા વીરપુરમાં એક ફોજદાર હતા દયારામભાઈ એનું નામ. એના ચિરંજીવી અમૃતલાલે ત્યાંથી મેટ્રીકમાં બેસવાનું પહેલું સાહસ કર્યું હતું ! અને એક પછી એક એમ ત્રણ વરસ સુધી ઉપરા ઉપરી નાપાસ થયા હતા. ત્યારથી જ આખા ગામમા એક માન્યતા આવી ગઈ હતી કે મેટ્રીકમાં કોઈ પાસ થાય જ નહિ !

વળી અમારી પછાત જ્ઞાતિમા તો એવો પણ એક વહેમ હતો કે, એમાં મેટ્રીકમાં પાસ કોઈ જ ન હોય ! એ

તો પરીક્ષામાં બેસે કે તંબુમાં તરત ઢળી પડે! હીસ્ટરીયા જ લાગુ થઈ જાય. કોઈએ એવું પરાક્રમ કર્યું હતું કે નહિ એ તો ખબર નથી, પણ પેપર હાથમાં લેતાં જ તરત ઢળી પડવાનો એ વહેમ, એટલો સજ્જડ હતો કે મેં અમદાવાદ આવીને હમેશાં એક એક કાગળ મારા પિતા ઉપર વીરપુર મોકલેલો કે એમને ચિંતા ન થાય!

ડૉક્ટર સાહેબ અમારી સાથે જ આવે ને મંડપની બહાર આખો દિવસ બેસી રહે! કોઈ પેપરમાં અમને શંકાને લીધે નિરુત્સાહ આવે તો એ ઉડાડી મૂકે!

મેટ્રિક મંડપની એ છાપ પડેલી હોવાથી આજ દિવસ સુધી એવી ને એવી ભવ્ય રહી છે! સેંકડો ને હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં કમળાશંકરભાઈને આવતા જોવા માટે ઊભાં રહી જાતાં. એ વખતે એ "હેડ" હતા. પહેલો દિવસ બરાબર યાદ છે. મંડપમાં કાંકરી પડે તો સંભળાય એવી શાંતિ થઈ ગઈ. કેવળ પેપર વહેંચવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. પેપર વહેંચાઈ રહ્યા. કોઈ ઢળી પડ્યું કે નહિ એ ખબર નથી. પણ હું ઢળી પડ્યો ન હતો એટલું ચોક્કસ! એટલામાં આજ દિવસ સુધી જે સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, સમર્થ શબ્દ રણકો, કાનમાં અથડાયા કરે છે, એવો રણકો આખા મંડપને ભરી દેતો સંભળાયો : Gentleman! Question No,' કાંઈક ભૂલ હશે તે સુધરાવવા જોકે વીરમિત્ર દિવેટીઆ બોલી રહ્યા હતા. આહીં અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે વંશપરંપરા કુટુંબવેલીની જતનથી જાળવેલી સંગીત ઉપાસનાને લીધે, એ શબ્દરણકારમાં એવું સ્વચ્છ સ્પષ્ટ સામર્થ્ય હતું, કે મંડપમાં એક વખત

કે એ વખત બોલ્યા પછી, એક પણ છોકરો ગેરસમજમાં રહ્યો ન હતો ! આજે શિક્ષકની પસંદગી કરતાં એના અવાજ વિષે કોઈ ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે કે નહિ, એ તો હામશી ભામશી પ્રાઈનું જે પબ્લીક સર્વીસ કમીશન સરકારે નીમ્યું હોય એ જાણે, પણ લાગે છે કે, નિયમ અને વ્યક્તિ એ બેનો મેળ મેળવતાં લાલ તુમારી ફાઈલોને હજી ઘણાં વર્ષ લાગશે !

શિવાજી મહારાજ વિષે એના ચારિત્રકારે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે એમની યુદ્ધોની જીત એ વ્યૂહને આભારી હતી એના કરતાં વિશેષ તો, બરાબર યોગ્ય માણસની યોગ્ય જગ્યા માટેની જાતપસંદગીને વિશેષ આભારી હતી. આંહી એક રમુજી વાતનું સ્મરણ થઈ આવે છે. સ્વ. હીરાલાલ પારેખના વખતમાં ગુજરાતમાં કાંઈક 'રીસર્ચ' કરવાના હેતુથી એક મંડળી જેવું કાંઈક અમદાવાદમાં આવેલું. તેમાંના એક માણસને દેવપટ્ટન એટલે સોમનાથ પાટણ અને એ અણહિલપુર પાટણથી જૂદું છે એની ખબર જ ન મળે। ગુજરાતમાં 'રીસર્ચ'નો શોખ નથી એ વિષે અમને, એ, ભાષણ આપી રહ્યા હતા અને નીચી મુંડીએ બેસીને એ ભાષણ હું સાંભળી રહ્યો હતો ! ઓ ગુજરાત !

ડૉક્ટર સાહેબે અમને બન્નેને આખું અમદાવાદ બતાવ્યું. વર્ષો પછી પોતાના ચિરંજીવીના કોઈ પાઠ્ય પુસ્તકમાં મારી આ ટૂંકી જીવનરેખા પ્રગટ થયેલી તે વાંચીને આ વૃદ્ધ ડૉક્ટરે એક પ્રેમભર્યો પત્ર ને થોડી માહિતી સુધારવા માટે મને મોકલી આપી હતી !

ઘણું કરીને આ પરીક્ષાના છેલ્લે દિવસે—એક પોર્ટ-

એન મને શોધતો આવ્યો. મારો એક મનીઓર્ડર હતો. દસ રૂપિયાનો. હું તો મોકલનારનું નામ વાંચીને છક થઈ ગયો. મારા કાકા પાસેથી તપાસ કરી, સરનામું મેળવી, અને પંથકી સાહેબે પોરબંદરથી એ મનીઓર્ડર મોકલ્યો હતો. *ઘણું કરીને એમનાં વહુએ.* એટલું એ નાનુંસરખું, પણ બરાબર સમયસર યોજેલું કામ, આજ દિવસ સુધી હું સંભારી રહ્યો છું. એને હું એક કલાકૃતિ કહું. એમાં ભાવના હતી.

આ પૈસા લેણા ન હતા, કે મેં મળવાના ધારેલા પણ ન હતા. પરંતુ જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થાય, તે દિવસે જુવાન માણસ છે, કાંઈક અમદાવાદમાં લેશ 'ફરવવાનું' જોવાનું મન થાય, તો બરાબર તે જ દિવસે એના હાથમાં આવે તેમ, સંભારીને, કલ્પના કરીને, આમ પૈસા મોકલવા, એ વસ્તુ કરવી ઘણી જ અઘરી છે અને એમાં પંથકી સાહેબ તો ત્યાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હતા અને માથા ઉપર બહારવટાનાં કામ લટકતાં હતાં!

આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસે આ પ્રમાણે અણુધારી રીતે, બરાબર યોગ્ય સમયે યોગ્ય પગલાંની મદદ મને આપી હોય એમ સાંભરતું નથી. એટલે આ એક એકાકી ઉદાહરણ વધારે આકર્ષક બનીને હજી પણ પોતાની સ્મૃતિની અનોખી મીઠાશ જાળવી રહ્યું છે!

પછી તો મને એવો અનુભવ થયો કે કોમ તરીકે પારસીકોમમાં માણસનું કામ કદર કરવાની અનોખી જ ઉદારતા છે. એની તોલે આવે એવી કોઈ સંસ્કારિતા બીજે શોધવી મુશ્કેલ પડે! કદાચ વળી ગયેલી પેઢીના મહાજની

શેઠિયા મંડળમાં એ મળે તો !

જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થઈ તે દિવસે નાટક કંપની—ઘણું કરીને રત્ન ડાહ્યાભાઈ ધોળશાની—એણે અનિરૂદ્ધ ઉષા કે ઉષાસ્વપ્ન એવો કોઈ ખેલ રાખેલો કે પછી વીણાવેલી કે અશ્રુમતી હોય ! એ ખેલ જોવા વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં ઉપડેલાં. અત્યંત લોકપ્રિય ખેલ ગણાતો ને 'સખિ ! સ્વપ્ન મહીં મનમોહન મેં, નીરખ્યા એકાંત વિષે શયને' એ કવિતા આખી, પ્રેક્ષકો જ ઝીલી લેતા ! પણ એ પંક્તિ ઉપરથી એ નાટકનું નામ દ્રૌપદી હોવું જોઈએ એમ મને રા. ધનસુખલાલે લખ્યું હતું.

એમાં આવતું હીંડોળાનું દૃશ્ય એના ભવ્ય દેખાવથી જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરીને ખેંચી રાખતું હતું !

નાટકની લોકમાનસ ઉપર ઘણી જ ઊંડી અસર છે અને છતાં આપણે ત્યાં એ વિષે હજી પણ કાંઈ થઈ શકતું નથી એ જેવો તેવો દુઃખનો વિષય નથી. તમામ નાટક કંપનીઓ એક થઈને, એક નાટક કંપનીની પહેલી શરુઆત જો કરી શકે, તો હજી પણ નાટક માટે લોકહૃદયમાં ઘણો અવકાશ છે.

મેટ્રીક પાસ થઈ જવાય તો મારી ઈચ્છા દેશીરાજ્યમાં ગમે ત્યાં ઘૂસી જવાની હતી. કારણ કે ત્યાં પગાર ઓછો મળે, પણ સાહેબીનો પાર નહિં. એમાં જો 'રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ' જેવું કાંઈ હાથમાં આવી જાય તો તો બેડો પાર ! પણ જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ ખબર પડી કે આ નોકરી ઉપર તો ભોરંગ બેઠા છે ને એ કાંઈ એમાં કોઈ ઉંદરડાને પેસવા દે તેમ નથી ! એમની જાતિનો એ

પહેલી શરત પાળ્યા પછી જ, બધી વાતનો વિચાર ત્યાં થતો. એટલે એમાં ક્યાંય પત્તો ખાય તેવું હતું નહિ. છેવટે માસ્તર ખાતા જેવું પોસ્ટખાતું નજરે પડ્યું. ત્યાં અરજી કરી.

શ્રીમન્નથુરામ શર્માના આશ્રમમાંથી મને એક ગોદડી લાગી હતી. રામકૃષ્ણ મીલનું રેશમી પીળા કિનારનું ધોતિયું એ વખતે વૈભવની કલ્પનાનું અંતિમ દૃષ્ટિબિન્દુ હતું. મને પણ થયું કે જો મેટ્રિક થઈ જવાય, પગાર મળે, તો આવું ધોતિયું પહેરીને હમેશાં નોકરીએ જઈએ. હાથમાં લાકડી હોય, ખભે ખેસ હોય, માથે પાઘડી હોય, મોંમાં પાન હોય, અગિયાર વાગે જમીને નીકળ્યા હોઈએ, કામ કોઈ હોય નહિ, ને હોય તો કલમ ગણીને કેમે ચલાવવાનું. આના કરતાં વધારે તો સ્વર્ગમાં પણ શું મળવાનું હતું? આના કરતાં વધારે મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મે એવું કાંઈ એ વખતની કાઠિયાવાડની હવામાં હતું પણ નહિ!

એટલે મેટ્રીકની પરીક્ષા આપ્યા પછી હું સીધો ચૂડા પાસે નળિયા કરીને ગામ છે ત્યાં ગયો. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ ત્યાં માસ્તર હતા.

ત્યાંથી પછી હું પાછો ભીરપુર આવીને રહ્યો. ને મેટ્રીકના પરિણામની રાહ જોતો બેઠો.

પણ મારા મનમાં શંકાનો પાર ન હતો. મેટ્રિક થનારો કોઈપણ મહાનપુરુષ હજી સુધી તો અમારા ગામમાંથી નીકળ્યો ન હતો, એટલે જ્યારે મેટ્રિકના પરિણામમાં મારું નામ આવ્યું, ત્યારે તો અમારે ત્યાં ઉત્સવનો કોઈ પાર ન હતો. એ મહાન પ્રસંગને ઉચિત સ્મરણાંજલિ આપવા રામજીભાઈએ મારી કલ્પનાના અંતિમ બિંદુ જેવું

પેલું પીળા કોરનું, રામકૃષ્ણ મીલનું, દીવાનો, વકીલો, ડોક્ટરો, ઓફીસરો પહેરતા એવું, ધોતિયું અપાવ્યું ! કારણકે એ વખતે એ ઊંચામાં ઊંચી ફેશનમાં ગણાતું ! આ 'ફેશન' કેવી હીન વસ્તુ છે ? તે પહેલાં 'એન' કવોલીટીની ગણાતી ટોપી એ ફેશનમાં હતી. આજ ગાંધીકેપ ફેશનમાં છે હવે વળી ઉઘાડું માથું ફેશનમાં આવ્યું છે. પણ એ તમામ ફેશન વચ્ચે રહેલો માણસ એ તો એનો એ જ રહ્યો છે ! જીવન સત્ત્વની પોતાની આ કેવી દુરાગ્રહી વિડંબના !

મેટ્રીક થતાંની સાથે જ, મેં ભલે ગમે તે કલ્પના કરી રાખી હતી, પણ રામજીભાઈને 'પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ' ને 'પેન્શનેબલ સર્વીસ' એ બે શબ્દોએ એવી મોહિની લગાડેલી કે એમણે મને એમાં જ જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. 'પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ એ પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ !'

અરજી તો કરી હતી ટપાલખાતાને, એટલે રાજકોટથી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનો કાગળ આવ્યો. એટલે આ ધોતિયું, પુનાલેધર કહેવાતા, પણ ખરી રીતે તો સનાળાના મોચીએ, પોતાની કારીગરીથી પીળા ચામડાના બનાવેલા સ્લીપર, કોટ, પાઘડી એવા બાદશાહી ઠાઠમાઠથી હું રાજકોટ પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને મળવા ઊપડયો. મને વિશ્વાસ હતો કે મારો વિજય જ છે. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મોરા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર ઉપર અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર મોહી પડવાના ! પોસ્ટ ખાતામાં ત્રણેક જગ્યા ખાલી હતી અને તે માટે ઉમેદવારોને પરીક્ષા માટે બોલાવ્યા હતા. એમાં એક હું પણ હતો. ઘણી વખત સરકારી આવી જાહેરખબરો, ને 'ઇન્ટરવ્યુ' એ તો, એક પ્રકારની ઠગબાજી બની ગયેલ હોય છે.

ક્રમબત સર્ફેદ, પણ એ વખતે આપણને શી ખબર! પરંતુ એ વખતે પોસ્ટખાતામાં ખાસ કોઈને આકર્ષણ નહિ, એટલે આ જાહેરખબરના જવાબમાં પાંચ છ જણા જ આવેલા. પણ એમાંથી બે ત્રણ જણ જુદા જુદા પોસ્ટ-માસ્તરના સમાસબંધી હતા, એમ વાત વાતમાં ખબર પડી. એક જણે તો મને કહ્યું કે મારું તો લગભગ નક્કી જેવું છે. આ તો આવું કરવું પડે. સરકારી ખાતાઓ જ્યારે 'કાળાં બજાર' 'ગ્રેન' વગેરેની તપાસ કરતાં હશે, ત્યારે એમને ખબર પડતી હશે ખરી કે એમના જ વ્યવસ્થિત જીવનસડાનો આ પ્રત્યાઘાત છે! અને એ જીવનસડો મોટામાં મોટા કહેવાતા માણસથી નાનામાં નાના સુધી બધે વ્યાપી ગયેલો છે? એ સડાએ જ મોગલ રાજને હતું ન હતું કરી નાખ્યું હતું એ ઇતિહાસ એમને કોઈ કહે તો એ સાંભળે ખરા? આ રાજકર્મચારીઓ, જે પોતાને સર્વજ્ઞ માની રહ્યા છે તે!

પણ એ વ્યવસ્થિત સડો છેક ઉપરથી નીચે સુધી ફેલાયલો છે! બ્રિટિશનું જે સડી ગયેલું ઝાડવું આપણે ભાગ આવ્યું છે તેમાં, ક્યાંથી કેટલું કાપવું એ એક મહાન પ્રશ્ન છે. એટલે ખરી રીતે આ ત્રણ જગ્યા માટે પોસ્ટમાસ્તરોના ભત્રિજા ભાણિયા નક્કી થઈ ચૂક્યા હતા. 'ઇંટરવ્યુ' તો એક ઢોંગ હતો. આમાં મારો ક્યાંય પત્તો ખાય તેવું ન હતું. જે આવ્યા હતા એ તમામના કરતાં મારી શક્તિ વધારે હતી. કારણ કે મેં તો થોડી વખત પોસ્ટમાસ્તરનું કામ પણ કર્યું હતું. છતાં આંહીં એવી કોઈ વાતને કોઈ ધ્યાનમાં લે તેવો સંભવ ઓછો હતો. કારણ કે આગળથી

નર્મશંકરાવ ન્હાનાલાલ વાંચેલા. 'હમે' સંસ્કારી ગણાય એ ખ્યાલ. 'જ્હારે' ને 'ત્હારે' ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના નમૂના તરીકે મગજમાં રમે. એટલે આમાં પણ એમ જ લખવા માંડ્યું. ને અક્ષર તો કોઈ ચીજ બનાવ્યા હતા! જાણે મોતીના દાણા. છાપખાનાના કમ્પોઝીટરો સિવાય બીજા બધાએ મારા અક્ષરને વખાણ્યા છે.

સીરેસ્તદારે મારો જ કાગળ હાથમાં લીધો. અક્ષરો જોઈને એ જરાક ઝંખો પડી ગયો. સૌથી ઉત્તમ હતા.

પણ અરે અરે, આ શું! તેણે પોતાની આંખ ઉપર ચશ્માં બરાબર ઠરાવ્યાં. ને પ્રસન્નતાનું એક મોજું ત્યાં છવાઈ ગયું. તે લગભગ હસી પડ્યો હતો!

'અરે મી... તમને તો ગુજગતી લખતાં પણ નથી આવડતું? આ શું છે બધું!' મારી સામે જોઈને તેણે કહ્યું ને પેલા પારસી પાસે કાગળ ધર્યો.

એમનાથી 'જ્હારે' 'ત્હારે'નો તાપ કાંઈ સહન થાય? તેમણે મારી સામે જોયુંઃ 'મિ... I am sorry' એટલું બોલીને એમણે કાગળમાં માથું નાખી દીધું.

પણ આજના તાજા પી એચ. ડી. કરતાં તે વખતના મારા મેટ્રિક મગજમાં ગઈ વધારે હતી. એટલે મેં એમને પૂછ્યું 'શું છે સાહેબ? મારી કેટલી ભૂલો છે! આ 'હમે' એ ભૂલ નથી!'

મિ... 'ઇન્સપેક્ટર જેવા ત્યાં બેઠા હતા તેમણે વચ્ચે કહ્યું, Do you mean to say—અમે ખોટું જોયું છે એમ!'

'તમને ગુજરાતી ભાષામાં શી ગતાગમ પડે સાહેબ?'

ઓમાંથી ઉતાવળે આકરૂં વાક્ય નીકળી ગયું. નીકળ્યા પછી ઘણું થયું કે ન નીકળ્યું હોત તો સારું !

ઈન્સપેકટરે જવાબ ન આપ્યો. પણ એ જરાક રોષથી મારી સામે જોઈ રહ્યો. એટલામાં પેલા સીરેસ્તદારે ચીડાશથી કહ્યું: 'હવે તમે જઈ શકો છો હો ! પાછળથી પરિણામ તમને જણાવીશું !'

એની આ ઝેરી મીઠાશ તો સહન જ થઈ ન શકીઃ 'તમે શું પરીક્ષાનું પરિણામ આપવાના હતા ? તમને પોતાને જ આવડતું નથી ને !'

એટલું બોલીને ઝપાટાબંધ ઓફીસની બહાર નીકળી ગયો. પાછળ ઓફીસમાં હાસ્યનું એક મોજું ફરી વળ્યું હતું !

ઠેક કમ્પાઉન્ડની બહાર આવીને મને લાગેલા આ અન્યાયી વલણ વિષે વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો. એ વખતે આ તત્ત્વજ્ઞાની ઉકેલ નહિ મળેલો, કે કુદરત ઘણી વખત, દેખીતા અન્યાયની મારફત પણ ન્યાય જ આપતી હોય છે !

ટૂંકામાં હું પોસ્ટખાતાને લાયક ન હતો. અને પોસ્ટ-ખાતું મારે માટે લાયક ન હતું.

એક ઝાડ નીચે ઊભો ઊભો હું મનની વ્યગ્રતા સમાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એવામાં અચાનક જ કોણ જાણે ક્યાંથી, આ બાજુ ફરવા નીકળી પડેલા, ખીલખાના ડોકટર નરભેરામ દેખાયા. મારો સંસ્કૃતનો પાયો ખીલખામાં એમણે જ નાખ્યો હતો. એમણે મને જોયો. પાસે આવ્યા. ઘડીભર ચહેરા તરફ ને વેષ તરફ જોઈ રહ્યાઃ

'આંહીં ક્યાંથી ?' એમણે પૂછ્યું.

નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ વાંચેલા. 'હમે' સંસ્કારી ગણાય એ ખ્યાલ. 'ત્હારે' ને 'ત્હારે' ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના નમૂના તરીકે મગજમાં રમે. એટલે આમાં પણ એમ જ લખવા માંડયું. ને અક્ષર તો કોઈ ચીજ બનાવ્યા હતા! જાણે મોતીના દાણા. છાપખાનાના કમ્પોઝીટરો સિવાય બીજા બધાએ મારા અક્ષરને વખાણ્યા છે.

સીરેસ્તદારે મારો જ કાગળ હાથમાં લીધો. અક્ષરો જોઈને એ જરાક ઝાંખો પડી ગયો. સૌથી ઉત્તમ હતા.

પણ અરે અરે, આ શું! તેણે પોતાની આંખ ઉપર ચશ્માં બરાબર ઠેરાવ્યાં. ને પ્રસન્નતાનું એક મોજું ત્યાં છવાઈ ગયું. તે લગભગ હસી પડયો હતો!

'અરે મી . . . તમને તો ગુજરાતી લખતાં પણ નથી આવડતું? આ શું છે બધું?' મારી સામે જોઇને તેણે કહ્યું ને પેલા પારસી પાસે કાગળ ધર્યો.

એમનાથી 'જ્હારે' 'ત્હારે'નો તાપ કાંઈ સહન થાય? તેમણે મારી સામે જોયું: 'મિ . . . I am sorry' એટલું બોલીને એમણે કાગળમાં માથું નાખી દીધું.

પણ આજના તાજા પી એચ. ડી. કરતાં તે વખતના મારા મેટ્રિક મગજમાં રાઈ વધારે હતી. એટલે મેં એમને પૂછયું 'શું છે સાહેબ? મારી કેટલી ભૂલો છે! આ 'હમે' એ ભૂલ નથી!'

મિ . . . 'ઈન્સપેક્ટર જેવા ત્યાં બેઠા હતા તેમણે વચ્ચે કહ્યું, Do you mean to say—અમે ખોટું જોયું છે એમ?'

'તમને ગુજરાતી ભાષામાં શી ગતાગમ પડે સાહેબ?'

મોમાંથી ઉતાવળે આકરું વાક્ય નીકળી ગયું. નીકળ્યા પછી ઘણું થયું કે ન નીકળ્યું હોત તો સારું!

ઈન્સપેક્ટરે જવાબ ન આપ્યો. પણ એ જરાક રોષથી મારી સામે જોઈ રહ્યો. એટલામાં પેલા સીરેસ્તદારે મીઠાશથી કહ્યું: 'હવે તમે જઈ શકો છો હો! પાછળથી પરિણામ તમને જણાવીશું!'

એની આ ઝેરી મીઠાશ તો સહન જ થઈ ન શકી: 'તમે શું પરીક્ષાનું પરિણામ આપવાના હતા! તમને પોતાને જ આવડતું નથી ને!'

એટલું બોલીને ઝપાટાબંધ ઓફીસની બહાર નીકળી ગયો. પાછળ ઓફીસમાં હાસ્યનું એક મોજું ફરી વળ્યું હતું!

છેક કમ્પાઉન્ડની બહાર આવીને મને લાગેલા આ અન્યાયી વલણ વિષે વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો. એ વખતે આ તત્ત્વજ્ઞાની ફિલસૂફી નહિ મળેલો, કે કુદરત ઘણી વખત, દેખીતા અન્યાયની મારફત પણ ન્યાય જ આપતી હોય છે!

ટૂંકામાં હું પોસ્ટખાતાને લાયક ન હતો. અને પોસ્ટખાતું મારે માટે લાયક ન હતું.

એક ઝાડ નીચે ઊભો ઊભો હું મનની વ્યગ્રતા સમાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એવામાં અચાનક જ કોણ જાણે ક્યાંથી, આ બાજુ ફરવા નીકળી પડેલા, બીલખાના ડૉક્ટર નરભેરામ દેખાયા. મારો સંસ્કૃતનો પાયો બીલખામાં એમણે જ નાખ્યો હતો. એમણે મને જોયો. પાસે આવ્યા. ઘડીભર ચહેરા તરફ ને વેશ તરફ જોઈ રહ્યા:

'આંહીં ક્યાંથી?' એમણે પૂછ્યું.

'આહીં 'પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ'ની ઓફીસમાં આવ્યો હતો!'

'કેમ?' એમને નવાઈ લાગી: 'તમે તો મેટ્રીક થઈ ગયા ના? હવે શું કરવું છે?'

મેં કહ્યું: 'એટલા માટે જ આવ્યો હતો!'

'પોસ્ટખાતામાં? અરે! એમાં શું છે? કૉલેજમાં નથી જાવું?'

'ફી બહુ આકરી. ખરચો...'

'બધું થઈ રહેશે. તમે ઘેર તો ચાલો. ક્યાં ઉતર્યા છો?'

ડૉક્ટર નરભેરામ મને પ્રેમથી પોતાને ઘેર લઈ ગયા. આ એક ખરેખર અદ્ભુત અકસ્માત મને જણાયો છે. એમણે મને કૉલેજ જીવનનો લાભ સમજાવ્યો. એમણે કહ્યું: 'તમે જુનાગઢ કૉલેજમાં જાઓ. ત્યાં પ્રોફે. ભટ્ટ છે, જોશી છે. બન્ને મદદ કરશે ને તમને ફીની તો માફી મળી જ જશે!'

એમની પાસેથી બે ભલામણ પત્રો લઈને હું પાછો સનાળા ગયો.

ત્યાં મારી સાથે પોરબંદર મેટ્રીકમાં ભણતા બે મિત્રો, હરિલાલ નરભેશંકર મારૂ, અને ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા એમના કારેળ હતા. એ બન્ને જુનાગઢ બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં જવાના હતા. છોટાલાલ માનસંગ કામદાર એ પણ ત્યાં જ જવાના હતા. એમનો પણ પત્ર હતો.

મારું તો છેવટની ઘડી સુધી કૉલેજમાં જવાનું નક્કી ન હતું. આ મિત્રોએ અત્યાગ્રહ 'પૂર્વક લખ્યું' હતું

કે એક વખત કૉલેજમાં દાખલ થઈ જવું. પછી બધું એની મેળે થઈ રહેશે. એમના પત્રોએ મારા અસ્થિર વિચારને સ્થિર થવામાં મદદ કરી. થોડી ઘણી મુડી લઈ હું તો કૉલેજમાં જવા નીકળ્યો.

એ વખતે બહાઉદ્દીન કૉલેજ, જૂનાગઢની, કાઠિયાવાડમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકી હતી. ત્યાંના નવાબ નાના હતા ને કૂતરાંનો શોખ આપનારો કોઈ અંગ્રેજ હજી મળ્યો ન હતો. અને વળી તે નવાબી પણ ત્યાં ન હતી. રેન્ડલ નામના અંગ્રેજ, એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે હતા. જેમ્સ સ્કોટ પ્રિન્સિપાલ હતા. પ્રોફે. હોડીવાલાની અગાધ વિદ્વતા વિષે અને એવી જ વિચિત્રતા વિષે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી રસિક ચર્ચાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેતપુરના અત્યંત હોંશિયાર ગણાતા ફર્સ્ટક્લાસ વિદ્યાર્થી વાલજી દેસાઈનું નામ પણ આ કૉલેજ સાથે સંકળાયેલું હતું

પ્રોફે. મહાદેવ મલ્હાર જોશી, એમની કાલિદાસનાં નાટકો શીખવવાની પદ્ધતિ ઉપર તો, વિદ્યાર્થીઓ વખાણ કરતાં થાકતા નહિ. એટલે છેવટે મેં પણ બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૬. બહાઉદ્દીન કૉલેજ, જૂનાગઢ

તે સમયની બહાઉદ્દીન કૉલેજ એક રીતે કાઠિયાવાડમાં પોતાનું અનોખું સ્થાન ધરાવતી હતી. અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ હોવો એ કૉલેજ માટે, એ વખતે માનની અવધિ મણાતી. અને જૂનાગઢ કૉલેજમાં જે જેમ્સ સ્કૉટ પ્રિન્સિપાલ હતા, તે નવલકથાકાર સ્કૉટના ખાસ અભ્યાસી મણાતા હતા. એમણે એ વિષે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું. આનંદી, રમતિયાળ, મળતાવડા ને વિદ્યાર્થીપ્રિય પણ હતા. એ વખતે અંગ્રેજી એ શીખવતા.

પણ જેને વિદ્યાનું 'વાતાવરણ' કહેવામાં આવે છે, એ વાતાવરણની દૃષ્ટિએ પણ બહાઉદ્દીન કૉલેજને ઉત્તમ કહી શકાય તેવી સામગ્રી એ વખતે ત્યાં હતી. કૉલેજમાં ખરું આકર્ષણ પ્રોફેસરોનું હોવું જોઈએ.

નવાબીને બદલે એડમિનિસ્ટ્રેશન હતું, એટલે જૂનાગઢનું રાજતંત્ર ઉપરટપકેની કાંઈક સુવ્યવસ્થા આણી શક્યું હતું. એ સુવ્યવસ્થાના એક અંગ લેખે કૉલેજને પણ એનો લાભ મળ્યો હતો. પ્રોફેસરોનાં મન સ્થિર થયાં હતાં. અને વિદ્યાનો અનુરાગ કહી શકાય એવું કાંઈક વાતાવરણમાં

પણ પ્રગટ્યું હતું.

એ વાતાવરણ પ્રગટાવવામાં પ્રોફેસરોનો ફાળો તો હતો જ. પણ પેઢી દરપેઢી ચાલી આવતી દંતકથાઓ ને અર્ધ સત્યકથાઓનો પણ કાંઈ ઓછો ફાળો ન હતો. પ્રોફે. હોડીવાલા વિષે કહેવાતું કે એ પોતાના વિષય સિવાય દુનિયાની બીજી કોઈ બાબતમાં માથું મારતા જ નથી. એ પાણી તો પીતા જ નહિ. સોડાલેમોનેટર એ જ એમનું પાણી. ઘણું કરીને એમના પત્ની મરણ પામ્યાં હતાં ને એક છોકરો હતો, તે જ મહિને એમનું મોં જોવા પામે તો નસીબદાર ! ત્રીજે ભાગે એ પોતાનાં પુસ્તકોમાં જ તલ્લીન રહેતા. મોગલ જમાના ઉપર એ એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસજ્ઞ ગણાતા. અને એમનો સિક્કાઓ વિષેનો, ખાસ કરીને પર્શિયન સિક્કાઓ વિષેનો, અભ્યાસ તજજ્ઞોમાં માન મૂકાવતો.

સ્વભાવની વિચિત્રતાને પરિણામે જ એ આહીં ખૂણે પડ્યા હતા. બાકી એમનું વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન ખરેખર આશ્ચર્યજનક હતું. એક વખત એમણે આડી-અવળી વાતોએ ચડી જતાં ઉંદર વિષે એક કલાક સુધી એવું માહિતીપૂર્ણ અને અદ્યતન શાસ્ત્રીય સંશોધનવાળું ભાષણ આપ્યું હતું કે સાંભળનારાઓ છક થઈ ગયા હતા !

પ્રોફે. હોડીવાલાની બીજી પણ રમુજી વાતો અમને સાંભળવા મળી ગઈ હતી. કહેવાતું કે એક વખત સ્કૉટ સાહેબ રજા ઉપર ગયેલા, ત્યારે અંગ્રેજી લેવાનું એમને ભાગે આવ્યું. મીલ્ટનનું 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' ચાલતું. પ્રોફે. હોડીવાલાની એક વિચિત્રતા હતી કે એ ભાગ્યે જ સીધું

ચાલતા. એ એક ઠેકાણેથી ચાલવાનું શરૂ કરે, પછી પૂરું પોડના પાડતા જ થાશે! દરમ્યાન એમનું મોં ઘડીક હસે, ઘડીક ભાષણ કરે, ઘડીક વાતો કરે, ઘડીક આત્મગત કરે, અને આ બધું જ સ્વાભાવિક. એનું ચાલે તો એ પુસ્તકો સિવાય બીજા કોઈના ભિડે બોલે જ નહિ. આટલા બધા વિદ્યાભ્યાસે એમને એક સિદ્ધિ આપેલી. બીજાને માટે જે પુસ્તકમાં રહેતું, એ એમને માટે જીભ ઉપર રહેતું!

તે દિવસે એ ક્લાસમાં આવ્યા અને ભૂલકણો સ્વભાવ એટલે પુસ્તક તો ઘેર ભૂલી ગયેલા. વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ વખતે હજી કવિતા વંચાવવાનો શોખ પ્રોફેસરો રાખતા. એ પ્રમાણે મીલ્ટન શરૂ થયો. વિદ્યાર્થી વાંચવા માંડયા. પ્રોફે હોડીવાલા પુસ્તક વિના કેવળ યાદદાસ્ત ઉપરથી કાવ્યની પંક્તિઓ ઉપર પંક્તિઓ એમના રૂપેરી ઝીણા, કોઈક તીવ્ર લાગે તેવા સ્વરે, પણ ઉચ્ચાર શુદ્ધિ ને ભાવ શુદ્ધિમાં અનન્ય ગણાય તેવી સુંદરતાએ, આપવા માંડયા, ને આખો વર્ગ તો ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો

આવા અગાધ તલસ્પર્શી જ્ઞાનના પ્રભાવે એમનો વર્ગ ચાલતો હોય ત્યારે ચીં કે ચું કે ચેં કાંઈ કહેતાં કોઈ થાય જ નહિ! એમનો ક્લાસ એટલે એમનો ક્લાસ.

એ આવે, બેંચ સામે જુએ ન જુએ, ચોપડી ઉઘાડે કે ન ઉઘાડે, અને શરૂ કરે. તે એક ઘંટડી વાગે ત્યાં સુધી. એમના વિષયની માહિતીનો એમની પાસે ખજાનો. એક પછી એક રત્ન મૂકતા જાય ને આગળ વધતા જાય. વિદ્યાવ્યાસંગ વિષેનો આજનો આપણો

ખ્યાલ ઘણો પરિવર્તન પામ્યો છે, છતાં વિદ્યા વિષેની એકતાનતા એ પણ ચારિત્રનો જ એક ગુણ છે એ વસ્તુ તો સૌ સ્વીકારી શકે તેવી છે. એ એકતાનતા આપણામાંથી આજે સરી જતી લાગે છે. પણ એ વારસો ખોઈ નાખવા જેવો નથી શ્રમ, ઉદ્યોગ, હસ્તકૌશલ્ય સૌનું ભલે, વિદ્યામંદિરમાં યોગ્ય સ્થાન હોય, પણ વિદ્યા પ્રત્યેની કેવળ વિદ્યાની ખાતર પ્રીતિ, એ વાતાવરણ પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે જીવતું રહે, તો એમાં અનેક પ્રકારની પ્રજાકીય ચેતના જાગૃત રહેવાની શક્યતા છે, એ ભૂલવા જેવું નથી! કદાચ અસામાન્ય વ્યક્તિઓના આગમન માટે એ અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રોફે. હોડીવાલાની સૌથી રમુજી વાત એક બીજી જ છે. કહેનારે મને એ કહી હતી. એ એક વખત કલકત્તામાં ભાષણ કરવા ગયા. બંગાળામાં 'વ' અને 'બ' નો ભેદ તો છે નહિ એટલે ભાષણકર્તા તરીકે 'હોડીબાલા'નું નામ સાંભળીને પ્રેક્ષકો તો ચિકાર ભરાઈ ગયા. પણ કોઈ નાજુક રમણીને બદલે જ્યારે પોતાની ઉગાડેલી ઝીણી દાઢીને પોતના નિયમ પ્રમાણે એક હાથે રમાડતા પ્રોફે હોડીવાલાને મંચ ઉપર જોયા ત્યારે પ્રેક્ષકો તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા! આ હોડીબાલા?

હોડીવાલા કોઈના ગોમાં સમાય તેવા પણ ન હતા. આ એમના સ્વતંત્ર ખવાસે એક બે વખત ઠીક ઊંચા અમલદારો સાથે એમને ભટકાવેલા પણ ખરા. પણ ખરેખરી બ્રાહ્મણવૃત્તિએ વરેલા એટલે એ વાતની એમને કાંઈ જ અસર નહિ. એક વખત યુનિવર્સિટીનું કમીશન બહા-

ઉદ્દીન કૉલેજ તપાસવા આવેલું. કમિશન, ઉપરના માળ ઉપર ફરતું હશે ત્યાં, ભૂલે ચૂકે કમ્પાઉન્ડના ગધેડાંઓને, એમની આ પવિત્ર હાજરીનું ધ્યાન ન રહ્યું તેથી, કે પછી એમની હાજરીના માનમાં, પણ પેલા શિયાળભાઈની વાતમાં આવે છે તેમ, 'ના હું તો ગાઈશ!' એમ ગાવાનું મન થઈ આવ્યું! અને પછી એ તો ગધેડાનો સૂર ને બહાઉદ્દીન કૉલેજનો 'ઘુમ્મટ! ઠીક' બુલંદ અવાજ આવ્યો.

કમીશનમાં કોઈ ટીખળી હશે એને મશ્કરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કોઈને નહિ ને પ્રોફે. હોડીવાળાને કહ્યું: 'ઓહ! તમારે ત્યાં તો કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમાં ગધેડાં ભૂંકે છે!'

'એટલું સારું છે સાહેબ!' હોડીવાળાએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'બીજી કેટલીક જગાએ તો, કૉલેજની અંદર ભૂંકે છે!'

ત્યારે એ વખતની કૉલેજમાં પ્રોફે. હોડીવાળાની હાજરી એ એક અત્યંત પ્રોત્સાહક વસ્તુ બની રહેતી. વિદ્યાવ્યાસંગ કેવો હોય એનું એ જીવન્ત ઉદાહરણ હતા.

એવા જ બીજા પ્રોફેસર, વિદ્યાભ્યાસંગ કરતાં પણ પોતાની અનોખી શૈલીથી આકર્ષક થઈ પડેલા, તે મહાદેવ મલ્હાર જોશી. મહારાષ્ટ્રીય નવલકથાકાર વામન મલ્હાર જોશીના એ ભાઈ. એ કાલિદાસ શીખવતા, ત્યારે આપણે કાલિદાસનું નાટક શીખીએ છીએ એમ ન લાગે; કાલિદાસના જાણે જમાનામાં આપણે ચાલી રહ્યા છીએ એમ લાગે. એમની શૈલીમાં પાંડિત્યનો સંભાર ઓછામાં ઓછો. પણ વિષયને રજૂ કરવાની એમની રીતિ, એમાં તન્મય થઈ જવાની

એમની શક્તિ, અને ઊંડી તત્ત્વજ્ઞ રસિક ચર્ચા એ ખાસ આકર્ષણ જમાવતાં. અને તે એટલે સુધી કે કેટલાકને માટે તો એ શીખવનાર પ્રોફેસર ન રહેતાં, લગભગ જીવન ઘડનાર પ્રેરકબળ રૂપ બની ગયા હતા. તે છતાં પ્રોફે. જોશી પ્રત્યે બહુ માનથી ન જોનારો પણ એક વર્ગ હતો. પરીક્ષાના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ અફળ ગણાતા. વળી એ પોતે ભાગ્યે જ પરીક્ષક નીમાતા. પરીક્ષા માટે 'નોટ્સ' આપતા જ નહિ. એટલે જેમને ઝટ પરીક્ષા પસાર કરી પટોપટ નોકરી લઈ લેવા માટેની ઘરકેળવણી મળી હતી, ને પોતાનામાં સાહિત્યપ્રીતિ જેવો કાંઈ જ અંશ ન હતો, એ તમામને પ્રોફે. જોશી પ્રત્યે ખાસ માન ન હતું.

પ્રોફેસર પેન્ડસે પણ હોડીવાલાની પેઠે અનેક દંતકથાઓના પ્રેરક હતા. એ પ્રોફે. હતા ગણિતના પણ એમની પાસે સંસ્કૃતની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રીઓ પણ આવે. એ ફીઝીકસના પણ ખાં હતા. તે પહેલાં તો એ સંસ્કૃત પણ લેતા. એના જેવો ઠંડા મગજનો કોઈ જ આદમી નહિ હોય. ફીલસુફી એમનો ખાસ વિષય હતો. એમણે જુવાનીમાં જે રંગ જોયા હતા એની પાસે તમામ ગઝલોનો રંગ ફીક્કો પડી જતો. એ વખતે એમની પાસેથી નીકળનારો ઘેર પહોંચ્યા પછી પણ, બે કલાક સુધી એમણે વાપરેલા અત્તરની મોહિની-માંથી છૂટી શકતો નહિ

એમને ચાલતાં ન આવડતું. એ દારૂના પીપની પેઠે દડયે જતા. રસ્તે સીધું ચાલવામાં એમને મહેનત કરવી પડતી, એના કરતાં એ આડા અવળા, ત્રાંસા, ઠરડા,

ભૂમિતિની આકૃતિની જેમ જ જતા. એમના મોં ઉપર હમેશાં એક નિખાલસ બાળકનું સ્મિત ફરકતું રહેતું. પ્રોફે. પેન્કજેના જેવું સ્મિત મેં આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસના ચહેરા ઉપર જોયું નથી. એ એક અનોખી જ નિર્દોષ વિનોદી પ્રેમાળ વસ્તુ હતી. એની ફીલસુફી કેટલી ગહન હતી અને જીવન્ત હતી એનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એને બે પુત્ર હતા. બન્ને સુંદર તંદુરસ્ત તેજસ્વી શક્તિશાળી. મોટાને ગણિતનો નૈસર્ગિક વારસો મળ્યો હતો. બાર તેર વરસે એ ઈન્ટરના અઘરા કોયડા ઉકેલી દેતો. એના પિતાની આશાનો એ મહાન સ્તંભ હતો. મા તો એની મૃત્યુ પામી હતી. પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે પિતાના સ્થુળ શરીરની આસપાસ બન્ને કિશોરો વિંટળાઈને બેઠા જ હોય, ને અઘરા કોયડાને, સાદી કોથીમાં જેમ ભરેલા સ્મિત સાથે ઉકેલતા, પ્રોફે. મુતા હોય! ઘડીભર એમ લાગે કે ના, આંહીં વિદ્યાભૂમિ જેવું કાંઈક છે. આ પ્રોફે. પેન્કજેનો મોટો છોકરો, ઘણું કરીને બાઉસાહેબ, ઈન્ફ્લુએન્ઝામાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે એ છોકરાને બંદુક શીખડાવનાર પીરપુર કુમાર જોરાવરસિંહજી એના મૃત્યુનો ખરખરો કરવા ઘેર ગયેલા. પ્રોફેસરે પોતાના એ જ શાંત, મધુર સ્મિત સાથે બાટલો જ ઉત્તર આપ્યો: 'હવે આ બીજાને તમે શીખવાડજો.' આ એમની તરફની શાંતિ!

પ્રોફે. પેન્કજેની પણ વિદ્યાસાધના કેટલી જબર હતી એનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ અમને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું છે. એક વખત કોઈ 'સીનીયર રેંગ્લર' આવેલા. એમણે પ્રિન્સીપાલ સ્કોટને રંજન ગમ્મતમાં કહ્યું કે

અમુક પેપરનો આ દાખલો ત્રણ રીતે થઈ શકે. રફોટ રમુજી માણસ હતો. ત્યાં પ્રોફે. પેન્ડસે બેઠા હતા એની પાસે એ પેપર એ લઈ ગયા. ને કહ્યું કે આ દાખલો તો ત્રણ રીતે કરી શકવાની ભાઈ વાત કરે છે

પેન્ડસેએ પેપર હાથમાં લીધો. થોડીવાર એમાં જોયું. અને પછી શાંતિથી કહ્યું: 'But I can solve it, in eleven ways' આ પ્રોફે પેન્ડસે l

પ્રોફે. મહેતા, પ્રોફે. ધ્રુવે ને પ્રોફે સલધાના પોતપોતાના વિષય પુરતા એવા જ નિષ્ણાત ગણાતા. ટૂંકામાં એ વખતના જુનાગઢમાં વિદ્યાનું વાતાવરણ હતું. અને કેટલેક અંશે સ્વતંત્રતાની ધૂનનું પણ વાતાવરણ હતું. સિંધી વિદ્યાર્થીઓને વધારે સગવડતા આપવાનું ચાલુ હતું; પણ હજુ ત્યાં હડહડતો કોમવાદ પ્રવેશ પામ્યો ન હતો

એ જમાનામાં બારમી ડીસેમ્બરે, શહેનશાહી જન્મદિવસના મહોત્સવ પ્રસંગે, પાંચ સાત તુમાખી અંગ્રેજ અમલદારોની વચ્ચે ઊભા રહીને, નિર્ભયતાથી એમ બોલવુ કે 'Loyalty is too tender a feeling to be expressed in this way' એ રાજદ્રોહ સમાન જ ગણાતું. પણ પ્રોફે. જોશીએ એ વાક્ય ઉચ્ચારીને સૌને ઘડીભર સ્તબ્ધ કરી મૂકેલા. મહા બધો ને તુમાખીવાળો રેન્ડલ બોલ્યા વિના જ જરાક ત્રાંસી આંખે ને ઉંચી ડોક, અને અભિમાન ભરેલે ચહેરે, પોતાની આ વાક્ય પ્રત્યે નાખુશી દર્શાવતો ઉંચો નીચો પણ થઈ ગયેલો.'પણ' કરીને જરાક કાંઈક વિવરણ પાણી નાખીને

એની ગરમી પછી હણી લીધી હતી

આ પ્રમાણે એ વાતાવરણમાં ત્યાં પ્રિવિયસનું વર્ષ શરૂ થયું. મારી પાસે ડૉક્ટર નરભેરામની આપેલી બે ચીઠ્ઠી હતી. એક પ્રોફે. જોશી ઉપરની હતી. બીજી પ્રોફે હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ઉપરની હતી.

અહીં જો કોઈ ટ્યુશન મળે તો પણ એ લેવાનું શક્ય ન હતું પ્રિવિયસમાં એ વખતે ગણિત હતું. ગણિતને ને મારે બારમો ચંદ્રમા રહ્યો છે. એટલે તમામ વખત એના કોયડા ઉકેલમાં જ ચાલ્યો જતો. સ્કૉલરશીપ માટે પ્રયત્ન કર્યો, પણ પત્તો લાગે તેમ લાગ્યું નહિ

એટલે આ ફ્રીશીપ ઉપર ઘણો મોટો આધાર હતો. પ્રોફે જોશીએ કોણ જાણે કેમ, મને પહેલેથી જ સત્કાર આપ્યો ને આખી માફી આપવાનું વચન આપ્યું. પણ પ્રોફે. ભટ્ટ સાહેબ, કોણ જાણે શું થયું હું બોલેલો બરાબર બાર એક વાગે, ભર તડકે એટલે. કે પછી mood-માં નહિ હોય, પણ એમણે કંઈ કોડું તે વખતે આપ્યું નહિ. નહિતર વિદ્યાર્થીઓને એમની પણ ઠીક ઠીક હૂંફ મળતી હતી.

પણ મેં એક વસ્તુ જોઈ છે, મારો જો કોઈ મોટામાં મોટો દુશ્મન હોય તો એ મારો સ્વભાવ. આ બાજુ ગીરનારનો ડુંગર દેખાતો હોય, જંગલની પેરી લીલી છાયા ચારે તરફ પોતાનું આકર્ષણ જમાવતી કોલેજ હોસ્ટેલને વિંટાયેલી હોય, થોડે દૂર નાના કાળા પથ્થરાઓમાં થઈને કાળવાના ચોખ્ખાં પાણી વહેતાં હોય, દૂરદૂર પરીખાખનાં જલસરોવર માનસનજરે પડતાં હોય,

અને એ વખતે પ્રિવિયસના પેલા દાખલા ગણવાનું માથા ઉપર લટકતું હોય—માણસ જેમ બળવો કરીને ભાગે તેમ ઘણીવખત તો હું ચોપડીઓ ફેંકીને ભાગી જ જતો. જંગલ તરફ. જ્યાં ઠીક પડે ત્યાં બે ચાર માઈલ અંદરના ભાગમાં જઈને કોઈ રમણીય એકાંત સ્થાનમાં બેસી જતો. એવી રીતે કોઈ પણ હેતુ વિના કુદરતને જોયા જ કરવી, જોયા જ કરવી, ન એનાથી તૃપ્તિ પામવી, ન એના વિષે કાંઈ કવિતા લખવી, ન એનો અભ્યાસ કરવો, પણ કેવળ દૃષ્ટિનો આનંદ લીધા કરવો, એ મારા સ્વભાવનું એક નિયામક તત્ત્વ હોય એમ મને લાગે છે! બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં મને જો કોઈ મોટામાં મોટો સ્વેચ્છાનંદ મળ્યો હોય તો આ. 'રજકણ'માં એક સ્ફુરણ છે:

'કોઈ પૈસા માટે જીવે છે. કોઈ નામ માટે જીવે છે. કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા જીવે છે. નીલાછમ ડુંગરાઓમાં કાંઈ પણ હેતુ વિના રખડવા માટે તો કેવળ હું એકલો જ જીવું છું!' એ આવા અનુભવના પડઘારૂપે લખેલું જણાય છે.

એમાં જે નીલાછમ ટેકરાઓનો ઉલ્લેખ છે, એવા વિશાળ, નાખ્યા નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ફેલાયેલા, લીલાંછમ મેદાનો એ ઉત્તાકામંડ—નીલગિરિનાં મેદાનો છે. લીલાંછમ ને વચ્ચે વચ્ચે હરિયાળી કુંજોથી શોભતાં, ઊંચા નીચા ટેકરાઓ ઉપર થઈને દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી ચાલ્યા જતાં, એવાં સુંદર મેદાનો ભાગ્યે જ બીજે જોવા મળે. મદુરાની નારીશોભામાં એની સાડી ઉપર લીલી મોટા પટ્ટાની કોર ને વચ્ચેની લાલ ભો, અથવા એથી વિરુદ્ધની રચના, એ

સ્થાની નૈસર્ગિક શોભાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. મ્હૈસુર બેંગલોરની લાલસિંદૂરરંગી ભોંય ને આ નીલાં હરિયાળાં મેદાનો—એ બન્નેનો સુભગ યોગ કલાકારે નિત્યવ્યવહાર વસ્તુમાં વણીને જન્મભૂમિની સુંદરતાને એક પ્રકારની અંજલિ આપી છે. કલાની વિશ્વમાન્યતા છતાં, દરેક પ્રકારની કલામાં પોતાના દેશનો પરિમલ મહેકવો જોઈએ એ આવી રીતે.

પણ કોલેજ કાંઈ દરેકની કવિતા માટે જીવી શકે નહિ. એણે તો એમાં નિયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકોમાં જે આપ્યું હોય તે ચલાવવું જ જોઈએ ! એટલે પ્રોફે. પેન્ડર્સે પાટિયા ઉપર દાખલા ઉપર દાખલા કર્યે જતા હોય ને મારા જેવા અરસિયા થોડા જિવડા ગિરનાર ઉપર નજર માંડીને બેઠા હોય! આનું પરિણામ જે જોઈએ એ જ આવ્યું.

પ્રિવિયસમાં છ માસિકમાં જ ગણિતમાં ધબાધબનમઃ થઈ ગયું. અને પરિણામે મહામહેનતે મેળવેલી પેલી ફ્રીશીપ પણ ગઈ. બીજી ટર્મમાં પહેલેથી જ ધ્યાન રાખીને મંડયો પણ એ કુદરતી ભાર ક્યારેક માઝા એવો ઉથલો મારી દિતો કે એક બે દિવસ નહિ પણ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી હું બપોરથી નીકળી પડું ને છેક મોડી સાંજે કોઈ ને કોઈ જંગલકેડીએથી પાછો ફરતો નજરે ચડું!!

એ વખતે ઉપરકોટ, અડીકડી ને નવઘણ કૂવો, રાખેંગાર રાણકના મહેલ, ગીરનારનો ડુંગર, સોનરેખ નદીના પટ, કાળવાનાં પાણી, દાતારનો ડુંગર એ બધાં રખડવા મટિનાં થાનક બની ગયેલાં. ત્યાં મયા વિના

ચાલે જ નહિ.

બીજી ટર્મમાં મહેનત તો કચકચાવીને માંડી હતી. એ મહેનત છેવટે ફળી પણ ખરી અમારી 'રૂમ'માં અમે જે ત્રણ ચાર જણા ભેગા થઈને મંડ્યા'તા દાખલા ગણવા, એમાં મારી ગણના હોશિયારમાં થવા માંડી. અઘરા અઘરા કોયડા ઉકેલવા હું શક્તિમાન પણ થયો. પાસ થવું એ મારે માટે સહેલું ગણાવા માંડ્યું. પરીક્ષા આવી એક પછી એક દિવસ જતા ગયા, તેમ વિજયપંથનું નિર્માણ થતું ગયું. છેલ્લો દિવસ, ધણું કરીને બપોરે. એલજિબ્રાનો પેપર હતો. અમે સૌએ બહાર ઊભા રહીને એક પછી એક વાતો ફરી ફરીને યાદ કરી લીધી. પરીક્ષાનો ઘંટ થયો. અંદર ગયા. કેટલીક વસ્તુઓ અમે હમણાં બહાર જ કરી ગયા હતા તે આવી હતી. અને એ પાછી મેં જ કરી હતી. એટલે પેપર જોતાં જ અમને સૌને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. મારા ભાઈઓ, મારા મિત્રો, એમને તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે જોશી આજ ફાવ્યો છે! એણે હમણાં આપણને બતાવી હતી એ જ બધી કૂંચીઓ આવી ગઈ છે!

પણ કુદરતનો વિચાર જુદો જ લાગ્યો. પૂરેપૂરી તાવણી વિના, કેવળ જેને ભાગ્યરેખા કહે છે એ રેખા ઉપર મારો પંથ, મેં ક્યારેય સીધી રીતે આગળ વધતો જોયો નથી. આજનો પેપર ભાગ્યપેપર હતો.

એક નાની સરખી ભૂલ અકસ્માત થઈ ગઈ જે પ્રૉબ્લેમ્સ આવતા હતા તે વહેલે મોડે થવાના જ છે એમ ધારીને, પહેલાં જેટલા આવડ્યા લાગ્યા, તેમને

ઉપાડી લેવાનો વિચાર કર્યો. દેખીતી રીતે સહેલો, પણ ભારે અઘરો એવો એક કોયડો ઉપાડ્યો! એને માટે બહુ તો પાંચ મિનિટ ધારી હતી, ત્યાં પંદર થઈ ગઈ ને હજી તો શરૂઆતની જ ગુંચ ઉકલી ન હતી. વખતના એ ખ્યાલે મગજમાં ગેરવ્યવસ્થા અને ઉતાવળ આણ્યાં! પછી તો જે કાંઈ ઉપાડ્યું એની દશા, ચાક ઉપરના પીંડા જેવી થવા માંડી.

બધાનો ખંગ વાળી નાખવા માટે, જે છૂટ પ્રશ્નો જણાતા લાગ્યા ને જે હમણાં જ કર્યા હતા તે ઉપાડ્યા!

પણ કોણ જાણે શું થયું, મન નિરુત્સાહી થઈ ગયું કે ઉતાવળ થઈ, વ્યગ્રતા આવી કે વખત ગયાનો પશ્ચાત્તાપ સતાવવા માંડયો—હમણાં કર્યા હતા એ તમામમાંનું એક પણ કામ ન આવ્યું. વિશ્વાસરાવના મૃત્યુથી વ્યાકુળ થયેલા સદાશિવરાવના જેવી વ્યૂહરચના થવા માંડી!

ને ઘડિયાળમાં જોયું તો પોણાપાંચ! પાંચે તો 'પેપર' દેવાનો. પા કલાક રહ્યો—ને અહીં એક પણ દાખલો મળે નહિ! આના ઉપર તો ગણિતના બીજાં બન્ને પેપરોનો આધાર રાખ્યો હતો!

એટલે હવે આ હારેલી લડાઈ સંભાળવાનો કાંઈ જ અર્થ ન હતો. એમ લાગી ગયું કે હવે થાવ તે ભલે થાવ હો! એવી આકરી નિરાશા વ્યાપી ગઈ, એટલે વિચાર કર્યા વિના તરત ઊભો થઈ ગયો. પેપર મૂકી દીધું ને બહાર નીકળી ગયો.

નિરાશાને હાંકવા માટે બગીચાઓમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો!

સૌએ માન્યું કે એણે તો જે કરેલ તે જ આવ્યું

છે એટલે માર્યો છે ઝપાટો.

પણ જ્યારે હું ફરીને પાછો આવ્યો, ત્યારે મિત્રો મળ્યા. એમણે કહ્યું: 'તમે તો પોણા ચારે જ ઊઠી ગયા એટલે અમે સમજી ગયા કે ઝપાટો મારી દીધો છે!'

'પોણા ચારે? અત્યારે કેટલા થયા છે?' પેટમાં બીજો ફાસકો પડ્યો. 'ત્યારે તો વખત જોવામાં પણ ભૂલ થઈ કે શું?'

'અત્યારે પોણાપાંચ. અમે સાડાચારે પૂરું કર્યું, આપણને તો બહુ સહેલું લાગે જ, કારણ કે આપણે બહાર કર્યું હતું તે આવ્યું. ને તમે તો એ હમણાં જ માંડી ગયા હતા!'

પોણાચાર જોવાને બદલે વ્યગ્રતા એવી થઈ ગઈ હતી કે પોણાપાંચ જોયા એનો પશ્ચાતાપી ઘા તો એવો આકરો લાગ્યો કે પા કલાક સુધી કાંઈ બોલી જ શક્યો નહિ! પણ હવે શું થાય? વરસ તો જાણે ગયું–પણ કદાચ હવે આ કૉલેજજીવન જ ગયું!

એ વખતે અંબાશંકરભાઈ કરિયાણા હતા, એટલે ત્યાં બાબરા પાસે પહોંચી ગયો. પરિણામ આવશે આવતું હશે ત્યારે કરીને–ત્યાં બેસી ગયો.

પણ પરિણામ કાંઈ આવ્યા વિના રહે? એક દિવસ એ તો ટપાલમાં અચૂક આવીને ઊભું જ રહ્યું. ઘણું કરીને ૨૯ માર્ક ઘટતા હતા!

હવે શું થાય?

એટલામાં ત્યાં બાબરાની મિડ્લસ્કૂલને જરાક ફેરવણી કરીને રાજકુમારમાં જઈ ન શકે તેવા નાના

જાગીરદાર કાઠીગરાસીયાના કુમારો ભણવા આવે; એનું રૂપ આપવાની વાત ચાલે: એને માટે મકાન તૈયાર થઈ ગયું હતું. હૉસ્ટેલમાં હજી કાઠીદરબારો પોતાના કુમારોને મોકલવા તૈયાર ન હતા. થાણદારે સખ્તી કરી હતી. એક બે સાંઢિયા હમેશાં કુમારોને લઈને આવતા હતા. બીજા આવવા માંડશે હતા: એ વાતને વધુ સફળ કરવા પ્રાંત સાહેબનો ત્યાં મુકામ પડેલો, એનો લાભ પણ લેવાતો હતો.

એક સારા અનુભવી નાગરમાસ્તરને મિડલ સ્કૂલમાંથી બદલી ત્યાં મૂક્યા હતા. એટલે મીડલ સ્કૂલ માટે તાત્કાલિક એક માણસ જોઈતું હતું. મેં થાણદાર મારફત અરજી આપી અને પ્રાંતનો મુકામ ત્યાં એટલે, સીધી અરજ પહોંચી જતાં, 'ઈન્ટરવ્યુ' લેવા માટે પ્રાંતે જ બોલાવ્યો.

સામાન્ય રીતે આ નિમણૂક એજ્યુ. ઈન્સ્પેક્ટર કરતા. પણ આ એક અસાધારણ ઉતાવળનું કામ ગણી પરભારી અરજીનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

હું ત્યાં પ્રાંતને મળવા ગયો, ત્યારે એક અકસ્માત થયો. કોઈ કાઠી ગરાસિયા કે પછી થાણદાર એક સિક્કો લાવેલા. પ્રાંત સાહેબને એ વાતનો શોખ. એટલે એ સૌ એ સિક્કો-જોવામાં તલ્લીન.

હું ગયો ત્યારે આ સિક્કો જોવાય. આ સિક્કો મને પરિચિત હતો. મારા પિતાએ 'ગધૈયા' કહીને એની ઓળખાણ કરાવી હતી. અને પછી તો અહીં તહીંથી થોડું વાંચીને ગર્દભિલ્લ વિષે કાંઈક જાણેલું. બહુ તો કાંઈ ખબર નહિ. પણ કામચલાઉ વાત જાણુમાં.

એ સિક્કા વિષે પ્રશ્ન થતાં કોઈને કાંઈ ખબર લાગી

નહિ, એટલે મેં આગળ વધીને સિક્કો હાથમાં લીધો. જોયો તો 'ગધૈયા' ટાઈપનો.

એટલે મને જે માહિતી હતી, તે મેં કહી. પણ 'નહિ ઝાડ ત્યાં એરંડા પ્રધાન' જેવી આ માહિતીએ તો મારે માટે સારો અભિપ્રાય બંધાવા દીધો અને બીજે કે ત્રીજે દિવસે કમળશી મિડલસ્કૂલમાં માસ્તર તરીકેનો હુકમ પણ મને મળી ગયો

એક રીતે આ બધું વખતસર ગોઠવાઈ ગયું, નિશ્ચય કર્યો કે હવે કૉલેજની બીજી ટર્મમાં જઈને પાછુ પ્રિવિય-સમાં દાખલ થવુ અને આહીં નોકરી કરતાં જે પૈસા બચે એમાંથી જ ખરચ કાઢવુ!

બાબરાની કમળશી મિડલ સ્કૂલમાં નોકરી કરવા માંડી, બાબરાથી કરિયાણા દોઢ બે ગાઉ. સાંજે વહેલાં મૂકીએ તો અંધારાં થયે કરિયાણા વચ્ચે વળી વોંકળો આવે ત્યાં બે ઘડી બેસાય.

બાબરામાં એ વખતે હેડમાસ્તર તરીકે નારણલાલ પોપટભાઈ વૈશ્નવ. ઘણું કરીને એ મોરબીના નાગર ગૃહસ્થ હતા. સ્વભાવના અત્યંત કોમળ અને કોઈને ગાટું ન લગાડે તેવા. મારવાડમાં એમ કહેવાય છે કે બે ઓઓ ભેગી થાય એટલે ગીત શરૂ થાય એ વખતના કાઠિયાવાડને માટે એમ કહેવાય કે, એમાં નાગર ને વાણિયા એમ બે ભેગા થઈ જાય, એટલે તમામ માણસાઈને એક કોર મૂકી એવી હલકટ મુત્સદ્દીગીરી શરૂ થાય. એને મુત્સદ્દીગીરી તો કોણ કહે? પણ હલકટ ખટપટ મંડાય. અમારે ત્યાં એ વખતે મિડલસ્કૂલમાં બે નાગર ને બે વાણિયા ને વચ્ચે હું એક

બ્રાહ્મણ, એમ પંચક રચાયલું. ને પંતુજી ખાતામાં તો કાંઈ વાતમાં માલ નહિ છતાં આ બે ભેગા થવાથી થોડું ઘરેણું જેવું રહેતું. પણ નારદલાલ શાંકરવેદાંતના ઊંડા અભ્યાસી હતા. જેમ બને તેમ અલિપ્ત રહેવા પ્રયત્ન કરતા. ને કેટલેક અંશે એમને માટે કહી શકાય, કે એ અલિપ્ત રહી શક્યા હતા.

તે છતાં એ બે પક્ષ વચ્ચે મારી આકરી કસોટી નીકળતી. એક રીતે એવો અનુભવ મને મળવા માંડ્યો એ સારું થયું. મેં બન્નેને જાળવીને ગાડું ગબડાવ્યે રાખ્યું. કારણ કે મારે તો થોડા દિવસનો વેષ ભજવવો, એમાં ક્યાંક બીજે બદલી થાય તો પોસાય તેવું ન હતું

એ વખતે ત્યાં એક પોસ્ટમાસ્તર હતા. તે સાહિત્યના શોખીન. નારદભાઈ પણ વિદ્વાન જેવા. એક જગજીવન માસ્તર હતા, એ પણ સાહિત્યપ્રેમી. એટલે મને ત્યાં ઠીક ગોઠી ગયું. થોડો ઘણો સંસાર પણ માંડ્યો. મનમાં બીક હતી કે જો આમાં ગોઠવાઈ જવાશે તો પછી પેલો તાર તૂટી જાશે. પણ સદ્‌ભાગ્યે ત્યાં અમારી જ્ઞાતિના એક સાધુચરિત બ્રાહ્મણ હતા, માવજી જોશી. એની પાસે જ ઘર મળી ગયું. એટલે કેટલીક ઉપાધિ નીકળી ગઈ.

આપણી પાસેથી જે કેટલીક 'ટાઈપ' ચાલી ગઈ છે ને જે હવે પાછી આવવાની નથી, એ વર્ગમાં માવજી જોશીને મૂકી શકાય. બ્રાહ્મણ, ખરા અર્થમાં. સવારથી કામે ચડે તે બપોર સુધી. સાંજે કથા વાંચે. સૌને સદુપદેશ આપે. વિદ્વત્તા ઓછી, પણ પવિત્રતા ઘણી; ને સજ્જનતા તો સ્વભાવજન્ય. ને પગ કોઈની, કાંઈક પણ

સેવા કરવામાં ગાળે, એને પોતાની માને. વિરક્તિ સંસારની, ઋષિમુનિ જેવી. ને શિશુપ્રેમ કોઈને પણ એ ઘડી માન થાય તેવો. નારીસન્માન, આપણે 'બસ'માં ઊભા થઈ જઈએ છીએ તેવું નહિ, પણ નારી માત્રને જગદંબા રૂપ ગણનારું, જુનવાણી નારીસન્માન એમનું જ.

માવજી જોશી પાસે હું રહ્યો, એટલે મારી કેટલીક વ્યવહારુ ઘરમહેનત એની મેળે ટળી ગઈ. એથી વખત ઠીક બચતો. અભ્યાસ મેં ચાલુ રાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં કાંઈ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી જણાતી નથી. પણ એ સમયે મેં બંગાળીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એમાં કાંઈ ગણનાપાત્ર પ્રગતિ તો થઈ શકી નહિ, પણ થોડો પરિચય મળ્યો.

જૂનાગઢમાં હું લગભગ નવદસ મહિના રહ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં તો ઘણાખરા વેપારી વર્ગના છોકરા આવતા. પણ કાઠી કોમને વિદ્યાને રવાડે ચડાવવાનો એ વખતે ઉદ્યોગ થયેલો. એટલે હોસ્ટેલમાં કાઠી ગીરાસદારોના કુમારો પણ આવતા થયા હતા. એમને આ બ્રાહ્મણીઆ ભણતરમાં કોઈ રીતે મજા પડતી નહિ. એમનાં ગામડાં મૂકીને આંહીં આવેલા એટલે એમનાં મન ત્યાં એમનાં ગામડામાં હતાં. એક વખત હું એક છારા સેટલમેન્ટ જોવા ગયેલો. ત્યાં એક છોકરીને શિક્ષિકાબાઈએ પૂછ્યું કે તને ભણવું ગમે? એણે માથું ધુણાવીને ના પાડી. 'ત્યારે, તને શું ગમે?' મેં કહ્યું. એણે જવાબ આપ્યો: 'મને તો છાણાં વીણવા જાવા દ્યો તો ગમે!' એણે એના દિલની સાચી વાત કહી દીધી.

વિષ્ણુશર્માએ, કુમારોને કબૂતરો જેવાં બહુ ગમે છે,

એ અવલોકન કરીને, પક્ષીઓની સંખ્યાથી કુમારોને ગણિત શિખવાડવાનું શરૂ કર્યું એમ હિતોપદેશમાં વાત આવે છે; આપણી કેળવણી, હજી જન્મસંસ્કારને શી રીતે કેળવણીક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કરવો, એનો વિચાર જ કરી શકી નથી. હજી તો એ યૂરોપની હવામાં જે વાત ઊડતી હોય તેને પકડી લેવામાં પ્રગતિની અવધિ માને છે. આ દેશની આબોહવામાંથી કેળવણી ઊભી કરવાનું સ્વપ્નું તો, હજી માતૃભાષા જ્યારે ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરશે, ત્યારે કોઈક કેળવણીકારને આવશે: આ કાઠી કોમના કુમારોને એટલા માટે અમે ઇંગ્રેજી સ્પેલિંગમાં પૂરી દેતા—અને એમના જે વારસાગત સંસ્કારો; એ જુદીજ દિશાએ એમને ખેંચતા. એટલે એ ખેંચતાણમાં, ડૉક્ટરનાં સર્ટિફિકેટ મેળવી પાંચપંદર દિ ઘેર ભાગી જવાની ધમાલ જ વધારે ભાગે તો રહેતી. આપણા તો વખતના રાજાઓને અંગ્રેજોએ; જેમ આપણને તેમ એમને, કેળવણીદ્વારા જ એવા બનાવી મૂક્યા હતા, કે ઇચ્છાશક્તિ ને સાંસ્કૃતિક વિકાસ જેવું કાંઈ જ એમની પાસે રહ્યું નહિ. જે એક ભાઈ નજરે ચડયો, તે જે બોલ તે આના વાક્યપ્રમાણમ્ ચાલ્યા કરે. આ તમામ અનર્થોનું મૂળ કેળવણીની ખોટી પ્રથામાં રહ્યું હતું; એટલું ગંભીરતાથી સમજીને; આપણે આપણી કેળવણી ઘડતાં, કોઈ એક વ્યક્તિની પૂજાને મહત્ત્વ ન આપતાં; આપણી પરિસ્થિતિ ને પ્રશ્નોને મહત્ત્વ આપવાનું શરૂ કરીએ, એ હવે જરૂરી છે; હજી સુધી તો આપણે વધારે શું, તમામ એક કઠે કબૂલ કરે એવાં કોઈ જ પાઠયપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકી શક્યા નથી. એ આપણી

નિર્બળના થોડી શરમજનક છે!

અંગ્રેજી ભણે તે પાઠ્યપુસ્તકની ગ્રંથાવલિ ઉપાડશો તો એમાં શુદ્ધ અંગ્રેજી સરકાર નજરે પડશે. આપણી કોઈ એવી ગ્રંથાવલિ ખરી?

બાબરામાં મને જગજીવન માસ્તરના સંસર્ગથી એક ફાયદો થયો. એ કેટલેક અંશે અજ્ઞેયવાદ તરફ ઢળતા, કાંઈક ગહન માણસ હતા. મેં એમનું એક રેખાચિત્ર વર્ષો પછી લખ્યું હતું. અને તે 'ભોળો ભરવાડ' 'તોતી' એ બે સાથે 'પ્રદીપ'માં સ્થાન પામ્યું હતું.

એમણે એક વસ્તુનો રસ લગાડયો. જે અશક્ય જેવું હોય તેમાં રસ લેવાનો. એટલે મને માનવની અજ્ઞાતશક્તિ તરફ જે અભ્યાસી વૃત્તિ ક્યારેક ક્યારેક આવી જતી, એનાં બીજ આ જગજીવન માસ્તરના સંસર્ગમાં વિકાસ પામ્યાં એ નિખાલસ, દુબળા, રસિક, શોખીન આદમી હતા. એક વખત ઘરના સુખી હશે એટલે હજી અમુક પ્રકારની ક્ષુલ્લકતા બતાવી શકતા જ નહિ. એમણે મને કેટલીક વખત તો પોતાના નાનાભાઈ જેવો પ્રેમ બતાવીને સદ્‌-ઇચ્છામાં રહેલા બળની પ્રતીતિ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ હજી એ પ્રયત્ન માટે મારી જોઈએ તેટલી શક્તિ વિકસિત નહિ એટલે એ વસ્તુ બહુ આગળ ન વધી.

પણ એ બીજ રહ્યાં, ને વારંવાર મને *Mysticism*–અજ્ઞેયવાદ, કાંઈક, ક્યાંક અને કોઈક, અજ્ઞાત બળ છે અને એ માણસના મનમાં જ છે–એવું એક પ્રકારનું આકર્ષણ આપતાં રહ્યાં.

બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં પ્રિવિયસની બીજી ટર્મમાં દાખલ

થવા માટે હું ફરીને જૂનાગઢ ગયો. બાબરાની કમલશી મિડલ સ્કૂલમાં રાજીનામું આપી દીધું. બીજી વખત શું થાશે એ ચિંતા તો હતી. પણ આગે આગે ગોરખ જાગે કરીને નોકરી મૂકી દીધી.

આ પ્રમાણે લગભગ તેત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષની વયે હું કૉલેજમાં ફરીને દાખલ થવા તો ગયો, પણ ત્યાં મોટામાં મોટો વાંધો કૉલેજ હોસ્ટેલમાં 'રૂમ' મળવાનો આવ્યો.

ક્યાંય 'રૂમ' મળે તેમ હતું નહિ અને 'રૂમ' મળે તો ત્યાં કૉલેજ હોસ્ટેલમાં ઘણું ખર્ચાળ જીવન હોય. મારે એ પોસાય તેમ પણ ન હતું. એટલે મહેનત કરીને કાળવા દરવાજાની રાંગે રાંગે એક નાનકડી 'રૂમ' શોધી કાઢી. જેતપુરમાં બન્યું હતું તેમ, આ વખતે આ ઓરડી મળી. ત્યાં ચારે તરફ વસ્તીમાં વસ્તી ઘાસ લાકડાં ને છાણાં વેચવાવાળાની હતી. પણ ભાડું માત્ર મહિને ૭ આના અને કૉલેજની નજીકમાં હોવાથી મેં ત્યાં ગમે તેમ કરીને આ વખતે ૭ મહિના ખેંચી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ આ ઓરડીમાં માત્ર નવ દિવસ જ ગાળવા પડ્યા. દસમે દિવસે તો અકસ્માત એક મોટો આલીશાન ખંડ, અચાનક જ, રહેઠાણ તરીકે મળી ગયો...

એક ગૃહસ્થ અકસ્માત મળી ગયા નૃસિંહપ્રસાદ મજુમદાર. સંસ્કારપ્રિય એ નાગર સદ્‌ગૃહસ્થે, કોઈ પણ જાતની ઓળખાણ કે ચિઠ્ઠીચપાટી નહિ છતાં, કેવળ અકસ્માત પહેલી જ મુલાકાતે, અને કાંઈ પણ ભાડું લીધા વિના, એમનો વિશાળ ખંડ અમને વિદ્યાર્થી તરીકે વાપરવા આપી દીધો. પણ ખંડ આપ્યો એટલું જ નહિ, બીજી

પણ તમામ મદદ કરવાની સજ્જનતા બતાવી. પ્રિવિયસમાં ફરીવાર દાખલ થવા આવતાં આ સુયોગ મળી ગયો તેથી ઘણો આનંદ થયો. એમ લાગ્યું કે હવે પાર ઉતરાશે.

* *
*

–પણ આ જીવનપંથનો પહેલો વિસામો હવે આંહીં થાય એમાં એક પ્રકારનું ઔચિત્ય રહ્યું છે. એક તો એમાં પહેલાં પચીસ વર્ષનો ઘણોખરો હેવાલ આવી જાય છે. હવે પછી શરૂ થનાર કૉલેજ જીવનની આંહીંથી શરૂઆત પણ છે. અને તેથી એ આખી વસ્તુ સંકલનાબદ્ધ આવે તો વધુ ઠીક. એ પ્રમાણે હોય તો વર્ણનસંબંધ જાળવી શકાય. એટલે પછી અપાય તો ઠીક.

માણસ પોતાને નથી ઓળખી શકતો એ એક આશ્ચર્ય છે. અને છતાં એ માને છે કે એ પોતાને ઓળખે છે એ એટલું જ મોટું બીજું આશ્ચર્ય છે. છતાં પ્રમાણિક નોંધ વડે, ઠીક ઠીક સત્ય કહી શકાય એવી આપકથા આપવાનો આ પ્રયત્ન, એ છેક કાઢી નાખવા જેવી વસ્તુ નહિ હોય, એમ માનીને આ ચલાવ્યું છે. લાંબો પ્રવાસ ખેડયા પછી પોતે જે માર્ગ વટાવ્યો તે માર્ગને ફરીને નિહાળવામાં એક જાતનો શોકભર્યો આનંદ રહ્યો છે. એમાં શોક ન હોય તો માણસ ન હોય; ને આનંદ ન હોય તો કવિતા ન હોય. દુનિયામાં ઘણુંખરું માણસ પોતાની કવિતા પોતે લઈને આવે છે. વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ એ કવિતાનો પ્રકાર ફરતો રહે-

પણ કવિતા તો ત્યાં હોય જ છે. રસસાહિત્યમાં 'સ્થાયીભાવ' કહે છે એ તો આ ન હોય!

પણ અત્યારે આંહીં આવો ક્રમ છેડવાનો અવકાશ નથી. અત્યારે તો જીવનપ્રવાસની જે નિશાનીઓ હજી સચવાઈ રહી છે, તેમાંથી કોઈ ને કોઈ ઉપયોગી વસ્તુ સંઘરી લેવાનું ચાલુ છે ને હવે પછી કેટલીક હકીકત વધુ આધારવાળી બની રહેશે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંથી જ એક નોંધ સાંપડે છે કે પહેલી વાર્તા 'શૈલબાલા' 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલી હતી. તે પ્રગટ થવા માટે દરમહિને રાહ પણ જોઈ હતી. એ ઘણું જ લાંબે ગાળે—પછી પ્રગટ તો થઈ. બીજી પણ ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ મોકલી પરંતુ ક્યાંય પ્રસિદ્ધ ન થઈ અને એ રીતે જાણે કેમ યત્નની અને પરાજયની પરંપરા શરૂ થઈ. 'કૉલેજ મૅગેઝીન'માં એક વાર્તા આપી 'પૃથ્વીશ' એનું નામ. ખબર ગઈ. બીજી આપી. ખોવાઈ ગઈ. દિલને આઘાત પણ લાગ્યો. પણ 'જે ગયું તે જાય' એ નિયમને વશવર્તી જગતમાં આઘાત પણ બહુ જીવતા નથી. હાજીમહમ્મદના 'વીસમીસદી'ની ત્યારે બોલબાલા. એટલે એને પણ વાર્તા મોકલી. હાજીમહમ્મદનો પ્રેમ અને ઉત્તેજનાનો કાગળ મળ્યો. એણે એ વાર્તા "ઈંગ્લંડ" મોકલી—બ્લોક બનાવરાવવા. એ વાર્તા પણ—આગલી ત્રણ ચારની પેઠે જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એ જઈ બેઠી છેક મૂંગા સમુદ્રને તળિયે. એ જમાનો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો. જીવનપંથનાં એ બધાં સંસ્મરણો ફરીવાર સંભારી જતાં, સમરસેટ મોમનો પેલો પ્રશ્ન યાદ આવી જાય છે: It is hard not to ask one-

self whether it is anything but furility to write plays, stories, & novels. 'The only answer I can think of is, that some of us are so made that there is nothing else we can do. We do not write because we want to; we write because we must. There may be other things in the world that more pressingly want doing..... We must liberate our souls of the burden of creation......Besides the conflagration thrills us and charges our mind with phrases. બિગ્રાનનું એક વાક્ય યાદ આવી જાય છે: 'હું લખી રહ્યો હતો; પણ લખાણુ મને લખી રહ્યું હતું.'

આના અનુસંધાનમાં,
હવે પછી,
જીવનપંથ [૨]
[છપાય છે]

'ધૂમકેતુ'ની 'ગુર્જરદર્શન ગ્રંથમાળા'
[પ્રકટ થયેલી નાની મોટી કૃતિઓ]

૧. તણખા
તણખા મંડળ બીજું
તણખા મંડળ ત્રીજું
તણખા મંડળ ચોથું
પ્રદીપ
આકાશદીપ
અવશેષ
પરિશેષ
ત્રિભેટો
અનામિકા
વનછાયા
મલ્લિકા
જલબિંદુ
મેઘબિન્દુ
રાજમુગટ
પૃથ્વીશ
અજિતા
પરાજય
સર્જન ચિંતન
વાતાયન
રજકણ
જીવનચક્ર
ઠંડી ક્રૂરતા ને બીજાં નાટકો
પગદંડી
પાનગોષ્ઠિ
[illegible]

નાયિકાદેવી
ચૌલાદેવી
રાજસંન્યાસી
કર્ણાવતી
રાજકન્યા
જયસિંહ સિદ્ધરાજ
[બર્બરકજિષ્ણુ]
સિદ્ધરાજ જયસિંહ
[ત્રિભુવનગંડ]
અવંતીનાથ સિદ્ધરાજ
ગુર્જરેશ્વર
૪૧. જીવનપંથ
ઇતિહાસદર્શન
પડઘા
પડછાયા
વીર વનરાજ
એકલવ્ય
નેપોલિયન
પરશુરામ
હ્યુએનસંગ
વીરાંગના ને બીજી વાતો
જ્ઞાનગોષ્ઠિ
વડને છાંયડે
બોધ કથાઓ [૧]
બોધ કથાઓ [૨]
લોક રામાયણ [૧]
૫૨. લોક રામાયણ [૨]